

શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ત્ર્યંબકાખાનો

ઉપોદ્ધાત

સુરતના વતની અને મધ્યાર્થે મુંબાઈનિવાસી સ્વર્જવાસી શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીચ કચું છે. તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઈટીને મળ્યા એવી શરતથી કે તેના બ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરુ વીલથી શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પેતાની તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦)ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરુ વિદ્યાવિદ્યાસી અને પરોપકારી ઉદાર મુદત્ત તરફથી મળી છે. તેમાંથી બ્યાજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો 'શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ત્ર્યંબકાખા' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે: -

(૧) કથી કથી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી
જાય છે, તેના કારણે તથા સુધારો કરવાના
ઉપાય વિશે નિર્બંધ	૦-૭-૦
(૨) માતે શિખામણ	૦-૬-૦
(૩) નીતિ મંદિર	૦-૧૨-૦
(૪) બાળકમયી ધત્તી હાન	૦-૬-૦
(૫) પુનર્વિવાદ પશ્ચીની પૂરપૂરી મોળેમોળા બાના કચ્છેની	૦-૫-૦
(૬) કોળન બચવાર ત્યાં કન્યા બચવાર	૦-૪-૦
(૭) ધાર્મિક પુરુષો	૦-૪-૦
(૮) ઉલોમી પુરુષો	૦-૪-૦
(૯) બે-જામીન કાંકેલોન	૨-૦-૦
(૧૦) બોધક ચરિત્ર	૦-૪-૦
(૧૧) સદ્વર્તન	૨-૦-૦
(૧૨) સ્થુર્વંશ કાવ્ય	૧-૦-૦
(૧૩) બાવજ દાદાજી મોમરીનું જીવનચરિત્ર	૦-૨-૦
(૧૪) મુન્દરાતનો આચીન ઇતિહાસ, ભા. ૧ ભા.	૧-૦-૦
(૧૫) મુન્દરાતનો આચીન ઇતિહાસ, ભા. ૨ ભા.	૧-૮-૦
(૧૬) નીતિ સિદ્ધાંત	૧-૦-૦

અસ્તાવના.

હિંદુ ધર્મનો સારસર્વત્ર કહીએ તો તે ઉપનિષદોમાં સમાયેલો છે. એકેશ્વરવાદની દૃષ્ટિથી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઉપનિષદ સાહિત્યે ભારતવર્ષની અપૂર્વ અતિશ્ઠા વિન્ધના સાહિત્યમાં મેળવી છે. પ્રાચીન શિક્ષ પદ્ધતિથી આપણા ધર્મનો અભ્યાસ કરનાર, અને અર્વાચીન વિવેચક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારને ઉપનિષદ સંબંધી જે કંઈ બળજીવાયોગ્ય હોય તે એકત્ર કરી તેમના વિશેષ અભ્યાસમાં ઉપકારક થવાના હેતુથી આ ઉપનિષદ વિચારણા કરવામાં આવી છે. આ વિચારણામાં નથી ઉપનિષદોનું ભાષાંતર, કે નથી ઇંગ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસની પદ્ધતિ. આ વિચારણામાં ઉપનિષદોના બહિરંગ અને અંતરંગ પરીક્ષા કરી તેના અતિપાદ વિષયોની સમાલોચના કરવામાં આવી છે.

પ્રથમનાં છ પ્રકરણમાં ઉપનિષદોની શબ્દ બ્રહ્માત્મક રચનાનું સ્વરૂપ આલેખવામાં આવ્યું છે. મૂલ ઔત સાહિત્ય સાથે ઉપનિષદોનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, ઉપનિષદોનો ઔચિક અર્થ વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ કેવા પ્રકારનો છે; તે પ્રયોગો મંત્રદ અને વર્ગીકરણ કેવા પ્રકારનું છે; તે પ્રયોગો પ્રવર્તક મુખ્ય નિષિદ્ધાંતોના છવન સંબંધી તથા સિદ્ધાંત સંબંધી માહિતી ઇતિહાસ પુરાણોના ઉપબૃંહણમાંથી શી શી મળી આવી છે; અને સામાન્ય રીતે આ સાહિત્યનો દાહનિર્ણય શો થયો છે વિગેરે બાબતોની બહિરંગ પરીક્ષા આરંભનાં છ પ્રકરણમાં છે.

સાર પડી ઉપનિષદના અર્થ બ્રહ્માત્મક અતિપાદ વિષયો બ્રહ્મ, શ્વ અને જગત્ ક્રમપૂર્વક વિચારવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્મને

સગતા ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદ; દ્વિવિધ બ્રહ્મવાદ; આદિતીય બ્રહ્મવાદનું
૨૧૩૫ પ્રકરણ ૭-૮-૯ માં ચિંતવવામાં આવ્યું છે; અને તે સાથે
સગુણ બ્રહ્મવાદના અનેક ગુણોનો, સર્વ ઉપનિષદોનો વિચાર કરી,
ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે; અને સગુણ બ્રહ્મવાદની પીઠમાં નિર્ગુણ
બ્રહ્મવાદ શી રીતે ગોઠવાયો છે તેનું ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે.
ત્યારપછી બોક્ષપર્વ અથવા છવ વર્ગને લગતા ઉપનિષદોના વિચારો
અને તેનો પ્રેરક બ્રહ્મ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે દસમા
પ્રકરણમાં વિચારવામાં આવ્યું છે. બોક્ષતાનું ભોગ્ય જગત્ અને
દૃષ્ટા-સાક્ષીનું દર્ય જગત્ કેવા પ્રકારનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે
તેની મીમાંસા અગીઆરમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે.

બોક્ષતા છવે પ્રેરકબ્રહ્મ અથવા પરપુરુષ સાથેનો અનૈકાનુભવ
શી રીતે કરવો તેના બે ઉપાયો-ઉપાસના અને તત્વજ્ઞાન-તેનું વર્ણન
પ્રકરણ ૧૨, ૧૩, ૧૪ માં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપાસના વડે એટલે વિદ્યા વડે મેળવવાની ગતિ, અવિદ્યા વડે
એટલે કેવળ ક્રમ વડે પ્રાપ્ત થતી ગતિ, વિદ્યા-અવિદ્યા વિનાની
ક્ષુદ્ર છવની ગતિ, ઉપનિષદોમાં કેવા પ્રકારની વર્ણવવામાં આવી છે,
અને વિદ્યા-અવિદ્યાનાં સાધનો અને છેવટનું તરવણાનું અમોક્ષ
સાધન કેવા પ્રકારનું છે; ક્રમમોક્ષ અને સઘોમોક્ષ કેવી રીતે મળે તે
બાબતના વિચારો પંદરમા પ્રકરણમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્માત્મક અને અર્થબ્રહ્માત્મક ઉપનિષદોની
વિચારણા થયા પછી આ ગ્રંથોના વિચારો સાથે સાંખ્યયોગનો અને
લઙ્કિતશાસ્ત્રનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તેનું ચિંતન પ્રકરણ સોળ
તથા સત્તરમાં કરવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદના કાળમાં આપણો
સમાજ કેવા પ્રકારનો હતો, આચારવિચાર કેવા પ્રકારના હતા, તેનું
દિગ્દર્શન પ્રકરણ અરાદમાં કરવામાં આવ્યું છે.

વેદબાહ્ય દર્શનો અને આગમો, અને વેદાનુસારી દર્શનોનો

ઉપનિષદ સાથે કેવો પરસ્પર સંબંધ છે તેનું વર્ણન પ્રકરણ ઓગ-
ણીસ તથા વીસમાં કરવામાં આવ્યું છે.

યુરોપ અમેરીકામાં ઉપનિષદ સાહિત્યે કેવી અસર કરી છે,
અને પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીઓ સાથે ઉપનિષદોના
સિદ્ધાંતો કયા અંશમાં મળતા આવે છે તેનો તુલનાત્મક વિચાર
પ્રકરણ એકવીસ અને બાવીસમાં કરી છેવટે વિચારણાનો ઉપસંહાર
તેવીસમા પ્રકરણમાં કર્યો છે.

અંધતા અજ્ઞાસમાં મુગમતા મળે તેટલા સારૂ વિષયોનો સાર
સંગ્રહ અને સૂચી આપવામાં આવી છે.

ગુજરાતી પ્રજામાં ઉપનિષદોના અજ્ઞાસની વિશેષ અભિરુચિ
ઉત્પન્ન થાય એવા હેતુથી આ વિચારણા કરી છે. તે વિચારણાના
ટેકામાં મૂળ શ્રુતિઓનો ન્યાં ન્યાં બની શક્યું છે ત્યાં ત્યાં કુટનોટમાં
ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે.

આ અંધની પ્રતિષ્ઠિમાં ગુજરાત વર્તીકયુગર સોસાઇટીએ જે
સરળતા મને કરી આપી છે તે બદલ સોસાઇટીનો સર્વથા આભાર
માર્તું છું.

ખંભાત } નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા
તા. ૩-૯-૩૨

વિષયાનુક્રમણી

૧૩૨૭ પહેલું:—ઉપનિષદ સાહિત્યનો વેદસાહિત્ય સાથે સંબંધ-
 મંત્ર બ્રાહ્મણનું રૂપરૂપ-ગુરુ પરંપરાથી સ્વાધ્યાયના રૂપમાં પ્રાપ્ત
 કરેલું શબ્દબ્રહ્માત્મક સાહિત્ય તે યુક્તિ-તેજ અર્થબ્રહ્માત્મક-
 રૂપે ગ્રંથથી થાય ત્યારે વેદ-શ્રુતિના ત્રણ પ્રતિપાદ વિષયો,
 કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન-વેદના ત્રણ કંડો-તેના અર્થતાત્પર્યને
 સમજવા સાદ વેદના છ અંગો-વેદના શબ્દાત્મક શરીરનું
 મસ્તક તે ઉપનિષદ-વેદાંતનો વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ-ઉપનિષદનું
 સાંપ્રદાયિક અધ્યયન-ત્રણ વેદવ્રતો-ચતુર્વેદનાં ત્રણ વેદવ્રતો,
 આગ્નેય વ્રત, શીલજા વ્રત, ઔપનિષદ વ્રત-આમાધ્યયન અને
 અરણ્યાધ્યયન-જાણ્યક ગ્રંથો-તેના ઉપનિષદનું સ્થાન-ઔપ-
 નિષદવ્રતના આરંભ પછી ઉપનિષદનું અધ્યયન-ઉપનિષદ શબ્દનો
 ધાત્વર્થ-અધ્યયન અધ્યાપન કરનારી નાની મંડળી-પરિપક્વો
 તેથી વિરોધી અર્થ એટલે યજ્ઞના અંતે ચત્તી જહોળી અર્થ
 કરનારી સલા તે પરિપદ-ઉપનિષદનું બીજું નામ વેદમૂર્ધો,
 વેદાંતમાંગ, વેદશિર, વેદમુક-આ મસ્તકના જ્ઞાન વિનાના વેદને
 કબ્જરૂપે સમજે છે એવો શાંભાવન કારણકનો અભિપ્રાય-
 ઔપનિષદ વ્રતનું બીજું નામ કિરોમ્લ-મુક ઉપનિષદમાં તે
 વ્રતનો ઉદ્દેશ-ઉપનિષદ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ-
 ઉપનિષદ (બેસતું, કાપતું) ઉપરથી એ અર્થ-ગુરુ પાસે બેસી
 બેજવેલું શબ્દિક જ્ઞાન તથા તેવી ગુરુશિષ્યની મંડળી તે
 વાચ્યાર્થ-જ્ઞાન પાસે લઈ જઈ શિષ્યને અવિદ્યા અને તેના
 પરિણામેને કાપી જહોળી બનાવે તે વિદ્યા ઉપનિષદ એવો

લક્ષ્યાર્થ-જ્ઞાનગર્ભ મૂત્ર વાક્યોને ઉપનિષદ સાહિત્યમાં ઉપનિષદ
 સંગ્રા આપવામાં આવી છે-સલ્લસ્ય સત્યમ્-તગ્જલાન્-તદ્વન્મ
 વિગેરે ગૃહ્યાર્થ મૂત્ર વાક્યો તેનું નામ ઉપનિષદ-ઉપનિષદ શબ્દનો
 “રહસ્ય ગ્રંથ” એવો રહ્યાર્થ-પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાં ઉપનિષદ પ્રકર-
 થ્યનો સમાવેશ વામસૂત્રમાં ઉપનિષદ-અર્થજ્ઞાનમાં ઉપનિષદ-શ્રૌત
 સાહિત્યનો કથો ભાગ ઉપનિષદ ગણવે તેની પરીક્ષા વજ્રસૂત્રી
 વિગેરે બૌદ્ધધર્મનાં સમર્થક પ્રકરણો ઉપનિષદ સમૂહમાં પેસી
 જ્યાં છે-મંત્ર સંહિતામાં જ્ઞાનકાંડનાં પ્રકરણો છે-શ્વેદ
 સંહિતામાં નાસરીયસૂત્ર, દિગ્વિજયમ્સૂત્ર, પ્રજ્ઞાસ્પતિસૂત્ર, વારુસૂત્ર,
 અધ્યમર્યણસૂત્ર, રીઘંતમસૂત્રનાં સૂત્રો નિશ્ચક્રમ્સૂત્ર, વૈશ્વાનરસૂત્ર, વિગેરે
 જ્ઞાનકાંડના વિષયોથી ભરપૂર છે-તેનો યાજ્ઞિકી નારાયણ ઉપનિષદમાં,
 મૈત્રેયીમાં, અને કૌપીતકીમાં ઉપયોગ-શુક્લ યજુર્વેદના
 શિવસંકલ્પ અધ્યાય, રુદ્રાષ્ટાક, અશ્વમેધ ઉપનિષદ, પુરુષસૂત્ર અને
 ઉત્તરનાટયણ અધ્યાય ઉપાસનાપ્રધાન પ્રકરણો છે-સંગુલ્ય
 બ્રહ્મપર વેદવાક્યો ઉપનિષદ વર્ગમાં પડે છે-ઉપાસના કાંડના
 સાહિત્યની પરંપરાનો લોપ-તેથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપનિષદ
 સાહિત્યના ખરા તાત્પર્યને સમજવામાં હોની થયેલી મુશ્કેલી-
 ઉપાસનાપ્રધાન ઉપનિષદો જેવાં કે આરુણોપનિષદ ત્રી વિદ્યાને
 લગતું છે, ગાયત્રી ઉપનિષદ સાવિત્રી વિદ્યાને લગતું છે,
 પ્રાણોપનિષદ ઉપર પ્રાણોપાસના બંધાયેલી છે, પ્રણોપનિષદ
 ઉપર પ્રણવવિદ્યા બંધાયેલી છે-આ સર્વ પ્રકરણો તૈત્તિરીય
 આરણ્યક, ગોપથજ્ઞાન, જેતરેય આરણ્યક, વિગેરમાં આવે છે તેથી
 સપ્રમાણ્ય ઉપનિષદ છે. ઉપાસના કાંડનું સ્વરૂપ ન સમજવાથી
 પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદોના કેટલાક ભાગ સ્પષ્ટાર્થ વિનાના રહેલા છે-
 ઉદાહરણ તરીકે વાદવનો ઈશિકામંત્ર, મૃદ્વારણ્યક ઉપનિષદના
 યાગવલ્ક્ય કાંડનો ઔપનિષદ પુરુષને જ્ઞાના રૂપમાં જણાવનારો
 છેલ્લો ભાગ, અને તેનું અંતિમ વાક્ય, સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનું બ્રહ્મ-

યક વિગેરે અઘાપિ સંદિધાર્થે રહેલાં છે-સંહિતા અને બ્રાહ્મણ
 ઐથોમાં સમાયેલાં ઉપનિષદોની તારવણી-શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર
 ભાષ્ય ઉપરથી તેમના વિચારના ત્રિપથૂત થનારાં ઉપનિષદો-
 ઉપનિષદોમાં દેવતાશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રનાં ઘોઘદો-હાલ
 મળી આવેલાં ચાતુર્લમંત્રોપનિષદ, છાન્દોગ્ય, કાર્ણ્ય, અને કૌતિક
 નામનાં ચાર ઉપનિષદો.

પૃ. ૧-૧૩

પ્રકરણ બીજું—ઉપનિષદોનો સંગ્રહ અને વર્ગીકરણ-શંકરાચાર્યના
 (૭૮૮-૮૨૦) સમય સુધી ઉપનિષદો સ્વતંત્ર સંગ્રહરૂપે
 ન હતાં, પરંતુ વેદ શાખાના અવયવરૂપે સમજાતા હતાં-
 રામાનુજાચાર્ય (૧૦૧૭-૧૧૨૭) પણ વેદ શાખાના અવયવ-
 રૂપે ઉલ્લેખ કરે છે—નારાયણ યતિએ કરેલો અયર્વેદનાં
 ઉપનિષદોનો સમુચ્ચય—સને ૧૮૭૨ માં તેની પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ-
 અયર્વેદના ચરણબુદ્ધમાં ઉપનિષદોની સૂચી-દક્ષિણામ્નાય
 પ્રભાણોનો ૧૦૮ ઉપનિષદોનો સમુચ્ચય—આ સમુચ્ચય
 મેગલ રાજ્ય પછીનો જણાય છે-દારાશિકોદના ફારસી ભાષા-
 તરમાં (ખ. સ. ૧૬૩૭) માત્ર ૪૯ ઉપનિષદોનો સમાસ છે-
 દારાશિકોદના સમુચ્ચયમાં શતસ્ત્રીય, શિવસંકરપ, પુરાણસૂક્ત
 ઉપનિષદ વર્ગમાં શાખ્ય થયા છે-૧૦૮ ઉપનિષદોની સને
 ૧૮૯૫ માં પ્રથમાવૃત્તિ મુંબાઈમાં, મદ્રાસમાં તેજગ્ય લિપિમાં
 સને ૧૮૮૩ માં-ઉપનિષદોનાં સર્વ પ્રભને સમન્વય તેવાં
 વિચરણો—અનુભૂતિપ્રકાશ, આત્મપુરાણ વિગેરેમાં-વેદ શાખાને
 અનુસાર ૧૦૮ ઉપનિષદોનું વર્ગીકરણ-તેમાં યથેચ્છી જૂલો-
 ઉપનિષદોનું વિષયાનુસાર વર્ગીકરણ—સંન્યાસ, યોગ,

૨૦ ૨૦

સામાન્ય વેદાંત, શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત અને મુખ્ય દસ તત્ત્વ-

૨૪ ૧૫ ૧૪ ૮

૧૦

જ્ઞાનનાં મળી ૧૧૧)—ઉપનિષદ બ્રહ્મયોગીની મુદ્રા દીક્ષા—
તાંત્રિક ઉપનિષદો દેટલાંક અપ્રસિદ્ધ છે; જેવાં કે કાલી,
અદ્વૈતમાવ, ભરુણા,—સામાન્ય વેદાંતનાં પણ દેટલાંક અપ્રસિદ્ધ
ઉપનિષદો છે; જેવાં કે છાગલેય, આર્ષેય, શૌનક, વાલ્મીકિ, તુરીય,
પ્રવૉષ, ભીલિયાતારક, શિવતત્ત્વ વિગેરે—વિદ્યારણ્યના અનુભૂતિ
પ્રકાશના વિવરણમાં ૨૦ અધ્યાયમાં સમાયેલાં બાર ઉપનિષદો
—શંકરાનંદના આત્મ પુરાણમાં અંતર્ગત થયેલાં ચોવીસ ઉપનિ-
ષદો—દારાશિકોદનો ‘સીરાષ અકળર’ નામનો દ્વારસી ભાષાંતર-
વાળો ઉપનિષદ સમુચ્ચય-તેને લગતો ધતિદાસ-દારાશિકોદનો
ઉપોદ્ધાત-દારાશિકોદના અદ્વૈત સુશીમતના ગુરુ “હજરત
મુલાંશાહ”—તેના વેદાંતી ગુરુ નૃસિંહાચર્ય—દારાશિકોદનાં
બહેન “જહાનઆરા”ની અદ્વૈત મતની સુશીદીક્ષા—જહાન-
આરાની ઉંઠી અદ્વૈત મતની સમજણ-દારાશિકોદના અવસાનથી
થયેલી હિંદુ-ફરિશ્તી ઐક્યની વાસના ખંડિત થઈ—દ્વારસી
સમૂહનું લેટીનમાં ભાષાંતર કરનાર “એન્કવેરીય ડ્યુપેરોન”
(૧૮૧-૦૨) જર્મન તત્ત્વવેત્તા શોપનહોરને તે ગ્રંથની
પ્રામિ-શોપનહોરનું ઉપનિષદવિદ્યા સંબંધી ઉચ્ચ મત-પશ્ચિમમાં
ઉપનિષદોના અભ્યાસનો આરંભ શોપનહોરદ્વારા થયો.

પૃ. ૧૪-૩૨

પ્રકરણ ત્રીજું—ઉપનિષદ સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવર્તકો-મહીદાસ
ઐતરેય વિગેરે-મહીદાસ ઐતરેયનું જીવન અને તત્ત્વ વિચારો-
મહીદાસનું સૃષ્ટિ વિજ્ઞાન.

પૃ. ૩૩-૪૩

પ્રકરણ ચોથું—ઉદ્દાલક આરણ્ય-તેનું જીવન અને વિચારો-વરણના
તાત્ત્વિક વિચારો-યોગીશ્વર માતૃવક્ત્ર્ય-તેમનું જીવન
અને તત્ત્વજ્ઞાન-માંડૂક્યમુનિ-તેની પ્રણવવિદ્યા-પિષ્પલાદમુનિ

અને તેના સિધ્ધો-પિષ્પદાદનું પુરાણોમાં મળી આવતું જીવન-
રાજર્ષિ જનક-તેમનો બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રસારણમાં ઉત્સાહ-રાજર્ષિ
પ્રવાહણ જૈમિનિ-તેમની પંચાગ્નિવિદ્યા

૫. ચાલુ ૪૪—૬૧

પ્રકરણ પાંચમું—સત્યકામ જગાલ-તેનું જીવન અને અતુલપાદ
બ્રહ્મના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-સયુગ્વા રૈદવ નામના “ રમતારામ ”
મુનિ-તેમણે ર.જકન્યા મેળવી સદ્રરાજને કરેલો બ્રહ્મોપદેશ-
ચિત્રગાર્ગ્યયણિ-તેમણે કરેલું સ્વર્ગલોકનું વર્ણન, તેમનો પ્રાણ્ય-
બ્રહ્મવાદ, ઉત્તમ પુત્રપ્રાપ્તિ અને પિતાપુત્રીય નામનું વિદ્યાનું
સપ્રધાન કર્મ વિગેરેનો ઉપદેશ-પ્રતર્દન દૈવોદાસિ-પ્રાણ્ય-પ્રધાનો
વિવેક-શ્રુતર્ષિ, સત્યર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ વિગેરે આર્પપદ
પ્રાપ્તિનાં નિમિત્તો.

૫. ૬૨—૬૮

પ્રકરણ છઠું—ઉપનિષદ્કાલ નિર્ણય-મંત્ર બ્રાહ્મણ સમય-બ્રાહ્મણકાળ
(ઇ. સ. પૂ. ૧૨૦૦—૧૫૦૦) ના અવધિએ ઉપનિષદ્ કાળ
પૂર્ણ થયો જણાય છે.

૫. ૬૯—૭૧

પ્રકરણ સાતમું—ઉપનિષદ્ના પ્રતિષ્ઠા વિષયો—સૈશ્વર ઉપનિષદોમાં
ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદ-ભોક્તૃ, ભોગ્ય અને પ્રેરકબ્રહ્મ-ક્ષર, અક્ષર,
અને પુરુષોત્તમ-અધિભૂત, અધિદેવ, અધ્યાત્મ-જગતનું કારણ-
દ્રવ્ય અગ્ન્યાકૃત-તેની નામરૂપ વડે થતી વ્યાકૃત્તિ, અને કર્મદ્વારા
થતી નિરુદ્ધિ-કારણ દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિકલા અને નિવૃત્તિકલા-
વ્યાકૃત વિશ્વમા અંતર્ગત પુરુષ-તેના નરાયણ, દૈશ્વર, સત્યઘ્ન,
પરંજ્યોતિ, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ, વિગેરે નામો-સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ,
અંતર્યામી, ઔપનિષદ પુરુષની ભાવના-તેની ઈશ્વર, રૂઢ વિગેરે
સંજ્ઞાઓ-દેવતાભાવ અને તત્ત્વભાવનો વિવેક-“ પર ” શબ્દ

સગાડવાથી તત્ત્વભાવનું પ્રાધાન્ય-દેવતાભાવવાળું અપરબ્રહ્મ, તત્ત્વભાવવાળું પરબ્રહ્મ-અવ્યાકૃત અથવા અવ્યક્ત, અક્ષરની વ્યાકૃતિ, વ્યક્તિ, અને ક્ષરભાવ-આ અક્ષર કરતાં પણ ચઢી-આતો ઔપનિષદ પુરુષ-જડ અવ્યક્ત (ક્ષર), જડાજડ (અક્ષર) અને પ્રેરક પુરુષનો ભેદ-પ્રધાન, શુભ, ઇશ્વર-એ રીતે ત્રિવિધ બ્રહ્મનું ચિંતન-ભગવદ્ગીતામાં ત્રિવિધ પુરુષનું ચિંતન ઉપનિષદને અનુસરતું છે-ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદનું સમર્થક શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ-દેવતાગ્નાન ઉપરાંત તત્ત્વભાવની અમત્ય-પ્રેરક પરમેશ્વર સાથે પ્રણવયોગ-તેની રચૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દ્રવ્યના અધ્યક્ષ તરીકેની બ્રહ્માંડમાં અને પિંડાડમાં ભાવના-દુરીય પદની ભાવના-અંતર્યામી પરમેશ્વરની ઉંડી સમજણ-એકવીસ તત્ત્વમાં પેઠેલા અંતર્યામી અમૃત આત્મા-તે અંતર્યામી આત્મા વિશ્વમાં મધુ અથવા મીઠાશ લાવે છે-અંતર્યામી બ્રાહ્મણ અને મધુ-બ્રાહ્મણનો સાર-આ સેશ્વર બ્રહ્મવાદમાં શક્તિવાદનો આશ્રય.

પૃ. ૭૨-૮૫

પ્રકરણ આઠમું—પ્રેરકબ્રહ્મ અથવા પરપુરુષના ગુણધર્મો—સગુણબ્રહ્મનાં ભાવનીય નામ, ૩૫ અને ગુણોનું ચિંતન-શાંતબ્રહ્મવાદ, રપંદબ્રહ્મવાદ, ચિત્રબ્રહ્મવાદ-પ્રેરકબ્રહ્મનો ગુણોપસંહાર-પરમેશ્વરનું ઈશત્વ, સર્વજ્ઞવાધિદેવત્વ, વિદ્યુદ્ધ જેવી સ્થિતિ, મનોહરત્વ,

૧	૨	૩	૪
જગત્સંહારકાવ,	સુહૃદ્પણ,	સર્વશારવૃત્ત,	સઘોળાત્વ,
૫	૬	૭	૮
ભાસકત્વ,	પ્રણવયોગ્યત્વ,	આકાશ જેવું વિશુત્ત્વ,	નિત્યવૃત્તાત્વ,
૯	૧૦	૧૧	૧૨
ગુદાહિતત્વ,	સર્વકામદાવૃત્ત,	આનંદમયત્વ,	આનંદસ્વરૂપત્વ,
૧૩	૧૪	૧૫	૧૬

પરાવરત્વ, સત્યસંકલ્પત્વ, જગત્ જન્મરિચિતિલંપકર્તૃત્વ,

૧૭

૧૮

૧૯

વૈશ્વાનરત્વ, સૂક્ષ્મતત્ત્વ, જુમા અથવા પરમગૃહત્વ, નિષ્પાપત્વાદિ

૨૦

૨૧

૨૦

અષ્ટગુણોપેતત્ત્વ ચૂર્ણમંડલાંતર્ગતત્ત્વ, હૃદયાંતર્ગતત્ત્વ રયામ-શજલત્વ

૨૩

૨૪

૨૫

૨૬

અમૃતદાતૃત્વ, સલ્લસ્યસૂચક, મધુવર્ષિત્વ, સર્વમર્માદાપાલકત્વ

૨૭

૨૮

૨૯

૩૦

(સેતુત્વ), પરાવરજ્ઞત્વ, પરમમહિમાયુક્તત્ત્વ

૩૧

૩૨

તારકબ્રહ્મોપદેષ્ટૃત્વ, આયત્રી પ્રતિષાઘલર્ગસ્વરૂપત્વ, પ્રગાપ્રાણુ-

૩૩

૩૪

નિયામકત્વ વિગેરે અનેક ગુણોથી યુક્ત પરમાત્માનું સેશ્વર

૩૫

ઉપ નેપથોમાં ચિંતન-તેવા પરમેશ્વરના યાન વિના મોક્ષને

અવકાશ નથી એવો સ્વેતાશ્વતરનો નિર્ણય.

પૃ. ૮૬—૧૦૩

મકરણ નવમું—નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદ—ત્રિવિધ બ્રહ્મભાષી દ્વિવિધબ્રહ્મ-
મૂર્તામૂર્ત, મર્ત્યામર્ત, રથાવર જંગમ, સત્ (અપરોક્ષ) અને સત્
(પરોક્ષ)—એવી રીતે દ્વિવિધ બ્રહ્મની ભાવના—બ્રહ્માંડમા અને
પિંડાડમા દ્વિવિધ બ્રહ્મભાવના—ચિત્રબ્રહ્મવાદ—ચિત્રાતર્ગત નેતિનેતિ
આદેશ બોધ્ય અદ્વેત બ્રહ્મવાદ—ભાવપ્રબોધ અને નિષેધ પ્રબોધનું
વર્ણન—એકમેવાદ્વિતીયમ્ બ્રહ્મ—બ્રહ્મના સ્વભાવધર્મો અને
ઓપાધિક ધર્મો—બ્રહ્મસક્ષણ-વૃદ્ધ ધાતુ, ગ્રાજ્ ધાતુભાષી બ્રહ્મ
શબ્દની પાશ્ચાત્યોએ કરેલી વ્યુત્પત્તિ—બ્રહ્મનો કર્મકાંડમાં વર્ણ
એટલે “કુશની જૂદી”નો અર્થ—પ્રેરક બ્રહ્મા નામના કત્વિગ્નેનો
હાયમાં તે જૂદી હોવાથી બ્રહ્મદંડ તરીકે તેની સંજ્ઞા—કત્વિગ્નેનો
નિયામક બ્રહ્મદંડ—સાંપ્રદાયિક બ્રહ્મશબ્દનો અર્થ—વૃદ્ધવાદ વૃદ્ધન-

ત્વાદ્વક્ત્ર-અત્યંત મોટો અને વધતો જતો પદાર્થ-તે ભાવનાં સમર્થક ઉપનિષદ્ વાક્યો-સત્યજ્ઞાનમનન્તંમદ્-એ સ્વભાવમોધક વાક્ય-આ ત્રણે લક્ષણો સચેતન આત્મામાં પ્રવેશ્યાં હોવાથી બ્રહ્મની ભીતર શોધ-આત્માનું દંર્ષન, ભોક્તૃત્વ, સાક્ષિત્વ-વિવેકજ્ઞાન, અને અદ્વૈત સાક્ષાત્કારમાં ભેદ ઉપાસ્યબ્રહ્મ અને જ્ઞેયબ્રહ્મ-બ્રહ્મવેદનની વિવક્ષણુતા-વિષયરૂપે અમદ્ભણુ-અવેદ્ય હતાં અપરોક્ષાનુભવ-વૃત્તિવ્યાપ્તિ, દ્વિવ્યાપ્તિનો વિવેક-બ્રહ્મના સત્ સ્વભાવ અને ચિન્મય સ્વભાવ ઉપરાંત આનંદ સ્વભાવ-આનંદનો મૌલિક અર્થ મિથુની ભાવનો છે-તેને દર્ષાતરૂપે લઇ જીવનો બ્રહ્મ સાથેનું તાદાત્મ્ય બ્રહ્માનંદને જગવે છે એમ વર્ણુન છે-આનંદના આવિર્ભાવમાં પ્રવર્તતો લયયોગ-આનંદની દર્શન, પ્રાપ્તિ, ભોગ, અને રસનિષ્પત્તિરૂપ અવસ્થાઓ-પ્રતિભિંબ અને બિંબરૂપ આનંદ-આત્મવસ્તુની પરમપ્રેમારૂપદતા-આનંદમીમાંસાનું તાત્પર્ય-રસરૂપ પરમાત્માનો સિદ્ધાંત-તે ઉપર ભક્તિશાસ્ત્રનું મંડાણુ-ઉપનિષદોમાં જ્ઞાન ઉપરાંત ભાવ અથવા ભક્તિનો સાધન તરીકે સ્વીકાર-બ્રહ્મના સમિચ્છાનંદ ત્રણ સ્વભાવમાંથી શક્તિ, તેજ, જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય અને વીર્ય-એવાં છ ભગો અથવા ગુણોનો આવિર્ભાવ-તે વડે બ્રહ્મનું ભગવત્પણું.

પૃ. ૧૦૪-૧૧૯

પ્રકરણ દસમું-—ભોક્તૃ વર્મનું બ્રહ્મ અથવા જીવવર્મ-પ્રેરકબ્રહ્મ અને પ્રેર્યબ્રહ્મ-સ્વેનાસ્વતર ઉપનિષદાનુસાર ભોક્તા અથવા જ્ઞેયજ્ઞના સ્વરૂપનું ચિંતન-જીવચેતનને વડગેજા મલ, માયા, કર્મ અને તત્ત્વનિરોધાન નામના ચાર પાશો-પાશવાળું જીવનું રૂપ, પાશવિનાનું શિવનું રૂપ-અદ્વૈત જીવને ખંડ આત્માનું જ્ઞાન રહે છે, મુક્ત જીવને અખંડ આત્માનું જ્ઞાન રહે છે-

આખંડ અત્રરૂપે આત્મજ્ઞાનં થાય તે અહ્માકાર બને છે-ગમે તે યોનિનોં જીવ હોય તોપણ અહ્માજ્ઞાનં ક્ષત્રાણું હોય છે-જીવની પરિતાનિવૃત્તિ અહ્માજ્ઞાનથી જ છે-દેવો મોક્ષમાં વિધન કરારે કરે છે કે જ્યારે ઉપાસક અને ઉપાસ્ય જુદા છે એવું જ્ઞાન હોય છે-અદ્વૈતદ્વ કરનારને દેવાનું વિધન નથી, કારણ કે તે દેવાભિમાનીનો પણ આત્મા હોય છે-પાશમોક્ષ, અને ક્ષેશનિવારણમાં મુશ્વર એનના અભિધ્યાનની જરૂર-અભિધ્યાનનો પ્રકાર-જીવના જીવ તરીકેના ગુણધર્મોનું ચિંતન-તેની ગતિ આગતિ-તેની અસંસારી દશામા તેના મૂલ્ય સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ-અપરબ્રહ્મને લગતી ગતિઆગતિની શ્રુતિઓ-પરબ્રહ્મના અનુભવને ગતિઆગતિનો અભાવ-આધિકારિક જીવોને લગતા વિશેષ નિયમો.

પૃ. ૧૨૦—૧૨૯

પ્રકરણ અગીઆરમું—ભોગ્ય જગત્-ભોગ્ય જગત્નું બીજ અહ્મા અંતર્ગત છે-અહ્મના જ્યોતિર્ભય સ્વરૂપમાં તે બીજ પ્રત્યક્ષ છે-તે બીજને અવ્યાકૃત કહે છે-તેમાં નામ, રૂપ, ગુણ એ ત્રિપુટી ગૂઢ રહેલી છે-સર્જન પ્રક્રિયામાં માનુષી ભાવના સમજવાની નથી, પરંતુ નૈસર્ગિક ભાવના સમજવાની છે-અવ્યાકૃત શી રીતે વ્યાકૃત થાય છે-તે દ્રવ્યની બિંદુ, બીજ, અને નાદ અવસ્થાઓ-તેના અધ્યક્ષનાં ત્રણ નામો દેશ્વર, હિરણ્યગર્ભ અને વિરાટ-તે દ્રવ્યની શુદ્ધ અને અશુદ્ધ અવસ્થાઓ-શુદ્ધનો અહ્માકાર અધ્યક્ષ સાથે સંબંધ-અશુદ્ધનો પિંડાભિમાની સાથે સંબંધ-પિંડના અભિમાની પ્રાણ, તૈલસ અને વિશ્વનો અહ્માકાર ત્રિપુટી સાથે સંવાદ-સંવાદના જ્ઞાનથી મોક્ષ, વિસંવાદથી બંધ-ત્રિપુટીમાં રહેલી શુદ્ધ ચેતનની સમજણનો પ્રકાર-કારણાવસ્થાના દ્રવ્યનું નાસદીક્ષુકમાં કરેલું વર્ણન-

અવિદ્યા, કામ, કર્મના સંસ્કારો-પુરાણની નારાયણ ભાવનાનું
બીજ-સત્ય, તપ અને જનલોકની ભૂમિકાઓ કારણ
દ્રવ્યની છે-સૂક્ષ્માવસ્થાવાળું દ્રવ્ય-તેનાં સત્તર તત્ત્વો-તે તત્ત્વોના
પ્રાધાન્યવાળો મહલોક-સ્થૂલ પંચીકૃત તત્ત્વો અને તેના
પરિણામો-સ્થૂલ બ્રહ્માંડના બૂ, બુવન અને સ્વરૂ નામની ત્રિલોકી
સૃષ્ટિપ્રક્રિયાનું ઉપનિષદમાં ગોણું સ્થાન-ઉપનિષદનું તાત્પર્ય
બ્રહ્માત્માના અનુભવમાં છે-કારણ કાર્યના નિયમાનુસાર સૃષ્ટિ-
પ્રક્રિયા વડે જગત (કાર્ય) બ્રહ્મ (કારણ) થી અન્ય છે એ
સાબીત કરવાનો ઉદ્દેશ-પ્રણવવિદ્યા સાથે સૃષ્ટિપ્રક્રિયાનો
વ્યાવહારિક-સાધન તરીકે સંબંધ-સૃષ્ટિપ્રક્રિયાથી ઉલટી
લય પ્રક્રિયા —

પૃ. ૧૩૦—૧૪૧

પ્રકરણ બારમું—બ્રહ્મની ઉપાસના—બ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાયો, ઉપાસના
અને જ્ઞાન—ઉપનિષદોનો મોટો ભાગ ઉપાસના કાંડમાં રોકા-
યેલો છે-ઉપાસ્ય બ્રહ્મ અને જેય બ્રહ્મ-અપર બ્રહ્મ અને પર-
બ્રહ્મ—અપરવિદ્યા અને પરવિદ્યા-બ્રહ્મના સ્વભાવધર્મો
અને ઔપાધિક ધર્મો-ઉપાધિ અને વિશેષણમાં ભેદ—ઉપદ્રિત
ચેતન અને વિચિષ્ટ ચેતન શાખાચંદ્રન્યાયે ઉપાસનાની
તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપયોગિતા—ઉપાસના એ વિકલ્પવૃત્તિ છે,
પ્રમાણ્યવૃત્તિ નથી—દશ મુખ્ય ઉપનિષદોમાં ઉપાસના પ્રધાન
અંશો-ઉપાસનાનું લક્ષણ-ઉપાસનામાં આલંબન અને ઉદ્દીપક
નિમિત્ત—મૂર્તિ અને પ્રતીકમાં ભેદ-પ્રતીક ઉપાસનાના ચાર
પ્રકારો:-સારોપા, સંપદ્મ, સંવર્ગરૂપા, અચ્ચાત્ક્રમ, તેનાં દૃષ્ટાંતો
બ્રહ્મ વિનાના પદ્યોને લગનાં-બ્રહ્મવિવચક ચાર પ્રકારની
ઉપાસનાનાં ગોધક વાક્યો—અદ્વૈત ઉપાસના—ઉપાસનાની
પદ્ધતિ ગુરુમ્મ હોય છે, શાસ્ત્ર માત્ર મંત્ર વાક્ય દર્શાવે છે-

ઉપાસનાના સહાયક નિયમો—દ્વંદ્વકાશની પારમેશ્વરી ઉપાસના, આનુષ્ઠી નૃસિંહ ઉપાસના, પ્રણવ વિધાને લગતી ઉપાસના વિગેરે સર્વોત્તમ ધર્મની ઉપાસનાઓ છે-ઉપાસનાનો મંત્રશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ-ઉપાસનાનાં પંચ અંગો, પટલ, પદ્ધતિ, કેવચ. નામ સહસ્ર, અને સ્તોત્ર ઉપાસનાને લગતાં અગરત્ય, હરદ્વાજ પરશુરામ વિગેરેનાં સૂત્રો-સાંપ્રદાયિક રાત્ર અને અનુષ્ઠાન પદ્ધતિની જરૂર-પુનઃ ઉપાસનાના કાથિક, પાથિક, માનસ એવા વિભાગ ઉપાસના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને પર રૂપને લગતા હોય છે—“આદિત્યઅભ્ય”ને લગતા ત્રણે પ્રકારોનું સૂચન-તુરીય જાયત્રી પ્રતિપદ્ધ ઉપાસ્ય દેવ સાથે ઉપાસકનો અહંબ્રહ્મ-તેવી ઉપાસના વડે જીવદ્વિદ્યામાં ઉપાસ્ય સાથેનું સામ્ય, અને મુરજી પછી સાયુજ્ય-અહંબ્રહ્મ ઉપાસના કમમોક્ષની સાધક છે.

૫. ૧૪૨-૧૫૩

પ્રકરણ ત્રીસમું—ઉપાસ્ય ધર્મની ઉપાધિનું સ્વરૂપ-બોધ્ય જગતનો ખીજભાવ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ દેવભાવ, ભોક્તૃભાવ, અને બોધ્ય ભાવનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે-બોધ્ય ખીજનું નામ જગા-તેનું આપેક્ષિક સત્તાવ-તેનો પ્રેરક ધર્મ સાથેનો અવિનાશાવ સંબંધ-આ આદ્ય શક્તિને “દેવાત્મશક્તિ” કહે છે—તેને અવ્યક્ત પણ કહે છે-આ અવ્યક્ત શક્તિ ધર્મને આશ્રિત છે-શંકરાચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ખીજ શક્તિનો અવસ્થા સ્વીકાર થવો જોઈએ. જન્યકનાં જાગૃજ, જસર, માયા વિગેરે નામો શાશ્વી પદ્ધમાં છે—આ ખીજ શક્તિના બે ભેદ-શુદ્ધસત્તા અને મલિનસત્તા-વિદ્યા અવિદ્યાનો ભેદ—વિદ્યા વ્યક્તનો સર્વોત્તમ વિકાસ રમ્યદ્વ ધર્મમાં-મર્્યાદિત વિકાસ શુદ્ધ મુતિઓમાં-મનુષ્યયોનિમાં વિદ્યા-અવિદ્યાનો સંયોગ-

શાસ્ત્રીય અવિદ્યા કર્મ વડે લૌકિક કર્મજન્ય દોષોનું નિવારણ-
અવિદ્યા-વિદ્યાનો ઉપાસક ભૂમિકામાં સમુચ્ચય—વિદ્યામય
ગુણધર્મોનો ઉપસંહાર પ્રથમ કર્યો છે તે પ્રતિ નજર નાંખ-
વાની જરૂર—સૈવ, શાકત, અને વૈષ્ણવ ઉપનિષદો ઉપાસના-
મય છે.

૫, ૧૫૪—૧૬૦

પ્રકરણ ચૌદમું—અહનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન-ઉપનિષદો જ્ઞાનાધિકાર,
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એવા ત્રણ ક્રમને જણાવે છે—
મુમુક્ષા વિના ખરી વિવિદિષા એટલે જ્ઞાનેચ્છા હોતી નથી-
જ્ઞાનાધિકારના ગુણધર્મો પાપ વિરહ, યગ, દાન, તપ, વેદાનુ-
વચન-જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન;
બ્રાહ્મ, પાંડિત્ય, તથા મૌન-પુત્રદારેષણા, વિત્તેષણા અને
લોકેષણાનો ત્યાગ થવાની જરૂર-લોકેષણા ત્યાગની ખાસ
આવશ્યકતા-જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળાનું ઉપનિષદોમાં કરેલું વર્ણન—
અહવિહ, અહવિહર, અહવિદરીયાન, અહવિદરીહ-એ
પાયરીએનો જ્ઞાનની ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી
ભૂમિકા સાથે સંબંધ-અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા અને જ્ઞાનની
સાત ભૂમિકા-સ્વરૂપાવરિચ્છિતરૂપ મોક્ષ મેળવવામા ગમે તે
જાતિનો મનુષ્ય હોય તોપણ સાધનસંપન્ન હોય તો અધિકાર
છે—આ અહનું સખ્દદ્વારા જ્ઞાન કરાવવામાં ગુરુની આવશ્યકતા-
ગુરુમાં શાસ્ત્રરહસ્યના જ્ઞાન ઉપરાંત અહનિષ્ઠતાની જરૂર-
ઉપનિષદ વાક્યો વડે પ્રબોધ કરાવવામાં અવાંતર વાક્ય અને
મહાવાક્યના બેદ-વાક્યના તાત્પર્યનિર્ણય કરાવનારાં છ
લિંગો-તે લિંગો વડે તાત્પર્યનિર્ણય શી રીતે થાય તેનું
ઐતરેય ઉપનિષદની પરીક્ષા વડે નિરૂપણ—યજુર્વેદના સામ-
વેદના અને અથર્વવેદનાં મહાવાક્યોના ભાવનો નિર્ણય-અહ

સાક્ષાત્કાર કરાવનાર ગુરુ પ્રતિ ઉપકાર નિવેદન-પાઠવંદ્ય અને જનકનો પ્રસંગ.

પૃ. ૧૬૧—૧૭૫

૧કરણ પંદરમું—જીવાત્માની ગતિ—પ્રાયેક શરીરીના શરીરનો કાર્ય-બ્રહ્મ એટલે હિરણ્યગર્ભ સાથે નાહી સંબંધ-મૈત્રાયણી ઉપનિષદમાં જૂતાત્મા, વિદ્યાનાત્મા અને ઈશ્વરાત્માનો વિવેક-જૂતાત્મા વિકારી છે, અંતઃપુરુષ અવિકૃત વસ્તુ છે-રથૂક્ત શરીર અને સિંગ શરીર-જન્મ-મૃત્યુનો સંબંધ કરાવનાર સિંગ શરીર-સિંગ શરીરની ભાવના ઋગ્વેદ સંહિતામાં છે-મન ગતિ આગતિ કરનાર તત્ત્વ છે એવું ઋગ્વેદના દશમ મંડલના ૫૮ મા સૂક્તનું રહસ્ય દેવયાન અને પિતૃયાનની ભાવના પણ ઉપનિષદ પહેલાંની છે—ઋગ્વેદના દશમ મંડલના ૮૮ મા સૂક્તમાં બે માર્ગોનો ઉલ્લેખ અને તેનો ઉપનિષદોમાં અને ભગવદ્ગીતામાં સ્વીકાર-અને માર્ગોનાં વિશ્વામર્યાનો અને ગતિનો ક્રમ-દેવલ ક્રમ વડે પિતૃયાન ગતિ-ઉપાસના વડે દેવયાન ગતિ-છાન્દોગ્ય, ખુદ્દારણ્યક અને કૌપીતકી ઉપનિષદોની એક વાક્યતા-ક્ષુદ્ર જીવોની જન્મમરણની ધારાવાહી, ત્રીજી ગતિ-પાપીઓની નારકી ગતિ-બ્રહ્માનાની લોકાંતર ગતિ નહિ, પરંતુ બ્રહ્મમાં સમાપત્તિ—આધિકારિક જીવોના દેહ મારણમાં પ્રવર્તેલો નિર્માણ કાયાનો નિયમ.

પૃ. ૧૭૬—૧૮૩

૨કરણ સોળમું—ઉપનિષદો અને સાંખ્ય યોગ-ગ્રામ્યીન સાંખ્યનું ખીજ સંહિતા કાળમાં નંખાવું હતું-સાંખ્યના આઠ પ્રવર્તક કપિલ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નથી, પરંતુ વેદના હિરણ્યગર્ભ સાથેનો અભેદરોષ છે-સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાંથી અગ્નિ-હિરણ્યગર્ભ-પ્રથમજ-કપિલનું એકત્વ સાબીત થાય છે-યોગ

મુત્રભ્રામ્યમાં આદિ વિદ્વાન્ કષિણે નિર્માણ ચિત્ત મેળવી સાંખ્ય પ્રવચન કર્યું એવો ઉલ્લેખ છે-વેદ સંહિતાના સમયમાં કાશ્યાદી, પ્રકૃતિકારણવાદી, ચક્રિતવાદી, પ્રાણવાદી, સદૃશ્યતાવાદી, વિશ્વયમવાદી, અજ્ઞાનવાદી, વિજ્ઞાનવાદી, પ્રાણ-પ્રજ્ઞાવાદી એવા અનેક વિચારવાળા મુનિઓ હતા-તે સર્વમાંથી સાંખ્યયોગ સેશ્વરવાદી મૂળ ઘડાયું જણાય છે-પાછળના નિરીશ્વર સાંખ્યવાદ સામે ધ્વજસૂત્રનો વિરોધ છે, સેશ્વર સાંખ્યવાદ સથે નથી-આ સાંખ્ય પ્રેરક પુરુષને અથવા પુરુષોત્તમને માને છે-કાઠક મૈત્રાયણી, મૈત્રાયણતર વિગેરે ઉપનિષદોમાં સાંખ્ય-પરિભાષાનો ખુદાસો આ રીતે થાય છે-ગૌતમ શુદ્ધ ઉપર સાંખ્યયોગની અસર-તેમની જન્મ ભૂમિને ઇતિદાસ, તેમનાં ચાર આર્ય સત્યોમાં પેડેલી સંખ્ય યોગની ચતુર્વિધ દેય, દેય દેવ, દાન, અને દાનોપાપની સિદ્ધાંત પદ્ધતિ-ગૌતમ શુદ્ધના આઘ ગુરુઓ સાંખ્યયોગી આરાડ-કાલામ અને ઉદ્ધક રામપુત્ર હતા-ગૌતમ શુદ્ધ સમકાલીન પૂર્ણ કાશ્યપનું મત સાંખ્યાનુસારી હતું-પૂર્ણ કાશ્યપનો નિરીશ્વર સાંખ્યવાદ અને અક્રિયાવાદ-મોતમ શુદ્ધનો નિરાત્મવાદ છતાં ક્રિયાવાદ-યોગનો તત્ત્વદર્શનના ઉપાય તરીકે ઉપનિષદોમાં સ્વીકાર-વીસ યોગોપનિષદો આ વિચારનું સમર્થન કરે છે.

પૃ. ૧૮૪-૧૮૬

પ્રકરણ સત્તરમું-ઉપનિષદો અને ભક્તિશાસ્ત્ર-પ્રાચીન ઉપનિષદો કેવળ વિચારપ્રધાન નથી, પરંતુ તેમાં આનંદરૂપ પરમાત્મા સાથે ભક્તિયોગ સાધવાનાં બીજકો છે-પરબ્રહ્મ આનંદધન છે, તે પરમપ્રેમારૂપ છે, તેના આનંદને મેળવનાર મુક્ત પુરુષ આગળ સર્વ વિપ્લાવો તુચ્છ છે, તે પરમાત્મા ભાવગ્રાહ્ય છે, તે ભાવે કરીને વશ થાય છે વિગેરે પ્રાચીન ઉપનિષદોના ફકરાઓ

-રાન અને ધ્યાન, વિચાર અને શ્રદ્ધાનો યોગ-ધ્યેય બ્રહ્મમાં
શાંત પ્રેમભાવ વ્યારે સગુણ સાકાર બ્રહ્મ સાથે જોડાય છે
ત્યારે રસભાવ અને છે-સગુણ બ્રહ્મને શિવરૂપે, વિષ્ણુરૂપે,
શક્તિરૂપે, અવતારરૂપે, વિભૂતિરૂપે લગ્નવા ઉપર સેવ, વૈષ્ણવ,
શાક્ત ઉપનિષદોનું વદનુ-ઉપનિષદો લગ્નનીયનું રૂપ ધડે છે,
લક્ષ્મીશાસ્ત્ર લક્ષ્મીનું રૂપ અને ભેદ ધડે છે ભાક્તશાસ્ત્રના
આચાર્યો શાંતિય નારદાદિ ઔપનિષદ વિધાના ઋષિઓ છે.

૫. ૧૯૦—૧૯૨

પ્રકરણ ચારાઠમું—ઉપનિષદો અને સામાજિક વ્યવસ્થા.

ઉપનિષદોના સમયનો સમાજ બ્રાહ્મણ સમયના ઉત્તર
ભાગની અસરમાં આવેલો છે—સંહિતાકાળના આર્ય અને
દસ્યુ એ બે ભેદો પલટાઈ ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ઘડાઈ ગઈ
હતી—પ્રજાની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર પંચમયી મંડાલ વસુદાનો પ્રદેશ—
મધ્ય દિશ અને ગોદાવરીવર્ષત વિસ્તાર પામ્યું હતું—ચક્રવર્તી
રાજ્ય ન હતું, પણ નાનાં નાનાં રવરાજ્ય, વિરાજ્ય વિગેરે
ગણરાજ્યો હતાં—પૂર્વમાં સદાનીરા આગળ સંજ્ઞિકા આવી
વસ્યા હતા—વિદેહ રાજ્ય અથવા ત્રિહાર વૈદિકાના બ્રહ્મવાદની
અસરમાં આવ્યું—કર્મ કાંડનું ગૌણપણું અને રાજ કાંડનું પ્રાધાન્ય
સ્થપાયું—જનક વિદેહ અને વાસુદેવના ચર્યાના પ્રસંગો—
પ્રાચીન વિદેહ રાજ્યમાં ચર્ચાએલા ચક્રવર્તી રાજ્યો અને
પરમહંસોની ઉપનિષદ કાળના જૂદાંચે રમૂતિ-ચાતુર્વર્ણ્ય
ઘડાયા છતાં ધર શદ્દ અને મિથ્ય પ્રજાનો સમાજમાં સમાસ
થતો—મહીદાસ ઐતરેય, સત્યકામ જળાસ, જનશ્રુતિ
પૌત્રાવણ, શદ્દ રાજ, કવચ ઐત્ય વિગેરેને મળેલી બ્રહ્મવિદ્યા
—આચાર્ય મર્મ સર્વ સંસ્કારો ઉપર બંધાયેલો હતો—ઉત્તમ
પ્રજાની વાસના શ્લોકાન, નામકરણ વિગેરે સંસ્કારોમાં

સમાયેલી હતી-વિદ્વાન પુત્ર ઉપરાંત વિદુષી પુત્રીઓની પથ્ય વાસના હતી-વિદ્યા અને કલા નિપુણ સ્ત્રી સમાજ હતો-કાત્યાયનીનું કલાવૈદગ્ધ્ય, મૈત્રેયીનું વિદ્યાકૌશલ, ગાંગી વાયકનવીનું વાદકૌશલ્ય—સ્ત્રીઓને અનુસ્યવાસ અને પ્રવ્રજ્યાને સ્થાન હતું—આશ્રમે ચાર છતાં સંન્યાસ ધણે ભાગે વિદ્યાપ્રાપ્તિ પછી લેવાતો અને વિવિધિયા સંન્યાસ મર્યાદિત હતો-ગૃહસ્થાશ્રમમાં બ્રહ્મ વિદ્યા મેળવી ઉત્તમ પ્રજ્ઞને શિક્ષણ આપનારા ગૃહમેધીઓ હતા—વ્યવહારધર્મમાં રાજધર્મ સારી રીતે ખીસ્યો હતો—રાજ્યો વિદ્યાકલામાં નિપુણ હતા—વિદ્વાનોને ઉત્તેજન મળતું—પ્રજ્ઞની નીતિ ઉપર રાજ્યનું અંકુશ હતું, અને નીતિવાળી મારી પ્રજા છે તે ઉપર રાજ્યો અભિમાન ધરતા—ન્યાયનિર્ણયમાં દેવપ્રયોગો થતા—રાજ્યો દાનધર્મરૂપે બ્રાહ્મણોને રહસ્યવિદ્યા આપતા—અશ્વપતિ ક્રેકેય, અને અજાતશત્રુ રાજનાં દૃષ્ટાંતો—આટલું છતાં દ્યુત રમવાનો દોષ પ્રજામાં હતો, નાની વયે કન્યાનું લગ્ન થતું, દેશનિકાલ અપરાધીને આંખે બાંધી દૂર દેશમાં મૂકવારૂપ હતો—પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મમાં વિદ્યા અને તપ ઉપર ભાર હતો—યજ્ઞો પ્રાચીન ત્રેતાયુગના ગણાતા અને તેના ઉપર મમતા હોડી ગઇ હતી—ચિત્તશુદ્ધિમાં પ્રવૃત્તિધર્મનો વિનિયોગ હતો—અનેક દેવોને સમષ્ટિ દિરઘયગર્ભમાં અંતર્ગત કર્યા હતા—તેત્રીસ કોટિ દેવોની ૭ માં, ૭ ની ત્રણમાં, ત્રણની બેમાં અને બેની એકમાં વ્યવસ્થા હતી—કાર્યબ્રહ્મ એટલે દિરઘયગર્ભની પીઠમાં અંતર્ધામી ઇન્દ્રે કારણુ બ્રહ્મરૂપે સ્વીકારાતો હતો—લોકોમાં ગણપતિ, રકંદ વિગરે દેવો પૂજાના હતા, પરંતુ તે સર્વ પરાદેવતા અથવા કારણુ બ્રહ્મના મદિમા અથવા અંશે ગણાતા.

પ્રકરણ આગણીસમું—ઉપનિષદો તથા વેદબ્રાહ્મણો અને વેદથી
અવિરોધી આગમો.

ઉપનિષદોમાં જૈન અને બુદ્ધના પૂર્વભાવી વિચારોનાં
ખીજકો શ્વેતાશ્વતર અને મૈત્રાયણી વાક્યો વેદબ્રાહ્મણ વિચારકો
જણાવે છે-વેદ સામે વિરોધ નહિ કરનારા, પરંતુ એકેશ્વર-
વાદની સાર્વભોમ સત્તા સ્વીકારનારા આગમો-આગમોનાં
ઉદય છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ જેટલો જૂનો છે—નિગમ આગમ
ભેદ-તેની વ્યવસ્થા-માંડક્ય ઉપનિષદ તે આગમ પ્રકરણ છે—
આગમવાદીઓએ હિંદુ ધર્મને ભારત વર્ષ બહાર દક્ષિણમાં
સુમાત્રા, વાલી વિગેરે બેટામાં, તથા પૂર્વમાં ઇન્ડોચાઇનાના
થંપા (આન્નામ) કાંબોજ વિગેરે રથજોર્મા પ્રવેશ કરાવ્યો
હતો-શૈવ ધર્મીઓનું રાજ્ય અપામા ઇસવીસનના ખ્રીષ્ઠ
સદાયી તેરમા સદકા સુધી ચાલ્યું હતું-કંબુજમાં દાખલ
થયેલા તંત્ર ગ્રંથો-દેવરાજ અથવા મહાદેવના મંદિરો—તેના
અવશેષો અને શિલાલેખો આ વસ્તુની સાબીતી કરે છે.

પૃ. ૨૦૧-૨૦૫

પ્રકરણ વીસમું—ઉપનિષદો અને તેના ઉપર બંધાયેલાં દર્શનો.

ઉપનિષદોના વિચારો તે અનેક રંગવાળાં પુષ્પો છે—
તેમાંથી છદી, શુચ્છ, માળા વિગેરે કરવામાં મતિભેદ અને
રુચિભેદ નિમિત્ત છે-શ્રાવ સમય પછી ઐતિહાસિક સમયમાં
પ્રકટ થયેલું સમાર્ત સાહિત્ય-શ્રુતિપ્રસ્થાન અને સ્મૃતિ
પ્રસ્થાનનું સ્વરૂપ-સ્મૃતિ પ્રસ્થાનના પચ ગ્રંથો-સ્મૃતિ
પ્રસ્થાનમાં પ્રવેશ પામેલા નવા સિદ્ધાંતો-બ્રહ્મનું લગવાનપણું,
કર્મકાંડને બદલે કર્મયોગ, કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગની એક-
વાક્યતા, ભક્તિયોગ, અને ભજનીયના સ્વરૂપમાં ભેદ નહિ
છતાં નામ અને આકૃતિમાં ભેદ-ભગવદ્ગીતાને ઉપનિષદ

સંગા સાથી મળી છે--ચાપ પ્રરથાન, ચત્તસુત્ર-ત્રણે પ્રરથાનોમાંથી એક સિદ્ધાંત તારવી દાદનાર આચાર્ય-આવા મતાંતરોનું વર્ગીકરણ-અદ્વૈતમત, દ્વૈતમત, દ્વૈતાદ્વૈત મત-અદ્વૈત સાખાના વિચારદો, ભર્તૃપ્રપંચ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય, વિજ્ઞાનભિક્ષુ-દ્વૈતમતના આચાર્ય મધ્ય અથવા આનંદતીર્થ પૂર્ણપ્રગ-દ્વૈતાદ્વૈતના આચાર્ય ભટ્ટ ભારકર, નિબાક-

પૃ. ૨૦૬-૨૧૨

પ્રકરણ એકવીસમું—ઉપનિષદ વિદ્યાની પશ્ચિમમાં અસર.

પશ્ચિમની તત્ત્વવિદ્યા ઉપર અસર થવાનો કારણો—
 હિંદની જૂનામાં જૂની માહિતી ડાયોનીસીઅસને હતી-ઈ. સ. પૂ. ૨૪૦-૧૯૬ માં એલેક્ઝાન્ડ્રા લાયબ્રેરીના અધ્યક્ષની માહિતી-હિંદુ લોકોના રીતરિવાજનાં વર્ણનો-ગ્રીકોના હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર મધ્યનો સંબંધ-પેરીપ્લસની પશ્ચિમ હિંદની હકીકત ઇસવીસનના પહેલા સેકાની-ગ્રીક પાંડ્ય રાજાનાં વર્ણનો-ગ્રીક લોકો ત્યાં લશ્કરમાં અને શિલ્પ કામમાં રોકાયેલા હતા-ટોલેમીનું વર્ણન-નાસિકના લેખો થું જતાવે છે-એલેક્ઝાન્ડ્રાનું નામ હિંદુસ્થાનમાં ચવનપુર, રોમકપુર, અથવા "અલ્સસ્ટો" હતું-ગ્રીક લેખક કેરમોઝ ઇન્ડીકો પ્લુરટીસની હકીકત ગ્રીક ક્ષારસમાં કાનડાની સ્ત્રીનો ઉપહાસ-ટ્રોજન રાજ્ય સમયમાં (ઈ. સ. ૧૧૭) હિંદુઓની એલેક્ઝાન્ડ્રામાં અવર જવર-કલેમન્ટ (ઈ. સ. ૨૨૦) નામના પાદરીએ આપેલી હકીકત-આર્કેલોસે (ઈ. ૨૭૮) આપેલી હકીકત-ગ્રામ્પીન ગ્રીક તત્ત્વવિદ્યા સાથે હિંદના ગ્રામ્પીન તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ-ડાયોનીસીઅસ મર્મે પ્રોસ્ત છતાં હિંદના ચોગની અસરમાં પડેલો છે-પ્લોટીનસના વિચારોની જાણ તેનામાં હતી છે-પ્લોટીના સિદ્ધાંતો પ્લોટીનસમાં ઇતર્યા હતા-પ્લોટીનસના

સિદ્ધાંતો સાથે હિંદુના સિદ્ધાંતોનું સામ્ય પ્લોટીનસ ઉપર હિંદુ ધર્મ પ્રવચન કર્તાની અસર-પ્રીસ્ત યોગમાં હિંદુના યોગનો પ્રવેશ-પ્લોટીનસ અને તેના ગુરુનું જીવન-અર્વાચીન જર્મન તત્ત્વવિદા સાથે ઉપનિષદોનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ-સંસ્કૃત સાહિત્યનો પશ્ચિમમાં પ્રવેશ કેવી રીતે થયો- ૧૬૬૩થી આજ સુધીનો ઇતિહાસ કે-એડ્વારા ફારસી ઔપનિષદ અથવા દારાશિકોહના “સીરાઈ અકબર” નો એકવેટીસ ડ્યુપેરોનને પરિચય-તેનું હેટીનમાં ભાષાંતર-જર્મન કવિએ અને તત્ત્વચિંતકો ઉપર હિંદુ સાહિત્યની અસર-કેન્ટ, (૧૭૨૪-૧૮૦૪), શીષ્ટ (૧૭૬૨-૧૮૧૪), હેગેલ [૧૭૭૦-૧૮૩૭] ના સિદ્ધાંતોનું ઉપનિષદ વિચારો સાથે સામ્ય-શૈલીએ (૧૭૭૫-૧૮૫૪) અને શોપેનહોર (૧૮૮૮-૧૮૬૦) ઉપર ઉપનિષદોની પ્રત્યક્ષ અસર-શોપેનહોરની શીલસુશીમા ઉપનિષદોની ભાવના-પોલક્યુસન વિદ્યમાન વેદાંતરસિક છે. હાઈને (૧૮૪૨-૧૯૦૬), નીદેશ (૧૮૪૪-૧૯૦૦) ની એકેશ્વરવાદ અને સંન્યાસપ્રધાન ભાવના.

પૃ. ૨૧૭-૨૨૭

પ્રકરણ બાવીસમું—ઉપનિષદ વિદ્યા અને પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સરખામણી.

ઉપનિષદોની વિદ્યાની સરખામણી અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની ઐશીઓ સાથે થવી જોઈએ નહિ, પરંતુ પ્રાચીન પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકોની પદ્ધતિ સાથે થવી જોઈએ-ઉપનિષદો ઉપર અંધાધર્ષા અદ્વૈતાદિ દર્શનોની સરખામણી સ્પષ્ટનીતિના દર્શન સાથે અથવા જર્મન વિવેચક તત્ત્વવેત્તાઓ (કેન્ટ વિગેરે) સાથે થાય, પણ ઉપનિષદોના વિચારો તે ઓછા તત્ત્વવેત્તાના વિચારો સાથે સરખાવી શકાય-તેમાં પણ ઉપનિષદો ઓછા તત્ત્વવિદા પહેલાંનાં છે તે વાતની વિસ્મૃતિ થવી જોઈએ નહિ.

ગ્રીક્ષતત્ત્વવેત્તા પાયથેગોરાસ (ઇ. સ. પૂ. ૫૮૨) નું જીવન અને સિદ્ધાંતો-તેની સરખામણી-પ્લેટો (ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭-૩૪૭) નું જીવન અને સિદ્ધાંતો-તેની સરખામણી-મહાદાસ જ્ઞાતરેય અને એરિસ્ટોટલ (ઇ. સ. પૂ. ૩૮૪-૩૨૨).

પૃ. ૨૨૮—૨૩૬

પ્રકરણ ત્રેવીસમું—ઉપનિષદો.

નિબંધનો મમાલોચના—ઉપનિષદોએ અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વારસો આપ્યો છે-ગુજરાતના ઉછરતા વર્ગે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવો ઘટે છે-મૂલ ગ્રંથોનું પ્રથમ અધ્યયન થવું જોઈએ-અભ્યાસમાં ઉપકારક થાય તેવાં ગુજરાતી ભાષાંતરો-પ્રથમ અભ્યાસ ઉપનિષદોનો થયા પછી બ્રહ્મસૂત્રનો અભ્યાસ થવો જોઈએ-ત્યારપછી ભાષ્યકારોના અભિપ્રાયોની તુલના કરવાની શક્તિ આવશે-બ્રહ્મ સમીપ લઇ જાય તે ઉપનિષદ એ ધ્યેય નિબંધમાં રાખ્યું છે.

પૃ. ૨૩૭—૨૩૮

॥ ॐ ॥

उपनीयेममात्मानं ब्रह्मपास्तद्वयं ततः ।

निहंत्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ॥

જેમાં દેવ શ્રી ગયું છે એવા બ્રહ્મ તત્ત્વ અતિ અત્માને નજીક
(ઉપ) કાપીને, (ની) તે બ્રહ્મબોધ વડે અવિદ્યા અને તેનાં કાર્યને
તે હણે છે (સદ) તે (વિદ્યાના) અંધને ઉપનિષદ્ કહે છે.

ઉપનિષદ્ વિચારણા

પ્રકરણ પહેલું

ઉપનિષદ્ સાહિત્યનો વેદસાહિત્ય સાથે સંબંધ.

ઉપનિષદોના સાહિત્યનો બહિરંગ અને અંતરંગ અભ્યાસ શરૂ કરતા પહેલાં આ પ્રશ્નો જે વિપુલ સાહિત્યમાં સમાયા છે તે સાથેની તેની સંગતિ સમજવી જરૂરી છે. મૂળ વેદ સાહિત્યની વેદવ્યાસે વ્યવસ્થા કરી, અને તેને ઋક્, યજુષ, સામ અને અથર્વ સંહિતામાં ગોઠવ્યા પછી તે મંત્રોના સાહિત્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરે તેવા પ્રશ્નો પણ અવિચલિત થયા હતા. આ બીજા પ્રકારના સાહિત્યને બ્રહ્મણ નામ આપવામાં આવે છે. મૂળ મંત્ર સાહિત્ય અને તેના સંબંધી વિવરણ કરનાર બ્રાહ્મણ સાહિત્ય મળી વેદશાસ્ત્ર ધરાયું છે. વેદાનુસારી ધર્મમાં વેદશબ્દ વડે મંત્ર-બ્રાહ્મણનો અર્થ સમજવામાં આવે છે.* આ સાહિત્યને અપૌરુષેય એટલે કેઈ એક પુરુષે પોતાની ભુદ્ધિમાંથી રચેલું વેદાનુસારી મનુષ્યો માનતા નથી, પરંતુ સૃષ્ટિના આરંભમાં જે સ્વમંત્ર જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થયો તેના ગુરુપરંપરા દ્વારા અધ્યયન-ક્રમથી શબ્દબ્રહ્મમાં વિદ્યમાન થયો, અને તેનું જે પ્રતિભામાં દર્શન થયું તે પ્રતિભાવાળા જ ઋષિઓનો તે તે મંત્ર-બ્રાહ્મણના દૃષ્ટા મનાયાં પરંતુ કર્તા નહિ એવું વેદવાદીઓ માને છે. શબ્દબ્રહ્મના પ્રાતિભા દર્શનમાં અને ભુદ્ધિવડે થયેલી રચનામાં વેદવાદીઓ ભેદ માને છે. ગુરુપરંપરાથી સાંભળેલું શબ્દબ્રહ્મરૂપ સાહિત્ય તે શ્રુતિ કહેવાય;

* મંત્રબ્રહ્મણયોર્વેદનામધેયમ્ ॥ ઔતસૂત્ર

તેનો અર્થાશ્વરૂપે જે અનુભવ જાગે તે વેદ (જ્ઞાન) કહેવાય ખરી રીતે યુતિ તેજ વેદ છે, પરંતુ પહેલામાં શબ્દશ્વરૂપ અને બીજામાં અર્થાશ્વરૂપ વિકાસ સમજવાનો છે.

મંત્રસંહિતામાં અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જે વિષયોનું પ્રતિપાદન થયું છે તેના ત્રણ વર્ગ પડે છે:—(૧) કર્મ, (૨) ઉપાસના, અને (૩) જ્ઞાન. આ ઉપરથી શબ્દસમૂહરૂપે જે સાહિત્ય શ્રુતિ અથવા વેદ કહેવાય છે, તે અર્થવિભાગવડે ત્રણ કાંડમાં પડે છે એટલે કે કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, અને જ્ઞાનકાંડ. આ ત્રણે કાંડો એવાં તો પરસ્પર સંકલિત છે કે તેનું રહસ્ય સમજવાને વેદનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. તેવા સાંગોપાંગ વેદના અભ્યાસ વિના ગમે તે મંત્ર અથવા બ્રાહ્મણનો ત્રુટક અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રસંગે અર્થ નહિ પણ અનર્થ ઉભો થઈ શકે છે. આ કારણથી ત્રિકાંડ વેદના અર્થને સમજવા માટે વ્યાકરણાદિ છંદો અંગી, ચાર ઉપવેદો, પુરાણ, ન્યાય, અને મીમાંસા વિગેરે વિપુલ વેદાર્થનું વિવરણ કરનાર સાહિત્ય જાણવાની જરૂર રહે છે.

મૂલ મંત્રબ્રાહ્મણાત્મક સાહિત્યના શબ્દશરીરમાં મરતક અથવા શિરોભાગનું રચાન રોકનાર સાહિત્યને ઉપનિષદ કહે છે. આ સાહિત્ય ઘણું ભારે મંત્ર સંહિતાના અંતમાં તથા બ્રાહ્મણ સાહિત્યના છેલ્લા વિભાગમાં આવે છે તેથી તે શબ્દશરિને વેદાંત એવું હેતુગર્ભિત નામ આપવામાં આવે છે. તેમાં વેદના શબ્દસમૂહનો અંત એટલે છેડો છે એટલું જ નહિ પરંતુ વેદનો અર્થસિદ્ધાંત તેમાં સમાયો છે તેથી તેને વેદાંત નામ આપવામાં આવે છે.

શ્રુતિનું અધ્યયન ત્યારે અવિચિન્ન ગુરુપરંપરાથી યતું હર્તું, ત્યારે યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર મેળવ્યા પછી ગુરુને ત્યાં વેદવ્રત અને વિદ્યાવ્રત લેવાં પડતાં હતાં. ઉદાહરણ તરીકે યજુર્વેદ (શુક્લ) બ્રાહ્મણનારને અગ્નિવ્રતનો સ્વીકાર કરી જે મંત્રોનો સ્વાધ્યાય થતો તે આગ્નેયવ્રતના પાંત્રીસ અધ્યાયો ગણાતા; ત્યારપછી શૌલભ વ્રત

વિદ્યાર્થી લેતા હતા અને તેમાં પાંચ અધ્યાયોનું અધ્યયન થતું એટલે કે યજુર્વેદની સંહિતાના ૩૬-૪૦ સુધીના અધ્યાયો આ વ્રતકાલમાં પડતા* ત્યાર પછી તે વેદના ચતુર્થ આજ્ઞાલુના ચૌદ કાંડનો અભ્યાસ શરૂ થતો. તેમાં સંહિતાના પ્રથમના ૮૫ અધ્યાય સુધીનો વિવરણભાગ આગ્નેયવ્રતમાં પડતો, ઉપાસના કાંડનો ભાગ આરણ્યક સંગ્રહાવાળો હતો, અને તેનું અધ્યયન ગામમાં અથવા નગરમાં નહિ, પરંતુ ઉપવન અથવા અરણ્ય પ્રદેશમાં થતું હતું. (જુઓ શાંત્રાવન ગૃહસૂત્ર ૨, ૩૨, ૩૧) તેથી તે સાહિત્યને આરણ્યક કહેવામાં આવતું. આ આરણ્યક સાહિત્યના અધ્યયનના અંતમાં દપાશ્વ ભયસ્ય મેચસ્ય શિરઃ—“આ ઉપઃકાલ અશ્વમેધના અશ્વનું મરતક છે”—એ રહસ્ય ભાગથી શરૂ થતો ગ્રંથ ઉપનિષદ ગણાય છે. તેનું અધ્યયન ઔપનિષદવ્રત લીધા પછી થતું હતું. આ વ્રતમાં ધણે ભાગે ગુરુ અને રહસ્યવાળા ભાગને જેઓ સમજી શકે તેવા વિદ્યાર્થીઓ પાસે બેસી સ્વાધ્યાય કરી, વેદનો સ્વીકાર, વિચાર, અભ્યસન, જપ, અને યોગ્ય શિષ્ય અથવા મિત્રમાં વિદ્યાનું સ્થાપન—એ પાંચ પ્રકારે આ રહસ્યગ્રંથોનું શિક્ષણ અપાતું અને મેળવતું હતું. સર્વાંગ અભ્યાસ પૂર્ણ થયા પછી ગુરુ અનુમતિ વડે શિષ્યના મરતક ઉપર પોતાની શાળાના કર્મને અનુસાર સંસ્કાર આપતા, જે વડે શિષ્ય ભવિષ્યમાં વેદને માત્ર સમ્પદરૂપે નહિ, પરંતુ અર્થરૂપે વિકસાવી શકે એવી ભાવના તે કર્મવડે થતી હતી. આ ઉપનિષદ સમ્પદનો મૂળ યૌગિક અર્થ. આરે પ્રકટ વેદની ચર્ચા જે મુઝળીમાં થતી અરધિએ થતી તે મંડળીને પરિણ્ડ સંગ્રા મળી હતી, ત્યારે ગુરુ શિષ્યની જે નાની મંડળીમાં અધ્યયન-અધ્યાપન શુદ્ધ ભાવનાપૂર્વક થતું તે મંડળીને ઉપનિષદ સંગ્રા મળી હતી, અથવા આપણે હાલ જેને “કલાસ લેસન” કહીએ તેવા થતો હતો. આ અધ્યયનમાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીની ગ્રહણ ધારણ સક્રિયો વિચાર કરી

* આગે વ્રતપત્રે વ્રત મે પાદિ—એ મંત્ર વડે આગ્નેયવ્રત; ક્લવં વાવં પ્રાયે એ મંત્ર વડે સોલમ વ્રત શુકલ યજુર્વેદના અભ્યાસીઓ લેતા.

વિદ્યાનું વિતરણ થતું હતું તેથી તે વિદ્યાના પ્રકારને સ્વસ્થમાર્ગ કહેવામાં આવતો. વળી જે વિદ્યાનું દાન થયા પછી શિષ્યના મસ્તક ઉપર અમુક પ્રકારનો ધાર્મિક સંસ્કાર આપવામાં આવતો હતો તેથી તે વિદ્યાપ્રથમે 'વેદમૂર્ધા', 'વેદોત્તમાંગ', 'વેદશિરઃ' વેદમુંડ એવાં નામ આપવામાં આવતાં હતાં, અને ઔપનિષદ વ્રતના સેવન સહિત જેઓ આ વિદ્યા મેળવતા એટલે જેઓ વ્રતસ્નાતક અને વિદ્યાસ્નાતક બનતા તેઓ ભવિષ્યમાં 'વેદાર્થ'નો અનુભવ કરવા તથા તેનો પ્રસાર કરવાને સમર્થ થતાં એવું માનવામાં આવતું હતું. વેદના આ મસ્તક ભાગને બાહ્ય રાખી જેઓ વેદ ભણતા તેમના સંબંધમાં એવું ઉપદાસપૂર્વક કહેવામાં આવતું કે:—

"આ મંત્રવેદના મૂર્ધાને, યજુર્વેદના ઉત્તમાંગને, સામવેદના શિરસ્તે અને અથર્વવેદના મુંડને જેઓ અભ્યાસ કરી મેળવતા નથી તેઓ જાણે વેદશરીરનું માથું કાપી ધડ વડે કાપી સિદ્ધ કરવા ઇચ્છનારા મૂર્ખ છે. ખરેખર આવો વેદાભ્યાસી જડ થાંભલા જેવો જાર વડન કરનારો સમજવો, કારણ કે તે વેદના શબ્દને મેળવી અર્થને જાણતો નથી. જે અર્થને જાણે છે તે સકલ કલ્યાણને મેળવે છે, અને જ્ઞાન વડે પાપથી મુક્ત થઈ બ્રહ્મલોકને મેળવે છે.*"

"પાસે બેસી ગુરુ પાસેથી મેળવવાની શબ્દ વિદ્યા" ત્યારે 'ઉપનિષદ' (ઉપ=પાસે; નિ એટલે અત્યંત નજીક, અને સદ્ એટલે બેસવું) ગણાતી, ત્યારે તેજ અર્થમયી વિદ્યા પણ સક્ષણથી ઉપનિષદ ગણાતી, અને તે અર્થમાં મદ્ ધાતુ કાપવું, નાશ કરવું એવા ભાવમાં સમજવામાં આવતો હતો. જે વિદ્યા જીવાત્માને પરબ્રહ્મની પાસે લાવી તે પરબ્રહ્મ સાથેના અભેદનું જ્ઞાન કરાવી અવિદ્યા અને તેનાં પરિણામોને—રાગદ્વેષાદિ કલેશો, સુખદુઃખ, જન્મમરણ વિગેરેને

* જુઓ. શાંત્યાયન બારણ્યક ૧૪ મો અધ્યાય. જુઓ મુંડક-

ઉપનિષદમાં આ વ્રતનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી મંત્રમાં સિદ્ધાન્ત વિધિવદ યજુર્વીર્ણમ્—મું. 111-11-1.

કાપે છે અથવા નાશ કરે છે તેને ઉપનિષદ નામ આપવામાં આવે છે, એટલે બ્રહ્મવિદ્યા એ ઉપનિષદનું નામ કહીએ તો ચાલે. આ પ્રમાણે ઉપનિષદ નો મૌલિક વાચ્યાર્થ “ ગુરુ શિષ્યની ગુપ્ત મંડળી ” લક્ષ્યાર્થ “ પાસે બેસી મેળવવાની શબ્દબ્રહ્માત્મિકા અપરા વિદ્યા, અને વ્યંગ્યાર્થ તે અપરા વિદ્યામાંથી જે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અર્થબ્રહ્મનો પ્રકાશ અથવા શુદ્ધવિદ્યા—એવા ત્રણ અર્થો ક્રમપૂર્વક સ્પષ્ટ થાય છે.

આ વિદ્યા જેમાં અધિત યજ્ઞ છે તે શબ્દસમૂહ વેદના છેડા ઉપર આવે છે અને તે સાથે વેદનું તાત્પર્ય તેમાં સમાયું છે માટે તે ઉપનિષદોને વેદાંત એવું સાર્થક નામ પણ આપવામાં આવે છે.

ઉપનિષદ અંધમાં પણ જ્ઞાનગર્ભ સૂત્રરૂપ વાક્યોને ઉપનિષદ સંગ્રહ આપવાની પ્રથા દાખલ થયેલી જણાય છે. જેમકે:—

યતો વાચો નિર્વર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા સદ

ધાર્મદં વ્રજાણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ ક્વતથન ।।

ય एवं વેદ इत्युपनिषद्

એ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ માં સ્મૃતિમાં અખંડ રમતું રાખવાનું વાક્ય ઉપનિષદ મળ્યું છે.

૧. ન્યાંધી મેન સાથે વાણી પાછી પડે છે એવા બ્રહ્મના આનંદને જાણનાર કશાથી ખદીતો નથી. જે એવું જાણે છે તે—આ ઉપનિષદ એટલે રહસ્ય છે.

तस्योपनिषद्-सत्यस्यसत्यम्

प्राणा वै सत्यं तेषामेषस्त्यम् व. आ. उ. ૩-૪-૧૦ માં

सत्यस्य सत्यम्—એ વાક્ય ઉપનિષદ છે.

૨ તે બ્રહ્મનું ઉપનિષદ એટલે રહસ્ય વાક્ય “ સત્ત્વનું સત્ય ” છે. પ્રાણો તે સત્ય છે. તેનું પણ તે સત્ય છે.

तज्जलान् (છાં. ૩-૧૪-૧); तद्वनम् (વેદ. ૪-૬) સંયદ્વામ વામની, મામની (છા. ૪-૧૫-૨-૪) એવાં નાનાં ગુદાર્થ વાક્યને ઉપનિષદ કહેવામાં આવતાં.

૩ ને તત્ત્વમાંથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં તે જીવે છે અને જેમાં તે લય પામે છે તેનું નામ બ્રહ્મ—તજ્જલન એ રહસ્ય શબ્દનો ભાવ છે.

૪ ને વનનીય એટલે પ્રાર્થનીય છે, તે બ્રહ્મ છે.

૫ ને ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં “સૌન્દર્યને અંકુશ રાખનારી શક્તિ છે; જે સૌન્દર્ય પ્રતિ લક્ષ જાય છે, અને જે પ્રકાશમયી છે,” તે બ્રહ્મમયી શક્તિ છે.

ઉપનિષદ શબ્દને રહસ્યવિદ્યા—એવો યોગ-૩૬ અર્થ પ્રચારમાં આવ્યા પછીના સર્વશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં જે કંઈ ગુપ્ત સમજાવવા યોગ્ય હોય તે પ્રકરણ અથવા અધિકરણને ઉપનિષદ નામ આપવામાં આવતું, જેમકે વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર ના અંતમાં ઉપનિષદ; કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં અંતે ઉપનિષદ આ તેનો ૩૬૪મો છે.

ઉપનિષદ શબ્દનો યૌગિક અર્થ એટલે વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ અર્થ, તેનો વાચ્યાર્થ, તેનો લક્ષ્યાર્થ, તેનો વ્યંગ્યાર્થ, તેનો યોગ-૩૬૪મો, અને તેનો ઉવટનો કેવલ ૩૬૪મો વિચારી જોયા, પછી જે મૂલ શ્રીતસાહિત્યમાં તેનું સ્થાન છે તેની સંગતિ વિચારવાની રહે છે. સામાન્ય રીતે અમુક અથ શ્રીતસાહિત્યના અંગમૂલ “ઉપનિષદ” છે કે પાછળથી અમુક ગ્રંથ વિદ્યાનું બોધક હોવાથી ઉપનિષદ ગણાતું છે તેની પરીક્ષા કરવી થટે છે. આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે તેમ હાલના ઉપનિષદોના સમુચ્ચયમાં ઘણાં ઉપનિષદો સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતનાં દાખલ થયાં છે, અને ઘણાં જોવાં બીજાં સિદ્ધાંતનાં અશ્વધોષનાં રચેલાં બ્રાહ્મણ સિદ્ધાંતનાં પ્રતિરોધ કરનારાં પ્રકરણો પણ જાણે અજાણે આ સમુચ્ચયમાં પ્રવેશ પામ્યાં છે. ઘણાંએ એવું માની લે છે કે ઋગ્વેદાદિસંહિતા રચાયા પછી અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પ્રચિન થયા પછી ઉપનિષદો રચાયાં છે, અથવા ઉપનિષદોમાં પ્રવેશ પામેલા વિચારો સંહિતાના સમયમાં બીજા અથવા અંકુરરૂપે પ્રગ્ન ન હતા.

આ મંતવ્ય ટકી શકે તેવું નથી; કારણ કે પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં વારંવાર તત્ત્વ સિદ્ધાંત અથવા દેવતા સિદ્ધાંતના ટેકામાં ઋગ્વેદના મંત્રો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. ઋગ્વેદનું પુરુષસૂક્ત, નારાદીયસૂક્ત, (X 130) હિરણ્યગર્ભસૂક્ત (X 121), વ્રહ્મણસ્પતિસૂક્ત (X. 72) વાક્સૂક્ત (X 126), અઘર્મર્ષણસૂક્ત (1. 15. II. 37) દીર્ઘતમસ્નાં સૂક્તો (1. 160, 66: IV. 4 13; V 111 ■ 10); દોર્ધસૂક્ત (X 51); વૈશ્વાનરસૂક્ત (6 IV1) વિગેરે અનેક સૂક્તોમાં અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મ તત્ત્વનાં ધણું ગંભીર ચિંતનો છે, અને આ કંઈક અવ્યક્ત અને કંઈક વ્યક્તાવ્યક્ત ચિંતનોની નીહારિકા અથવા ધૂમસના ગર્ભમાંથી ઉપનિષદોનાં વ્યક્ત અથવા મૂર્ત વિચાર શરીરો પ્રકટ થયાં છે ઉપનિષદ મંત્રો પોતે જ પોતાના આનુવશિક સંબંધને દાલના વિચારોની પેઠે વિસ્મૃતિમાં નાંખતા નથી. કેટલાંક ઉપનિષદોમાં તો આ ઋગ્વેદની સંહિતાના મંત્રો જેવાને તેવા ઉતારવામાં આવ્યા છે, મુખ્યત્વે કરીને નારાયણ ઉપનિષદ, મૈત્રેયી ઉપનિષદ, કૌંડીનકી ઉપનિષદમાં ડગલે ડગલે ઋગ્ મંત્રો પ્રસ્તુત વિચારના ટેકામાં ઉતારેલા જણાય છે.

શુક્લ મળુર્વેદની સંહિતાના સિવસંકરવ અધ્યાય, (વા. સં. ૩૪) દશમ્યાય (વા. સં. ૧૬), અશ્વમેધ ઉપનિષદ અધ્યાય (વા. સં. ૨૯) પુરુષસૂક્ત તથા ઉત્તરનારાયણ મંત્રો (વા. સં. ૩૧) કેવલ કર્મ પ્રતિપાદક નથી, પરંતુ ઉપાસનાના પ્રતિપાદક હોવાથી ઉપનિષદ વર્ગમાં પડે છે.

સાંપ્રદાયિક વિચારો કર્મમાં અને ઉપાસનામાં જેનો વિનિયોગ છે તેવા મંત્રો ઉપનિષદ વ્યૂદ્ભા ગણે છે, અને તેવા મંત્રોને જ ઉપાસના કાંડના વિચારો અથવા સગુણ બ્રહ્મવાદીઓ નિંચુર્ણુ બ્રહ્મવાદી સામે વારંવાર રણુ કરે છે. દુંકામાં વેદનો મધ્યમ કાંડ જે ઉપાસનાપર છે તેનો સવળો આધાર પાછળનાં પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો ઉપર છે એમ નથી, પરંતુ આ સંહિતાના પ્રાચીન મંત્રો ઉપર છે. ઉપાસનાકાંડો

અભ્યાસ લોપ પામવાથી, તથા તેની મધ્યમ મીમાંસાનાં નારદ, અગસ્ત્ય, ભરદ્વાજ. વિગેરે અનેક ઋષિઓનાં મંત્ર-ભાષ્યો લોપ પામવાથી, મંત્ર સંદિનાનાં કેટલાંક પ્રકરણો આપણને દાઝ ચીનાઇલાવાની ચિત્રચિપિ જેવાં રવાં છે. ઉદાહરણ તરીકે તૈન્તિરીય આરણ્યકના અદગોપનિષદ અથવા અદગોપનિષદ (નં. આ. પ્ર. ૨ અ ૨૮) ઉપર શાકતોની ધીવિદ્યા બંધાયેલી છે; ગોપય જ દ્યગની ગાયત્રી ઉપનિષદ ઉપર સાવિત્રી વિદ્યા બંધાયેલી છે; રૈતરેય આરણ્યકના પ્રાણોપનિષદ ઉપર પ્રાણોપાસના બંધાઇ છે; અપર્વવૈદના ગોપય વ્રાદગના પ્રણવોપનિષદ ઉપર સધગી પ્રણવવિદ્યા ધડાઇ છે. આ સધગી મંત્રસમૂહો મૂળ ઐત સાહિત્યમાં એટલે સંદિના અને પ્રાદગજી અથોમાં મરિત થયા છે, અને બીજાં પાછળનાં ઉપનિષદો જેવા અસ્તવ્યસ્ત નથી. ઉપાસના કાંડના મંત્રો, અને તેને લગતી ન્યાયમીમાંસા-વિગેરેનો અભ્યાસ લોપ પામવાથી, તથા તે મંત્રોને મંબંધ પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદોમાં શી રીતે છે તે વિસરાવાથી આપણે પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદોના કેટલાંક ઉપાસનાપ્રધાન વાક્યોનાં તાત્પર્ય જેવાં બોધએ તેવાં સમજી શકતા નથી. આપણને આ અગવડ દાઝ પડે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ શ્રીશંકરા-આચાર્યના સમયમાં એટલે ઘસવી મનના આદમાં - સંકામાં પણ સાંપ્રદાયિક અભ્યાસના અભાવે તેવાં સ્થાનોના મર્મો ઉઘડયા નથ્યાતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે:—

(૧) પ્રસિદ્ધ વાટક ઉપનિષદમાં આવેલા અમિરહસ્થવાળો ઇષ્ટક મંત્ર (વાટક ૧ ૧૫) .

(૨) પ્રસિદ્ધ વૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયના અંતમાં વૃદાના ૩૫૪માં ઔપનિષદ પુણ્યનું વર્ણન કરી વિશ્વજ્ઞમાનંદ મદ્મ રાતિ દર્શિત્વપ્રાપ્તિ તિષ્ઠમાનસ્ય તદ્વિદઃ—એ રહસ્ય મંત્ર

(૩) પ્રસિદ્ધ વૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (અ. ૪ મા. મંત્ર ૮-૧-૧૦)

(૪) પ્રસિદ્ધ એતાશ્વતર ઉપનિષદનું મદ્મચક્ર (શ્લ. શ્લ. ૧-૪-૫-૬)

વિગેરે અનેક સ્થાનોનાં વાક્યો માત્ર ભાષાશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રની વિવરણ પદ્ધતિ વડે ઉઘડે તેવાં નથી. ભાષ્યકાર અને દીકાકારો આ

કથેના વિવરણમાં કંઈક મૌન સેવે છે, અને દેઠલેક પ્રસંગે તે તે માગમતા વિદ્વાનો પાસેથી અર્થ સમજી લેવાનું સૂચન કરે છે.

પ્રસિદ્ધ સર્વમાન્ય ઉપનિષદો, જેના ઉપર શંકરાચાર્યનાં ભાષ્ય મળી આવે છે; તેઓનાં નિયત સ્થાનો આપણને મંત્ર-બ્રાહ્મણમાં મળી આવે છે.

ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણના ઐતરેય આરણ્યકમાં એતરેય ઉપનિષદ; ઋગ્વેદની કૌષીતકી શાખાના કૌષીતકી બ્રાહ્મણના કૌષીતકી આરણ્યકના અંતમાં કૌષીતકી ઉપનિષદ આવે છે.

કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના તૈત્તિરીય આરણ્યકના અંતમાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ગોઠવાયેલું છે, તેવીજ રીતે મહાનરાયણ અથવા યજ્ઞિકી ઉપનિષદ પણ તેજ વેદના સાહિત્યમાં અંતર્ગત થયેલું છે. આજ વેદની મૈત્રાયણી શાખાના બ્રાહ્મણમાં મૈત્રાયણી ઉપનિષદ આવે છે.

શુક્લ યજુર્વેદના સતપથ બ્રાહ્મણના યૌદ્ધમાં કાડમાં બૃહદારણ્યક આવે છે. તેના નવ અધ્યાયમાં આરંભના ત્રણ અધ્યાય શુદ્ધ આરણ્યક કર્મને લગતા છે, અને બાકીના છ અધ્યાય તે વૃહદારણ્યક ઉપનિષદ કહેવાય છે. તેના બે પાઠ છે—(૧) શાણવ, (૨) માધ્યંદિન. સામવેદના તાંડયમહાબ્રાહ્મણના અંતમાં આરણ્યક આવે છે, અને આઠ ખંડ પૈકી છઠા ખંડમાં પ્રસિદ્ધ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ આવે છે. સાતમાં ખંડમાં તે વેદનું સંહિતોપનિષદ છે. અને છેવટે યજુર્વેદીઓના વંશ પ્રાકાશ જેનું સામવેદીઓનું વિદ્યા પ્રમારકોનું વંશપ્રાકાશ છે.

વળી સામવેદની જૈમિનીય શાખા જેનું ખીણું નામ તલવકાર શાખા છે, તેના આઠ વિભાગ છે. તેમાં આઠમાં વિભાગને ઉપનિષદ કહે છે. તેનો એક પેટા વિભાગ તે પ્રસિદ્ધ કેનોપનિષદ ગણાય છે.

મંત્રસંહિતાનાં ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ ઇંદ્રાવાસ્ય ઉપનિષદ તે શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેથી સંહિતાનો છેલ્લો ગ્રાંથોત્તમો અધ્યાય છે. તેવીજ રીતે વાટક ઉપનિષદ અને શ્વેતશતર ઉપનિષદ પણ યજુર્વેદની શાખાના અવરોગ છે એમ આંતર બાહ્ય પ્રમાણથી સમજાય છે.

આ ઉપરાંત અથર્વવેદના અંગનાં ગણાતાં પ્રાચીન ઉપનિષદો સર્વામાન્ય ઉપનિષદ વ્યૂહમાં આવે છે:—(૧) પ્રશ્ન, (૨) મુંડક, (૩) માંડૂક્ય, (૪) તૃષ્ટિકાવતીય.

શાંકર બ્રહ્મસૂત્ર લાખ્યામાં ઉપરનાં ઉપનિષદોનાં વાક્યો વિચારના વિષય તરીકે લેવાયલાં છે. તે ઉપરાંત શંકરાચાર્ય વૈગરહસ્ય બ્રાહ્મણનો (પ્ર. સૂ. ૧-૩-૭) ઉલ્લેખ કરે છે. અને જાબાલ ઉપનિષદનું વાક્ય પણ સ્મરણ ઉપર લાવે છે. તેથી આ લગભગ સત્તર ઉપનિષદો વેદાંત શાસ્ત્રના મૂળ પ્રસ્થાન રૂપે એટલે સુતિપ્રસ્થાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવે નથી. બ્રાહ્મણ સૂત્રકારને તે જાણવામાં હોવાં જોઈએ; કેમકે તે ઉપનિષદોનાં વાક્યો ધણે ભાગે વિચારના વિષયવાક્યો તરીકે લેવામાં આવે છે. શંકરાચાર્યના જ્ઞાનકાંડના ગ્રંથોમાં જો કે ઉપરનાં ઉપનિષદો આધારરૂપે લેવાયેલાં છે, તોપણ ઉપાસના કાંડનાં અણ્ણા, ગાયત્રી, પ્રાણ, પ્રણવ વિગેરે ઉપનિષદો તેમના જાણવામાં હતાં એવું અનુમાન તેમના ઉપાસનાકાંડનાં પ્રકરણો જોતાં સમજાય છે.

કુંકામાં અમુક ગ્રંથ વાસ્તવ ઉપનિષદ છે કે કેમ તેના નિર્ણય કરવામાં કયા વેદની કઈ શાખાની કઈ સંહિતા અથવા બ્રાહ્મણમાં તેનો સમાસ થાય છે, અને પૂર્વાપર સંબંધ તે સંહિતા અને બ્રાહ્મણ સાથે તેનો કેવો છે તે વિચારવું ધટે છે તાત્પર્ય નિર્ણયમાં આ લક્ષ્ય ખાસ રાખવાની જરૂર છે, કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉપાસ્યજ્ઞાન અથવા દેવતાજ્ઞાન—આ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. પ્રથમ ઉપર દર્શનશાસ્ત્ર (Philosophy) બંધાયું છે, બીજા ઉપર દેવતાશાસ્ત્ર (Theology) બંધાયેલું છે. તે બે શાસ્ત્રના વિષય, અધિકારી, સાધન અને ફલ નિરાળાં છે, અને એ સર્વની મર્યાદા એકત્ર કરી નાંખવાથી દેવતાવાદના સંગ્રહાયો, મનો, પંથો વિગેરેના અવગણ ઉત્પન્ન થયા છે. ઉપનિષદના અભ્યાસીઓ આ બે શાસ્ત્રના વિવેકને ધ્યાનમાં રાખે તો ઉપનિષદો પોતે શા સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરી શકે છે તે મરલતાથી જાણી શકશે.

ઉપર ગણવેલાં ઉપનિષદો પ્રસિદ્ધ છે તે ઉપરાંત નીચેનાં અપ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો* પણ ઉપનિષદ વર્ગમાં તેની અંતર્ય રચના અને વિષય ઉપરથી આવી શકે તેવાં હાથ લાગ્યાં છે:—

બાબ્બલમ ત્રોપનિષદ—પરંતુ મૂલ દસ્તાવેજ ન હોતું તે અટીઅર લાયબ્રેરીના Descriptive Catalogue Vol Iમાં પદ્મચંદ્ર છે. અંગ્રેજીમાં તે બાબ્બલ શાખાનું જણાય છે, અને ૨૫ ત્રિપુષ્પ છંદમાં સૂક્તરૂપે જણાય છે.

(૨) હાગલેય ઉપનિષદ—આ પણ અટીઅર લાયબ્રેરીમાં છે.

(૩) આર્ધેય ઉપનિષદ—આ પણ અટીઅર લાયબ્રેરીમાં છે.

(૪) શૌનકે ઉપનિષદ—આ પણ અટીઅર લાયબ્રેરીમાં છે. આ

ચારે પ્રાચીન શાખાને લગતાં જણાય છે. અને તે હારાસિકોદના હારસી ભાષાંતર સમૂહમાં દાખલ થયાં છે, અને તેની પ્રતો હાથ લાગવાથી સને ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

* જુઓ History of Indian Philosophy Vol. II Messrs Belvalker and Ranade Pages 87 and 150, 182. આ ચાર પ્રાચીન ઉપનિષદોનો ઉદ્ધાર અને ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પ્રોફેસર બેલવલ્કરે કર્યો છે. જુઓ Report of the Third Oriental Conference, Madras 1925

પ્રકરણ બીજું

ઉપનિષદોનો સંગ્રહ અને વર્ગીકરણ.

શંકરાચાર્યના સમયસુધી (ઇ. સ. ૭૮૮-૮૨૦) ઉપનિષદ રાજાણાતા અથવા મૂલ્ય વેદમાંથી છૂટા પાડી સંગ્રહ રૂપમાં વિદ્યમાન હતા. ત્યાં ત્યાં ઉપનિષદ વાંચ્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં ઘણે ભાગે જે વાંચ્યો તે શાખાના પાઠમાં આવે છે તે શાખાના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. જેમકે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદને છંદોગ્ય અથવા તાંડિ શાખાવાળા આમ કહે છે; મેત્રાયણી અથવા કૌપીતકીનાં

* ધ્વજસૂત્રભાષ્યની પરીક્ષા કરતાં સમજાય છે કે શંકરાચાર્યનાં જાણવામાં કંઈ નહિ તો નીચેની વેદશાખાનો રહસ્યકાંડ જાણવામાં હતો:—(૧) આથર્વણિક, (૨) તાંડિ, (૩) ઠક, (૪) તૈત્તિરીય, (૫) વાજસનેયી, (૬) કૌપીતકી, (૭) રાણાયણીય, (૮) શામ્યાયની, (૯) શૈવ્ય, (૧૦) ભાલ્લવી (૧૧) ઐતરેયી, (૧૨) જગ્યાલ, (૧૩) કોંડપાથી આ પૈકી નંબર (૭) (૮), (૯) (૧૦), (૧૨), (૧૩) શાખાનાં સંહિતા અથવા બ્રાહ્મણો મળી આવતાં નથી. તેથી ધ્વજસૂત્ર ૧-૨-૧૨; ૧-૩-૭, ૩-૩-૨૬; ૩-૩-૩૭; ૪-૧-૩ ઉપરના શંકરભાષ્યમાં વિવચવાડ્યો જે શ્રુતિનાં આપ્યાં છે તે ગ્રંથોનાં મૂલ્ય અઘાપિ પ્રસિદ્ધિમાં આપ્યાં નથી; અને તેથી સમજાય છે કે રાણાયણીય, શામ્યાયની, શૈવ્ય, ભાલ્લવી, જગ્યાલ, અને કોંડપાથી શાખાનું ઐતસાદિત્ય લોપ પામ્યું છે તેની શોધ થવાની ખાંસ જરૂર છે. ડૉ. બેલ્લેવેલકરને પૂછતાં પણ સમજાય છે કે બિપરનાં ઉપનિષદો જેમાં અંતર્ગત છે તે શાખાનું સાદિત્ય તેમને પણ મળ્યું નથી.

વાક્યોને પણ તે તે શાખાના અભ્યાસકો આમ દે છે, એવું પ્રતિ-
પાદન શંકરાચાર્ય કરે છે, ત્યાર પછીના શ્રી રામાનુજાચાર્યના સમ-
યમાં પણ (ઇ. સ. ૧૦૧૭-૧૧૩૭) તેજ પદ્ધતિ ચાલી આવી છે
એટલે તે સમય સુધી પણ ઉપનિષદો પૃથક્ સમુચ્ચય રૂપે તારવવામાં
આખ્યાં જણાતાં નથી.

ઈ. સનના સોળમા સદ્કાના અરસામાં નારાયણનામના પતિએ
બાવન ઉપનિષદોનો સંગ્રહ કર્યો છે; તેમાં અયર્વવેદનાં ૩૮ અથવા
૨૮ ઉપનિષદ જણાય છે.

દારાશિકોહની દારસી પ્રત સને ૧૯૧૧માં છપાઇ છે, અને
તેની તપાસણીમાં મને જણાયું છે કે પહેલા ભાગમાં ૯, ખીજામાં
૨ અને ત્રીજામાં ૩૮ મળી એકદર ૪૯ ઉપનિષદો છે. તે સમુચ્ચયમાં
શિવસંકલ્પ, શતદ્વિય અને પુરુષસૂક્ત ઉપનિષદ વર્ગમાં પેદાં જણાય
છે. ઇયુસન કહે છે કે “ ઔપનિષદ ” લેટીન ભાષાંતરમાં ૫૦ ઉપનિષદો
છે. પરંતુ મેં દારસી પ્રતની મેળવણી કરી છે તેમાં ૪૯ જણાય છે.

૧૦૮ ઉપનિષદોનો સમુચ્ચય પ્રથમ મુંબાઈમાં સને ૧૮૬૫માં
પ્રસિદ્ધ થયો હતો, અને મદ્રાસમાં તેલગુ લીપીમાં સને ૧૮૮૩માં
પ્રસિદ્ધ થયો હતો. નવી આવૃત્તિએ આ સમુચ્ચયની ધણી થઈ છે.
આ સમુચ્ચય પ્રથમ ક્યારે પ્રચિત થયો તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ
નથી. વેદના સ્વાખ્યાય પ્રવચનનો લોપ પામ્યા વધી વિજયનગરના
દક્ષિણ સામ્રાજ્ય સમયે ઉપનિષદ માર્ગનો પુનરુદ્ધાર સાચલ-માધવના
સમયમાં થયો, અને ચતિધર્મનો પુનરુદ્ધાર વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ કર્યો
તે સમય પછી આ સંગ્રહ થયો હોવો જોઈએ. વળી અનુમતિપ્રકાશ
તથા આત્મપુરાણમાં ઉપનિષદોનાં પદરૂપ સરલ વિવરણ છે. તેમાં
પણ ૧૦૮ પર્યંત ઉપનિષદો પહેાંચ્યાં હોય એવું જણાતું નથી.
મુક્તિકોપનિષદમાં ઋગ્વેદની ૨૧ શાખા, યજુર્વેદની ૧૦૯ શાખા,
સામવેદની ૧૦૦૦ શાખા અને અયર્વવેદની ૫૦ શાખા મળી ૧૧૮૦

શાખાઓ ગણાવી* છે. દરેક શાખાને લગતું એક એક ઉપનિષદ ગણતાં ૧૧૮ ઉપનિષદો થાય. પરંતુ ગણતરીમાં ૧૦૮ મૂક્યાં છે, અને તે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે:—

- (અ) ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, मांडुक्य, तैत्तिरीय, एतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक, = ૧૦
- (આ) ब्रह्म, कैवल्य, आवाल, श्वेताश्वतर, हंस, माहनि, गर्भ, नारायण, परमहंस, बिम्बु, नाद, अथर्व शिरस्, अथर्व शिक्षा = ૧૩
- (इ) मैत्रायणी, कौषीतकी, बृहज्जावाल, नृसिंह तापिनी (पूर्व तथा उत्तर), कालाग्निरत्र, मैत्रेयी, सुषाला, क्षुरिका, = ૯
- (ई) सर्वसार, निरालंब, (शुक्) रहस्य, वससूची, तेजोविम्बु, नादविम्बु, ध्यानविम्बु, (ब्रह्म) विद्या, योगतत्त्व, आत्मबोध = ૧૦
- (उ) परित्राट्, त्रिशिखी, सीता, (योग) बृहामणि, निर्वाण, मंडल, दक्षिणामूर्ति, शरभ, स्कंद, महानारायण, अष्टव = ૧૧
- (उ०) (राम) रहस्य, रामतापिनी, वासुदेव, मुद्गल, शांडिल्य, पैंगल, भिक्षु, महा, शारीरक, योगशिक्षा = ૧૦
- (अ) तुरीयातोत, मंग्याल, परमहंस-परिव्राजक, अष्टमालिका, अक्षय, पद्माक्षर, अष्टगूर्णा, सूर्य, अक्षि, अध्यात्म, कुट्टिका, = ૧૧

*વ્યાકરણ મહાશાખામાં ૧૧૮૦ની ૧ ૧, અને અથર્વવેદની ગણાવી છે.

- (ક્ર) સાયિત્રી, આત્મા, પાશુપત, પરબ્રહ્મ, અવધૂત,
ત્રિપુરાતાપિની, દેવો, ત્રિપુરા, કઠરુદ્ર (કઠશ્ચુતિ?)
ભાવના, રુદ્રહૃદય, કુંડલી, મસ્મ, રુદ્રાક્ષ, ગણ-
પતિ, (જાવાલ) દર્શન =૧૬
- (છ) તારસાર, મહાયાક્ય, પંચમુદ્ર, પ્રાણાગ્નિહોત્ર,
ગોપાલતાપિની, કૃષ્ણ, ચાણક્ય, ઘરાદ =૮
- (જ) શાવ્યાયની, હયગ્રીવ, દત્તાત્રેય, ગારુડ, ફલિ,
જાવાલિ, સૌભાગ્ય (લક્ષ્મી), (સરસ્વતી)
રહસ્ય, ઘટ્ટ મુક્તિકા =૧૦

કુલ ૧૦૮

ત્યાર પછી આ અનુક્રમણીરૂપ મુક્તિકોપનિષદમાં વેદાનુસારી
વર્ગીકરણ કર્યું છે:—

(૧) ઋગ્વેદનાં	૧૦
(૨) શુક્લ યજુર્વેદના	૧૯
(૩) કૃષ્ણ યજુર્વેદનાં	૩૨
(૪) સામવેદના	૧૬
(૫) અથર્વવેદના	૩૧

કુલ ૧૦૮

આ વર્ગીકરણમાં, વેદશાખાના અધ્યયનનો લોપ થવાથી, કેટલીક
ભૂલો થયલી છે. ઉદાહરણ તરીકે મૈત્રાયણી એ યજુર્વેદની શાખા છે,
જતાં તેનું ઉપનિષદ સામવેદનાં ગ્રંથ છે.

ઉપનિષદોની વિદ્યાની ગંભીરતા પ્રમાણે : સૌથી અગ્રસ્થાન માંદગ્યને આપવામાં આવે છે. તે એક ઉપનિષદ વડે 'કૈવલ્યમુક્તિનો' અનુભવ ન થાય તો ईशादि દ્વારા ઉપનિષદોનું અધ્યયન; તેથી પછી સ્વરૂપાનુભવ જીવ-મુક્તિનો ન જાગે તો ईशादिથી મંત્રિકા મુધીનાં બત્રીસનું અધ્યયન; અને પછી વિદેદમુક્તિ મળવાના સાદે ૧૦૮ ઉપનિષદોનું અર્થસહિત પારાયણ કરવું. જાવન ઉપનિષદો અથર્વવેદનાં મૂળી ઉત્તરામ્નાયમાં પ્રચારને પામ્યાં છે. આના ઉપર નારાયણની દીપિકાઓ છે. આ સમુચ્ચયની બે પ્રતો છે. તેમાંની એક સને ૧૮૭૨માં બીજલીઓથીકા ઇન્ડીકામાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તે પૈકી ૩૨ ઉપનિષદોનો સમુચ્ચય આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિમાં આંક ૧૬ થી સને ૧૮૯૫માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. અથર્વવેદના ચરણચૂડના પરિશિષ્ટમાં આ ઉપનિષદોની સૂચી આવે છે. આ ઉપનિષદ સમુચ્ચય કંઈક જૂનો જણાય છે. શ્રી. કાલકુકનો પ્રથમ ઉપનિષદ સંગ્રહ લગભગ નારાયણ સંગ્રહને અનુસરે છે. નારાયણ શંકરાનંદ પછી થયા જણાય છે. ત્યાં શંકરાનંદને અનુસરે છે ત્યાં શંકરોત્તુપર્જીવિના એમ લખે છે. ત્યાં આચીન વિવરણ નથી ત્યાં શ્રુતિમાત્રોપગીવિના એમ લખે છે.

વિષયાનુસાર આકત્રીસ ઉપનિષદોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

ખીજો સમુચ્ચય ૧૦૮ ઉપનિષદોનો છે, અને તે દક્ષિણાગ્નાયનો છે. તેમાં આવન ઉપનિષદો ઉપરાંત ઘણાં ઉપનિષદો પ્રવેશ પામ્યાં છે આ સમુચ્ચયની સૂચી અથવા અનુક્રમણી તે મુક્તિકોપનિષદ છે. આ સમુચ્ચય મોગલ રાજ્ય પછીનો હોવો જોઈએ. કારણકે દારા શિકોહના કારસીલાપાંતરમાં [ધ.સ. ૧૬૩૭] માત્ર ૪૯ ઉપનિષદો દાખલ થયાં છે, અને તે કાશીના પડિતો મારકત મેળવી તેમનાં ભાષાંતર કરાવ્યાનું જણાય છે. આ સમયમાં જો ૧૦૮ ઉપનિષદો ઉત્તર દ્વિદમાં પ્રચારમાં હોત તો તેનો ઉલ્લેખ થયા વિના રહેત નહિ. દારા શિકોહ અદ્વૈત વિદ્યાનો રસિક અભ્યાસી બાદશાહ શાહજહાંનનો રાજપુત હતો, અને તેણે ઘણા શ્રમથી ઉપનિષદોનું સાહિત્ય એકત્ર કર્યું હતું. ઉપનિષદોના અસ્તિત્વની માહિતી તેને કારમીરમાં મળી હતી, અને તેના સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં ઉપનિષદો ન આવે એ સામાન્ય રીતે મનાય તેમ નથી. “૧૦૮ ઉપનિષદોનું અર્થ સહિત પારાયણ કરવું.” આ કથનમાં ઉપનિષદોનું પરમ તાત્પર્ય પ્રણવમાં છે, અને તે પ્રણવની વિદ્યા માંહ્યમાં ઘણી જ સંક્ષેપમાં બાગમ પ્રકરણમાં બનાવી છે, અને તે વિદ્યાનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ અનેક ઉપનિષદોમાં થયું છે—એવું દૃઢ કરાવવા પ્રયત્ન થયો જણાય છે. આ ઉપરથી શંકરાચાર્યના પરમ ગુર ગૌડપાદાચાર્યની કારિકાઓની ઉંડી છાપ આ ૧૦૮ના સંગ્રહકાર ઉપર પડી જણાય છે.

+ કેટલાક કઠધુતિ નામ આપે છે. કઠસાહ્યાના શ્રીત સાહિત્યનો વહેલો લોપ થયો છે. કઠ શાખાની ત્રણ અવાંતર શાખાઓ કઠ, પ્રાચ્ય કઠ, અને કપિષ્ઠલકઠ થઈ હતી, અને તે શાખાના બાહ્યજો સ્વાધ્યાય વિનાના થયા. માત્ર કારમીરમાં તે શાખાનું રક્ષણ થયું જણાય છે. કઠ વ્રાહ્મણ જેના થોડા અંશે પ્રોફેસર લીઓપોલ્ડવૉન શ્રેડરને ઉપલબ્ધ થયા છે તેનો અવશેષ આ કઠધુતિ ઉપનિષદ જણાય છે. કઠનો અપભ્રંશ કઠ થયો અને તે બ્રહ્મ પાઠ પરંપરામાં આવ્યો જણાય છે. જુઓ—Adyar minor Upanishads Vol. I. Preface Pages XIV-XLVII.

વિષયાનુસાર ઉપનિષદોનો સમુચ્ચય કરી વિવેચન અને સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન યિયોસોશીકલ સોસાયટીને ઘટે છે. સને ૧૮૮૮માં કર્નાલ ઓલ્ફોર્ડને પ્રોફેસર મેક્સ મ્યુલરે ઉપનિષદો પ્રસિદ્ધ કરવાનું મુચ્ચન કર્યું હતું. સને ૧૯૦૫માં એફ. ઓટો. ગ્રેડરને તે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે પ્રથમ વિભાગ ૧૯૧૨માં પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને પશ્ચિમના મહાયુદ્ધના પરિણામમાં આ જર્મન વિદ્વાનની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આપણા દેશમાં અટકી પડી, અને ત્યારપછી ખીમના દાયે તે કામ પકડ્યું. યિયોસોશીકલ સોસાયટીના ઉપનિષદોના સંપાદક તરફથી ઉપનિષદોનું પર્ગીકરણ નીચેના વિભાગોમાં થયું છે:—

૧	સંન્યાસ ઉપનિષદો	૨૦
૨	યોગ ઉપનિષદો	૨૦
૩	સામાન્ય વેદાંત ઉપનિષદો.	૨૪
૪	શૈવ ઉપનિષદો	૧૫
૫	વૈષ્ણવ ઉપનિષદો	૧૪
૬	શાકતા ઉપનિષદો	૮

પ્રસિદ્ધ દૈશાદિ

૧૦૧

૧૦

૧૧૧

આ સર્વ ઉપનિષદો ઉપર રુપનિષદ વ્રજગોષ્ઠીની સરલ દીકા છે. આ ઉપનિષદોની આપણે સાત વ્યૂહમાં નીચે પ્રમાણે ગોઠવણી કરી શકીએ:—

प्रसिद्ध तत्त्व ज्ञाननामिका	सामान्य वेदान्त	संन्यासनामिका	योगनामिका	वेद्युच्यमाना नुसारं	शैवमतानु- सारी	शास्त्र- मतानुसारी
ईश	अक्षि अक्षरम अन्नपूर्णा आदमा आत्मबोध एकाक्षर कौपीतकी गर्भ निरालम्ब पैंगल प्राणप्रियोन्न मंत्रिका महा	आरुणो लघु संग्यास कुडिका कठप्रति परमहंस जावाल ब्रह्म आश्रम मैत्रय नारदपरिग्राजक निर्वाण मिश्रक तुरीयातोतावधुत	प्रव्रयतारक अमृतनाद अमृतयिन्दु भुरिका तेजोयिन्दु त्रिदिवी दरसन ध्यानयिन्दु नादयिन्दु पाशुपतः ब्रह्मविद्या मंडल- याज्ञ	अव्यक्त कलिमंतरण कृष्ण गहद गोपालतापिनो —पुण्य —उत्तर तारसार त्रिपादविभूति —नारायण वृत्ताय नारायण	अक्षमालिका अथर्वशिखा अथर्वशिरस् कालाग्निकद्व क्षेत्र गणपति त्रायालो	त्रिपुरा त्रिपुरा- -तापिनी देवी यहव भायना
कठ						
केन						
मन्त्र						
मुंडक						
मांडूक्य						
पैतरेय						

સિત્તિરીય	મંત્રિકા	વૃહત્સંન્યાસ	મહાવાક્ય	નૃસિંહતાપિની	વૃહજ્ઞાપૂર્ણ	સરસ્વતી
છાન્દોગ્ય	મુદ્ગલ	પરમહંસપરિવાજક	યોગકુંડલિ	પુષ્	પૂનવ્રત	-હૃવ્ય
બૃહદારણ્ય	મૈત્રાયણી	પરબ્રહ્મ	યોગ—	—ઉત્તર	વૃહજ્ઞાયાલ	સીતા
	વજ્રસૂત્રી	વૃહદવધૂન	મુદ્દામણિ	ગમરહસ્ય	મસ્મજ્ઞાયાલ	સૌભાગ્ય-
	શારીરક	યાજ્ઞવલ્ક્ય	યોગતાલ	ચાતુર્ય	રુદ્રહસ્ય	લક્ષ્મી
	ગ્રુરુરહસ્ય		યોગશિખા	દ્વયગ્રીવ	રુદ્રાથજાયાલ	
	સંયંતાર	શાન્દવાયનોય	ચરાહ	રામતાપિની	ગ્રામ	
	તાથિત્રી		શાંદિન્ય	પુષ્	ગ્રેતાગ્ર્યતર	
	સુવાલા	લયુ-અવધૂન	હંસ	રામતાપિની		
	સૂર્યા			ઉત્તર		
	સ્કંદ					
૧૦	૨૪	૨૦	૨૦	૧૪	૧૫	૮

કુદ ૧૧૧ તેમાંથી તથુ તાપિની ના બીજે ખંડને એક ઉપનિષદ્ ગણીએ તે। તથુ બાદ થતાં
કુદ ૧૦૮ ઉપનિષદો થાય છે.

તંત્ર મથોના અભ્યાસથી સમગ્રજ છે કે ઉપરના શાસ્ત્રવિભાગમાં ગણાવેલાં ઉપનિષદો ઉપરાંત ચાલી, તારા, ઘૌલ, અદ્વૈતમાવ, અઘ્ના વિગેરે ઉપનિષદો છે. તેના ઉપર ભાસ્કરરાય અને અપ્પય્ય દીક્ષિતનાં વિવરણો છે. [જુઓ Tantrio Texts-Vol. IX]. ક્ષિંગાયત અથવા વીરશૈવો એક યાદી પ્રમાણે ૩૫ ઉપનિષદોને સ્વીકારે છે; અને બીજી યાદી પ્રમાણે ૩૦ ઉપનિષદો સ્વીકારે છે.

વળી મી. શ્રેડરની તપાસમાં છાગ્લેય, ષાપ્તેય, દૌનક અને ચાષ્કલ ઉપનિષદો હાથમાં આવ્યાં છે; અને તે પ્રાચીન શાખાને લગતાં સામાન્ય વેદાંતવર્ણનાં છે. તે ઉપરાંત તુરીયોપનિષદ, પ્રવોધોપનિષદ, શ્રીવિદ્યાતારકોરનિષદ, શિષ્યત્ત્વોપનિષદ-એ ચાર ગાયકવાડ સીરીઝની મૂળી ઉપરથી અસ્તિત્વમાં હોય એમ જણાય છે.

ઉપર જણાવી ગયા તેમ ઉપનિષદોને વેદ સાહિત્યમાંથી છૂટાં પાડી સ્વતંત્ર સંગ્રહરૂપે ગોઠવવાનો પ્રસંગ શ્રી રામાનુજાચાર્યના જીવનસમયપર્યંત (૧૦૧૭-૧૧૩૭)માં થયો હોય એવો અંતિદ્વાસિક પુરાવો અઘાપિ મળી આવ્યો નથી. પરંતુ વિજયનગર રાજ્યના સમયે તેરમા ચૌદમા સૈકામાં સાયણ-માધવના વેદમાર્ગના પુનરુદ્ધારના બળવાન પ્રયત્નના ફળરૂપે મુખ્ય ઉપનિષદોની વિદ્યાનું સરલ વિવરણ સંગ્રહરૂપે થયું જણાય છે. આ વિવરણ શંકરાનંદ સ્વામીની દીપિકાઓ, અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીની દીપિકાઓથી પહેલાય છે. વધારે અમત્કારિક સંગ્રહ વિવરણના રૂપનો વિદ્યારણ્ય સ્વામી (૧૩૫૦)નો અનુભૂતિપ્રકાશ નામનો છે. આ શ્લોકબદ્ધ ઉપનિષદોના વિવરણરૂપ સંગ્રહમાં ૨૦ અધ્યાયો છે, અને રચના વેદશાખાને અનુસરતી ઘડેલી જણાય છે. નીચેના ક્રમમાં ઉપનિષદોનાં વિવરણો છે:—

કયા વેદમાં અંતર્ગત	વિષય	અધ્યાય
ઋગ્વેદ	ऐतरेय उपनिषद्	૧
યજુર્વેદ	तैत्तिरीय उपनिषद्	૨

साभवेद	छान्दोग्य उपनिषद्	
"	(भेतकेतुविद्या)	३
	छान्दोग्य उपनिषद्	४
	(सनत्कुमार विद्या)	
	छान्दोग्य उपनिषद्	५
	(प्रजापति विद्या)	
अथर्ववेद	मुंडक उपनिषद्	६
"	प्रश्नोपनिषद्	७
ऋग्वेद (कौपीतकी)	कौपीतकी उपनिषद्	८
"	(इन्द्रपतर्दन संवाद)	
	कौपीतकी उपनिषद्	९
	(चालर्क अजातशत्रु संवाद)	
वेदशाखा (तैत्तिरीय)	मेत्रायणी उपनिषद्	१०
यजुर्वेदशाखा (कट)	कटवल्ली अथवा	११
	कठक उपनिषद्	
अथर्ववेद शाखा (श्वेताश्वतर)	श्वेताश्वतर उपनिषद्	१२
" (क।९५)	बृहदारण्यक उपनिषद्	
	(कण्वविद्या)	१३
" "	बृहदारण्यक उपनिषद्	१४
	(अजातशत्रु विद्या)	
" "	"	१५
	(मैत्रेयी विद्या)	
" "	"	
	(मनु विद्या)	१६
" "	"	
	(आश्वलायनादि मुनिबोध)	१७
" "	"	१८
	(जनकविद्या)	

સામવેદ (તત્ત્વજ્ઞાન શાખા) કેન ઉપનિષદ

૧૯

શાખા

અથવેદ શાખા (તાપનીય) નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદ

(મંત્રરાજપ્રણવવિદ્યા)

૨૦

ઉપનિષદોનું સરલ વિવરણ આ સંગ્રહમાં જેવું છે તેવું કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં નથી. તેમાં તાત્પર્યનો સંગ્રહ છે; અને વેદદ્વારા જેમને ઉપનિષદો સ્વાધ્યાયથી પ્રાપ્ત નથી તેવા ત્રીવર્ણિકા અને ઇતર સર્વ વર્ણના બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિકારીઓને મૂલ ઉપનિષદોનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ આ અનુમૂલિપ્રકાશ આપે છે. ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા રહસ્યનું નામ વિદ્યા આપવામાં આવ્યું છે, અને મને લાગે છે કે વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પોતાના નામની મુદ્રા આ ગ્રંથ ઉપર મારી જણાવે છે.

શ્રી શંકરાનંદ સ્વામી (૧૩૦૦) ના આત્મપુરાણમાં રચના લગભગ ઉપર પ્રમાણે છે, પરંતુ તેમાં કથા અને ઉપકથાઓ યોગીસ. ઉપનિષદોમાંથી લખાયેલી ઠીક ઠીક નાનાં મોટાં સર્વને સમજાય તેવી પુરાણમી આખ્યાયિકા પદ્ધતિથી ઉપદેશ છે.

અનુમૂલિપ્રકાશમાં એકંદરે ૧૨ ઉપનિષદોનું વિવરણ છે, અને દર્શન ઉપનિષદના મંત્રોનો ભાગ બૃહદારણ્યકના વિવરણમાં લીધો છે તેથી એકંદરે ૧૩ ઉપનિષદોના તાત્પર્યવિવરણનો સંગ્રહ કહેતાં અડચણ નથી. આ તેર ઉપનિષદો ઉપર શંકરવેદાંતના સિદ્ધાન્તનું બંધારણ છે, અને તે ઉપનિષદો તથા તેને અનુસરતાં સામાન્ય વેદાંત ઉપનિષદો ઉપર ખરી રીતે પ્રથાનત્રીનું ધૃતિપ્રસ્થાન રચાયું છે. ધૃતિ વાક્યોનો સમન્વય બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં ન્યાય પદ્ધતિથી કરવામાં ઉપરનાં તેર ઉપનિષદોનો મુખ્ય આધાર લેવામાં આવ્યો છે. અનુમૂલિપ્રકાશ લખાયા પહેલાં અથવા તે અરસામાં માધવાચાર્યે, જ્યારે તેઓ મંત્રીપદ ઉપર હતા ત્યારે, સૂતચરિત્ર ઉપર તાત્પર્ય દીપિકા લખી છે. સૂતસંહિતા રક્તપુરાણનો એક ભાગ છે. તે સંહિતાના ચોથા ચક્રવર્તીવચનના

ઉત્તર ભાગમાં 'બ્રહ્મગીતા-નામનું' પ્રકરણ આવે છે. તેના બાર અધ્યાયો છે. તેમાં ખીચેનાં ઉપનિષદોનું સ્લોકબદ્ધ વિવરણ છે.

ઉપેક્ષાત	અધ્યાય ૧
સમગ્ર વેદાર્થ વિચાર	૨
એતરેય તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ વ્યાખ્યાન	૩
કેનોપનિષદ વ્યાખ્યાન	૪
છાન્દોગ્યનું સ્વાદેશપ્રકરણ અથવા મહાવાક્ય પ્રકરણ	૫
છાન્દોગ્યની દ્વિરોપાસનાનું પ્રકરણ	૬
મુક્ત ઉપનિષદ વ્યાખ્યાન	૭
કૈવલ્ય ઉપનિષદ વ્યાખ્યાન	૮
બૃહદારણ્યકનું ત્રૈતેય બ્રહ્મબોધ પ્રકરણ	૯
અંતર્યામી સ્વરૂપ પ્રકરણ	૧૦
કાઠક ઉપનિષદ વ્યાખ્યાન	૧૧
સર્વોપનિષદસાર વિચાર	૧૨

આ ગ્રંથમાં બ્રહ્મતત્ત્વને શિવ સ્વરૂપે વર્ણન કરી ઉપનિષદ શિક્ષાંત અને શૈવાગમ સિદ્ધાંતની એકવાક્યતા કરી છે.

દક્ષિણના દિદુ રાઘવના સમયમાં (૧૩૫૦) ઉપનિષદોનાં વિવરણોના સંગ્રહ સર્વવર્ણના અર્થે જેવો ઉદાર ભાવે વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ કર્યો, તેવો ઉપદેશ ઉત્તરના મોગલ રાજ્યના સમયમાં ઇ. સ. ૧૬૩૭માં શાહજહાન બાદશાહના પુત્ર દારાશિકોહે ઉપનિષદોના ફારસી ભાષિતરૂપે કર્યો છે. આ ભાષાંતરને લગતી માહિતી ઘણી આકર્ષક છે. તે વડે દારા શિકોહની વિદ્યારસિકતા અને ધર્મની વિશાળ ભાવના ઉપર મોટો પ્રકાશ પડે છે. દારા પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે " હું ઈજરી ૧૦૫ માં (૧૬૨૦ ઇ. સ.) ફકીરરૂપે કાશ્મીર દેશમાં ગયો ત્યાં અને સર્વ વિદ્યામાં નિપુણ હજરત મુસ્તાસાહનાં

દર્શન થયાં. તે સંત એક ખુદાના વિચારક હતા. તેમણે ઘણા ધર્મોના ગ્રંથો જોયા જાણ્યા છે, અને તેના ઉપદેશકોની મુલાકાત લીધી છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કુરાનના કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે કે સાધારણ માણસો તે સમજી શકે તેમ નથી. તે સમજવા સાર તેમણે તોરફત, અનજીલ, ફુરુર, અને બીજી ઘણી દિતાઓ વાંચી છે. પણ તેનાથી એકેશ્વરવાદના રહસ્યનો ખુલાસો તેમને થયો નહિ. તેમને દીલ્લીગીરી થઈ કે કેટલાક એક પરમેશ્વરને માને છે. પરંતુ બીજા ધર્મના એક પરમેશ્વરને માનનારા સાથે એવી ખરાબ રીતે વર્તે છે કે તેઓ પોતાના ધર્મસિદ્ધાંતને લાંછન લગાડે છે. તેવા મનુષ્યો ખુદાના ધોરી રસ્તાના હુંટારા છે. હજરત મુસ્લાશાહ જણાવે છે કે હિંદુઓના જૂના ધર્મમાં ચાર વેદો છે. આ ચાર ગ્રંથો પેગંબરી ધર્મના ઉદય પહેલાંના છે. તે ચાર વેદનાં નામ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ છે. વેદવાદીઓ મોટામાં મોટા તર્કને મજબૂત કહે છે આ તર્કમાંથી દુનીઆની સઘળી ચીજો પેદા થઈ છે. આ વિદ્યા વેદમાં સમાયેલી છે. પણ આ વેદના સારભૂત એક લાખ મંત્રોવાળાં ઉપનિષદો છે. તેના ઉપર વિદ્વાનોએ ટીકા અને નિબંધો લખ્યા છે. આ લોકો એમ માને છે કે ધર્મનો સાર તેમાં રહેલો છે. તેથી તેનો નિત્ય પાઠ કરે છે.”

હારા પુનઃ લખે છે કે:—“ મેં હિંદુઓના પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશી-માંથી ઘણા પંડિતો અને સંન્યાસીઓને નિમંત્રણ કરી ઉપનિષદોનું બાપાંતર ફારસીમાં કરાવ્યું છે. અને મને લાગે છે કે પુરાણા વિચાર-કોના અને પેગંબરીના ભેદો આમાં સમાયેલા છે. આ ઉપનિષદોનો તરજુમો દીજરી ૧૦૬૭ (ઇ. સ. ૧૬૩૭)માં થયો છે. અફઘાનિસ્તાનમાં સમાયેલા સરખા ગહન પ્રશ્નોનો ખુલાસો તેમાં છે. બીજો જે કંઈ ખુદામા મને મળ્યા નથી તે ખુલાસા મને આથી મળ્યા છે. કુરાનમાં જે વિદ્યા છે તેને અનુસાર આ એકેશ્વરી વિદ્યા છે. ખરી રીતે કુરાન

ઉપરની આ ટીકા હોય એવું છે. કુરાનની નીચેની પંક્તિઓ આ શુભ ગ્રંથોને લગતી હોય એવું જણાય છે:—

અન્ના કુરાન કરીમ ફીકીતાવે મકનૂન

લાલ્ય મસ્તહુશ્લા અલમુત્ર હરોયત્તહીલ

ભાવાર્થ:—કુરાને દરીમ એક કીતાબમાં શુભ છે. જે લોકો પાકદીલના નથી તેને તે કીતાબ સમજતી નથી. આખી દુનીયાના માલીક તરફથી ઉતરી આવેલી તે કીતાબ છે.

દારા લખે છે કે—“મારા ધારવા પ્રમાણે ઉપરનું કુરાનનું વાક્ય સોરેહ, સુલુહ, અનફીલ વિગેરે ગ્રંથોને લાગુ પડી શકતું નથી: પણ ઉપનિષદની શુભ વિધાને લાગુ પડે છે. કુરાનના વામ્પના લાવ ઉપનિષદમાં પ્રતિબિંબ પામતા જણાય છે. અને ખીજે કંઈ જણાયું નથી તે આમાથી જણાયું છે.

આ તરજુમો કરાવવાનો મારો હેતુ એવો છે કે મારે પોતે આ વિદ્યા લખતી અને સમજતી, તથા મારા વાલીયારસો મિત્રો તથા ખરા ખુદાની ખોજ કરનારા છે તેને આ તરજુમાથી ફાલ આપવો આ તરજુમાનું નામ સિરે બકવર એટલે “મોટી શુભ વિદ્યા” રાખવામાં આવ્યું છે જે લોક ખુદાના પુસ્તક તરીકે આને સમજી, ખોટા ખ્યાલો અને વિરોધી ભાવો મૂકી દઈ, આ તરજુમો વાંચી સમજશે તેઓ આ દુનિયાના બંધનથી છૂટશે.”

દારાશિકોહના ઉપોદ્ધાતની ઉપરની મતલબ સર્વ હિંદુ મુસ્લિમની એકતાના દિમાયતીઓને અમલદારિક લાગ્યા વિના નહિ રહે. સર્વ વિરોધીનું શમન પરસ્પરની સંસ્કૃતિની ઊંડી સમજણમાં છે, અને તેવી સમજણ અઢબરમાં હતી, અને દારાશિકોહમાં પણ હતી. દારાએ તૃસિંહાશ્રમ નામના સમર્થ પંડિત, જેમને સર્વવિદ્યામિધાન નામની શાહજહાન બાદશાહે પદવી આપી હતી, તેમની પાસે અદ્વિત દીક્ષા લીધી હતી.*

દારાશિકોહની બહેન, કાતિમા હરે, “ જહાનઆરા ” સુશીમતની યોગિની હતી. સુશીમતની અદ્વૈત-દીક્ષા પ્રથમ દારાએ હજરત મુહાંશાહ પાસે લીધી હતી. તવાકુલ બેગ (Neshkhli-i-Ahwal Shahi) જે હજરત મુહાંશાહના શિષ્ય થાય તે જહાન આરાની દીક્ષા સંબંધમાં લખે છે કે:—

“ આ રાજકુમારીના ધણા પત્રો આ ગુરુએ વાંચ્યા હતા. અને બાલુએ રાખી મૂક્યા હતા. છેવટે બ્યારે તેમની ખાત્રી થઈ કે આ કુમારી ખરેખરી પ્રભુના માર્ગની આતુર છે, અને નિઃશયવાળી છે ત્યારે તેણે તેને મદદ આપવાનો અને દીક્ષા આપવાનો હરાવ કર્યો. પણ આ બાઈને તેમણે કદી જોઈ ન હતી. આ કુમારીએ “ રીસાક્ષા સાહીબીઆ ” નામના પોતાના ગ્રંથમાં પોતાની દીક્ષા બાબત લખ્યું છે, અને તેનો ઉતારો તવાકુલ બેગ આપે છે. મુહાંશાહને શ્રદ્ધાભક્તિ-પૂર્વક તે શી રીતે શરણ થઈ તેનું વર્ણન આપે છે; અને ગુરુ ભાવે તેણે શી રીતે દીક્ષા માગી તે પણ જણાવે છે. તે બાઈ કહે છે કે મુહાંશાહ બ્યારે પોતાના પિતા શહાજહાનને મળવા આવ્યા ત્યારે તેમનાં દર્શન પડ્યા પાછળથી તેને થયાં હતાં. આ પ્રસંગ કારતીરમાં બન્યો હતો. આ દર્શન પછી જહાનઆરાની શ્રદ્ધા અને આતુરતા વધતી ગઈ. તેનું મન ખુદના આવેશથી હરાવા લાગ્યું બીજે દિવસે મુહાંશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે તેના ભાઈ દારાશિકોહે સુશીમતની દીક્ષા આપી; ત્યાર પછી તે પોતાના મહેલના નિજમંદિરમાં જઈ મધ્યરાત્રે પોતાનો કંમ સાધતી હતી. તે ધ્યાનમગ્ન દશામાં મસ્ત થઈ રહેતી હતી. પરમેશ્વરને પૂર્ણ સત્તાએ ચિંતવવાનો યોગ પોતાને મળ્યો તે બદલ તે રાજકુમારી ઉપકાર સાથે કહે છે કે:—

“ જેઓ પ્રભુના પૂર્ણરૂપને જાનવડે સમજતા નથી તેઓ મનુષ્ય નથી પણ પથુ છે, જેઓ આવા જાનવાળા હોય છે તેઓજ પ્રભુની પૂર્ણરૂપિતઓ છે. જીવનું પિંડવાળું મર્માદિત રૂપ આ પૂર્ણ-

રૂપમાં અંતર્જન ગાય છે. તે ખરી રીતે સમુદાયના રૂપમાં માફક
ઓગળી જાય છે. મોટામાં નાનાનો ગ્રાસ થાય છે.

મુદ્ધાંશાદનો આ રાજકુમારી પ્રતિ અનુગ્રહ હતો; અને તે
એમ કહેતા હતા કે પોતાના તરફથી દીક્ષા આપવામાં તે વકીલ થઇ
શકે તેવી યોગ્યતા ધરાવતી હતી. *

આ ભાષ્ય-બહેન—દારા અને જહાનઆરા—ઔરંગઝેબનાં
મુસ્લિમ ધર્માધતાના ભાગ થઇ પડ્યા. દારાનું ખુન થયું; અને હિંદુ-
મુસલમાનના ઔપનિષદ અને સુક્રીમતની અપૂર્વ ગુંથણી થવાના યોગનો
ભાગ થયો, અને હિંદુ-મુસલમાનના વિરોધ આચાર-વિચારના વધી ગયા
પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના બીજકો દારાએ નાંખેલાં પરમેશ્વરના કોઇ બગમ
સંકેતથી પશ્ચિમમાં ઉગી નીકળ્યાં. ઇ. સ. ૧૭૭૫માં ૪૬ અવસ્થાના
શોધક એન્ડ્રેડીસ ડ્યુ પેરોન (Anquetil Du perrou)ને દારાનો
ઉપનિષદનો ફારસી તરજુમો ખંગાળના સુરાજ ઉદ્દ ઘોલાના રાજ્યમાં
આવી શકેલા ફ્રેંચ રેસિડેન્ટ શા. જેન્ડીએ (Le Gentile) મિત્ર તરીકે
અક્ષીસ કર્યો. ડ્યુ પેરોને તેનું લેટિનમાં ભાષાંતર સને ૧૮૦૧-૦૨માં
પ્રસિદ્ધ કર્યું (Chelologia et philosophia Indica On
Aupanishkat 2 Vols Argentorato 1801-1802
by Du perrou Anquetil). તે ભાષાતર જર્મન તત્ત્વવેત્તા
શોપેનહોરના હાથમાં આવ્યું. તે ભાષાંતરની ઉદી અસર શોપેનહોર
ઉપર થઇ. તે તત્ત્વવેત્તા પેતાના ગ્રંથમાં* લખે છે કે:—

વેદાંતજ્ઞાનથી થયેલા લાભના ભોગવનાર વાચકો થયા છે તે
ઉપરાંત ઉપનિષદોએ વર્તમાન સંક્રાંતિમાં જીવનાર મનુષ્યો ઉપર પાછલા
સંક્રાંતિમાં જીવન ગાળનાર કરતાં વધારે ઉપકાર કર્યો છે, મારા અભિપ્રાય

+ જુઓ "Rabia-The mystic by Margaret
Smith (Cambridge University-Press, 1928.)

* Welt-also Willb and Vorstellung, Trans-
lated by Haldane and Kemp. Vol I. P. XII-XIII

પ્રમાણે પંદરમા સકામાં ત્રીક સાહિત્યના પુનરુદ્ધારવડે જે અસર યર્ષદતી તેનાથી કોઇ રીતે ઝાઝી અસર સંરેકૃત સાહિત્યના પુનરુદ્ધારથી થવાની નથી. જે વાચકને પુરાણા હિંદુઓના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ યર્ષ દશે અને તે વિચારો પચ્ચ દશે, તો મારા સિદ્ધાંતને સમજવાનો તેને મુખ્ય અધિકાર છે એમ હું સમજીશ. હું એવું માનું છું કે જે વિચારોનાં સૂત્રો ઉપનિષદોમાં છૂટાંછવાયાં અને વિખર્યાયેલાં માત્રમ પડે છે તેની વ્યવસ્થા હું જે તત્વપદ્ધતિ રજુ કરવા માંગું છું તેનાથી ફોળે તેવી છે. જે કે તેનાથી ઉલટું મારી વિચાર પદ્ધતિ ઉપનિષદોમાંથી ઉભી થાય તેવો સંભવ નથી.આ ઉપનિષદોની પ્રત્યેક પંક્તિ કેવા ચોક્કસ રપટ અને મધુર અર્થને વ્યક્ત કરે છે ! પ્રત્યેક વાક્યમાંથી કેવા ઉંડા અપૂર્વ અને ભવ્ય વિચારો પ્રકટ થાય છે, અને સમગ્ર ગ્રંથમાં લેખકના ઉદાર, પવિત્ર અને ઉત્સાહવાળા આશયો કેવા જળકે છે ! આખા વિશ્વમાં મૂલ્યગ્રંથ વિના બાપાંતરના રૂપમાં પણ કોઇ અભ્યાસ લાભદાયક અને આપણા મનને જીતી દિશામાં લઇ જનાર હોય તો તે આ ઉપનિષદો જ છે. તે ગ્રંથોમાં મારા જીવનનો વિષય છે, અને પ્રાયશ્ચર્યત તે વડે મને શાંતિ મળતી રહેશે”

ઉપનિષદોની વિદ્યાની આ પ્રસાદી હિંદુસ્થાનમાં જ રચીપચી રહી તેમ નહિ, પરંતુ હજારો મુસ્લાંશાહનાં મુશીમતના અદ્વૈતગામી અભ્યાસે દારાશિકોહનું અને તેની બહેન જહાનઆરાનું મન આકર્ષ્યું. દારાએ ઉપનિષદોનો ફારસીમાં તરજુમો કરાવ્યો; તે બીજાકે ડચ પેરોન મારફત યુરોપમાં ગયાં; ને લેટીન ભાષામાં ઉગ્રી નીકળ્યાં, અને જર્મનીમાં શોપેનહોરના મનમાં અંકુરિત થયા; તેની તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં વેડીની માફક તે વિદ્યા પેસી ગઈ; અને ઓગણીસમા સૈકામાં પુનઃ તેનાં ફોળા પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં પુનઃ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાં. ખરેખર વસ્તુસત્ય દેશ અને કાળની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરે છે. તે સત્ય બળાત્કારથી, છળાત્કારથી, અથવા હઠાત્કારથી અટકાવી શકાતું નથી તેનો આ બળવાન સાહિત્યક્ષેત્રનો પુરાવો છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

ઉપનિષદ સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવર્તકો.

(૧) મહીદાસ ઐતરેય

મંત્ર-બ્રાહ્મણના અંતમાં આવતા ઉપનિષદ સાહિત્યનું શ્રીત વાક્યમમાં સ્થાન અને તેનું વર્ગીકરણ વિચાર્યા પછી બહિરંગ તરીકે તે સાહિત્યના મુખ્ય વિચારકો કોણ કોણ થયા છે તે જાણવાની અત્યંત રહે છે. કોઇપણ તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાના વિચારો, પછી તે અધિભૂત વર્ગના હોય, કે અધિદેવ વર્ગના હોય, કે અધ્યાત્મ વર્ગના હોય-તે જ્યાં સુધી તે વિચારોના સ્થાપક પુરુષોના જીવનતંત્રને સમજવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી શુદ્ધ રૂપે સમજતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેની છતર વિચારો સાથેની સરખામણી અથવા કદર આપણે કરી શકતા નથી. મંત્ર સંહિતા કાળના ઘણા તત્ત્વચિંતકોનાં ચિંતનો બહુ ઝાંખા રૂપમાં અથવા અવ્યક્ત દશામાં આપણને ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે, અને તે ચિંતનોના કરનારા ઋષિઓનાં માત્ર નામશૈષ અનુક્રમણીમાંથી મળે છે, અને ઘણેભાગે સાચા ઋષિનાં નામ સંહિતાકાળે ન જણાયાથી કલ્પિત ઋષિ તરીકે મંત્રદશાનાં નામ આપ્યાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે અધમર્ષણ સૂક્ત (ઋ. ૧-૧૫; ૨-૩૭)ના અધમર્ષણ ઋષિ; પુરુષ સૂક્તના (ઋ. ૧૦-૯૦)ના નારાયણ ઋષિ; દિરણ્યવર્ણ સૂક્તના (ઋ. ૧૦-૧૨૧) દિરણ્ય-વર્ણ ઋષિ વગેરે ઋષિઓ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ નથી, પરંતુ સૂક્તની દેવતા ઉપરથી અથવા વિષય ઉપરથી ઉપજાવેલી કલ્પિત

મૂર્તિઓ છે. આવાં અવ્યક્ત ચિંતનોનાં સૂક્તોમાંથી એટલું તો તારવી
 શકાય છે કે કહેવાતા ઋષિઓ કલ્પિત છે, તોપણ તેમાં અંતર્ગત
 થયેલા વિચારોના પ્રવર્તક પુરુષોમાં અમુક પ્રકારની સાંપ્રદાયિક ભાવના
 પ્રવેશ પામેલી છે, અને તે વડે સ્પષ્ટ દર્શન નથી તોપણ અસ્પષ્ટ
 વિચારોની ઝાંચા આપણે, પકડી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે
 ઋતં ચ સત્યં ચ એ અધ્યમર્ષણ સૂક્તમાંથી (ઋ. ૧-૧૯૦) કાલ-
 વાદીનો કાલવાદ ઉત્પન્ન થયેલો જણાય છે; પ્રજાપતિ સૂક્ત અથવા
 નાસરીય સૂક્ત (ઋ. ૧૦-૧૨૯) ઉપરથી આપણને પ્રકૃતિકારણવાદનું
 મૂલ રૂપ સમજાય છે; બ્રહ્મણુસ્પતિ (ઋ. ૧૦-૭૨)ના ૪૩ દેવાનાં ત્રુ વયં
 સૂક્ત ઉપરથી સમજાય છે કે જગત્ કારણ “દેવતામયી અદિતિ” છે.
 અનિલ સૂક્ત* વાતસ્ય તુ મહિમાનમ્ (ઋ. ૧૦-૧૬૮)માંથી પ્રાણવાદનું
 સ્વરૂપ ઉભું થયું જણાય છે; પુરુષ સૂક્ત સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ (ઋ.
 ૧૦-૬૦) ઉપરથી યજ્ઞભાવના ૩૬ થયેલી અને જગત્ કારણ પરમેશ્વર
 જગત્પતી ઉત્પત્તિ વિગેરેમાં મનોમય યજ્ઞ જ કરે છે એવું સમજાય
 છે; હિરણ્યગર્ભઃ સર્વવર્તતામ્રિ એ હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત (ઋ. ૧૦-૧૨૧) જગત્
 કારણ હિરણ્યગર્ભ તે “કાણ” એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરી અગ્રેયવાદને પ્રકટ
 કરે છે; દીર્ઘાતમસૂનાં તે હિ યાવાણ્ચિવી (ઋ. ૧-૧૬૦-૬; ૧-૧૬૪) સૂક્તો
 જગત્ કારણ એક સદ વસ્તુ છે એવું સ્થાપે છે, અને અનેક દેવતાઓ
 તેનાં બિન્ન બિન્ન નામરૂપો છે એમ એક તત્ત્વવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.
 આ વિગેરે અનેક ઋગ્વેદનાં સૂક્તો ઉપનિષદના જગત્ કારણનાં
 ચિંતનોનાં પુરોગામી છે, અને તે તે વાદનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ બિન્નબિન્ન
 ઉપનિષદોમાં થયું છે, અને છેવટે સદ વસ્તુવાદમાંથી એક અદિતીય
 બ્રહ્મવાદ સમજાં ઉપનિષદોમાં સારરૂપે પેડેલો સમજાય છે. જગત્
 કારણના સંબંધમાં વિચારોનું આ ક્રમપૂર્વક પ્રકટીકરણ બ્રાહ્મણ

* વળી જુઓ અથર્વવેદ ૨૨-૬-૧.

પ્રાણાય નમો વસ્ય સર્વમિદંવસે । યો મૂતસર્વસ્યેશ્વરો યસ્મિન્સર્વ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

ગ્રંથોમાં વધારે થયું છે, અને ઉપનિષદોમાં તેનો સમન્વય થયો જણાય છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના અને તેમાં પણ આરણ્યક વિભાગના મુખ્ય વિચારકો. જેમણે ઉપનિષદની બહાવિદ્યાની ક્રમપૂર્વક સ્થાપના કરી છે તે; કંઈક કાલ ક્રમાનુસાર નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છે:—

૧. શ્રુતિર્થિ-મહીદાસ ઐતરેય—ઋગ્વેદના ઐતરેય આરણ્યક અને ઐતરેય ઉપનિષદના મુખ્ય શાખા-પ્રવર્તક અને પ્રજ્ઞાનં વદ્ય “બ્રહ્મ શુદ્ધ જ્ઞાનમપતત્ત્વ છે” એ મહાવાક્યના સમર્થક.

૨. શ્રુતિર્થિ ઉદાવક આરણ્યિક—સામવેદના ઇન્દ્રોમ્ય ઉપનિષદના પ્રધાન વિચારક, અને એતદ્દેતુના પિતા. ‘તત્ત્વમસિ’ હું (જીવ) તે (બ્રહ્મ) છું”-એ મહાવાક્યના સિદ્ધાંતના સ્થાપક.

૩. દેવર્થિ વરુણ—કૃષ્ણ મલ્લુર્વેદની તત્ત્વિરીય શાખાના મહર્થિ, પંચકોશ વિદ્યાના સ્થાપક, અને બ્રહ્મ જ્ઞાનંદમય વસ્તુ છે એવા નિર્ણયના પ્રવર્તક.

૪. યાગવલ્ક્ય યોગીશ્વર—શુક્લ મલ્લુર્વેદની શાખાના પ્રવર્તક; શતપથ બ્રાહ્મણની રચના કરનાર, અને બૃહદારણ્યક અને તેમાં અંતર્ગત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રમુખ તત્ત્વનિષ્ઠ મહર્થિ, મહં પ્રજ્ઞાસ્મિ-હું બ્રહ્મ છું, એવા શુદ્ધ અનુભવવાચક મહાવાક્યના સ્થાપક.

૫. માંડૂક્ય મુનિ—અથર્વવેદની એક શાખાના પ્રવર્તક, પ્રલુપ્ત વિદ્યાના સંગ્રાહક, અને અયમાત્મા વદ્ય-આ આત્મા બ્રહ્મ છે એ મહાવાક્યના સ્થાપક.

૬. પિપ્પલાદ મુનિ—અથર્વવેદના સ્વરૂપકાંડના સંગ્રાહક અને પ્રવચનકાર.

૭ રાજપિં જનક—અહ્યવિદ્યાના ઉત્તેજક અને યોગીશ્વર યાગવલ્ક્યના શિષ્ય...

૮ રાજપિં પ્રસાદજી જૈનસિ—ચેતકેતુ અને તેના પિતા ઉદાસકેના પછુ દેહોત્પત્તિ વિદ્યાના સંબંધમાં ચુર.

૯ સત્યપિં સત્યકામ જાગ્યા—દારીપુત્ર છતાં શુદ્ધિ અને સંસ્કારના પ્રભાવ વડે અહ્યવિદ્યા મેળવનાર અને સ્વતંત્ર જાગ્યા સાખાના પ્રવર્તક ઋષિ

૧૦ અહ્યપિં સયુગ્વા રૈકવ—દરિદ્રી ક્ષાત્રજી, પછુ વિદ્યામાની અહ્યપિં, જેણે ચક્ર રાજની કન્યા દાનમાં લઈ અહ્યવિદ્યાને પ્રચાર કર્યો.

૧૧ રાજપિં ગાઝ્યાયન—ઋગ્વેદની સાંખ્યાયન અથવા કૌષીતકી સાંખ્યાના વિચારક જેણે સયુજી અહ્યવાદનું અને પ્રાણ અહ્યવાદનું ઉદાસક અને તેના પુત્ર એનકેતુને જ્ઞાન કરાવ્યું.

૧૨ રાજપિં પ્રતર્દન દેવોદાસિ—પ્રાણઅહ્યવાદને પ્રમાઅહ્યવાદમાં ચઢાવી પ્રજ્ઞાનમદ્ય મહાવાક્યની સાખિતી કરી.

ઉપનિષદ સાહિત્યમાં અનેક શ્રોતા-વક્તા ઋષિઓ અને વાદી-પ્રતિવાદીઓ આવે છે, પરંતુ ઉપનિષદની વિદ્યાની સુતિ, સુક્તિ અને અનુભવ વડે એકવાક્યતા કરનારાઓમાં ઉપરના બાર વિચારકો ખાસ આપણી નજરને 'એ'એ તેવા છે. તેમના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા આપણે ઉપનિષદોની 'અંતરંગ' પરીક્ષા પ્રસંગે કરીશું. પણ આ પ્રકરણમાં આ વિચારકોના સંબંધની ભાગીદુદી જીવનકથા વર્ણવવા પ્રયત્ન કરીશું.

(૧) મહીદાસ એતરેય.

'એક' ઋષિને પોતાના વર્ણુની સ્ત્રી ઉપરંત ઇતર વર્ણુની સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંની એકનું નામ હતુ દહુર, તેના પુત્રનું નામ મહીદાસ

એતરેય હતું. મહીદાસના પિતાનો આ પુત્ર ઉપર, સવર્ણના પુત્રો ઉપર જેવો ભાવ હતો, તેવો ન હતો. એક યજ્ઞમંડળીમાં તે પુત્રો સાથે સ્થપિ ગયા. ત્યાં મહીદાસ વિના સર્વ પુત્રોને વાત્સલ્યથી તેણે ખોળામાં સ્વીધા. આ પ્રસંગ વડે મહીદાસને ધણું ખોટું લાગ્યું. તે પોતાની માતા પાસે રડતો ગયો, અને દડીકત કહી. માએ મહી એટલે પૃથ્વી પોતાની કુસદેવતા હતી તેને પ્રાર્થના કરી. એમ કહેવામાં આવે છે કે ગરુડેદિ આગળ પૃથ્વીદેવીએ એવી વાણી કરી કે “મહીદાસ સર્વ કુમારોમાં શ્રેષ્ઠ છે.” વળી તેને આસીર્વાદ આપ્યો કે તું બ્રાહ્મણ વાડમધનો દષ્ટા થઈશ. ત્યારપછી અગ્નિર્વેદવાતામચ્ચમઃ એ મંત્રથી આરંભ પામતા અને સ્તુત્તે સ્તુત્તે એ મંત્રથી અંત પામતા માળીસ અધ્યાયોના બ્રાહ્મણોની તેને સ્ફૂર્તિ થઈ. આ મંથને એતરેય બ્રાહ્મણ કહે છે. તે શાખા પ્રવર્તક મદર્ષિ થયા, અને ઋગ્વેદની શાખાનું એતરેય આરણ્યક અરાદ અધ્યાયનું અને તથા અધ્યાયનું એતરેય ઉપનિષદ તેમના તરફથી સ્વાધ્યાયક્રમ વડે પ્રચલિત થયું.*

આ વાત ઉપરથી એટલું ક્ષિત થાય છે કે ધણું કરીને શ્રદ્ધા જાતિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો આ બ્રાહ્મણ પિતાનો બાળક હશે. એતરેય શબ્દ ઇતરજાતિની સ્ત્રીના પુત્ર એવો ભાવ સ્પષ્ટ જણાવે છે, અને મહીદાસ નામ નયદ્રવર્ણનું લાન કરાવે છે. આ બાળક માત્ર વિદ્યાના પ્રભાવથી જ શાખાપ્રવર્તક થયો જણાય છે.

*જુઓ એતરેય બ્રાહ્મણ ઉપરના સાયણાચાર્યના ભાષ્યનો ઉપોદ્ધાત.

ન્યાસજ્ઞ અને ક્ષત્રિય જાતિના વિચારકો ઉપરાંત સદસ્ય વિદ્યાના રસિક ઇતરજાતિના વિદ્વાનો ઉપનિષદો જેતાં ઘણા થયા જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે : (૧) સત્યકામ જાળાલ, (૨) કવચ ચંદ્રા-એ દાસીપુત્રો હતા. જુઓ છાન્દોગ્યઉપનિષદ જેમાં બ્રહ્મવાદી કવચ એલૂપ દાસીપુત્ર તરીકે જણાવ્યા છે.

• છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ* ઉપરથી : સમંજય છે કે આ નાપિ ૧૧૬ વર્ષ. જીવ્યાં હતા. : એવીસ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચર્ય. પાળી તેમજ વેદ-શ્યાસ કર્યો હતો. બીજાં ચુંવાળીસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળી કર્મોનુષ્ઠાન કર્યું હતું, અને છેવટનાં અડતાળીસ વર્ષ વૃત્તી તરીકે તેમજ તપમાં ગાળ્યાં હતાં. જીવનના બીજા ખંડમાં ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને ત્રીજા ખંડમાં આરણ્યકની રચના તેજે કર્યાનું અનુમાન જાય છે. મહીદાસ ઐતરેયનું તત્ત્વચિંતન ઘણું વ્યાપક હતું. કોષપથ ગદ્યનિધિ તેમની નજર બહાર ગઈ હોય એમ જણાતું નથી.

(બ) મહીદાસનાં અધિભૂત શાસ્ત્રના વિચારો.

મહીદાસ અધિભૂત શાસ્ત્રને અનુભવ ઉપર રચે છે; પ્રત્યક્ષ ભૌતિક જગત તે જડ અને અજડ પદાર્થોનું બનેલું છે, જેમાં અનેક લોકોના સમાસ થયે છે, જેમાં અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરે ન્યોતિર્મંડલો છે, જેમાં જૂતો અને તેનાં પરિણામો જેવાં કે ખનિજ વનસ્પતિ, પ્રાણી, મનુષ્ય, અને તેમનાં બીજાં વિચિત્ર અવસ્થામાં ગોઠવાયેલાં છે. તેવું આ વિશ્વ જ્ઞાનમર્ષાદામાં આવ્યું નોંધાયે. મહીદાસનું સૂત્ર એવું હતું કે મારી જ્ઞાનશક્તિ જેટલી દેવતા સંબંધી જેટલી જગત અને આત્મા સંબંધી છે, અને જેટલી જ્ઞાનશક્તિ વડે હું જગત અને મારા સ્વરૂપને ઓળખું છું તેવું હું દેવતાજ્ઞાન ધરાવું છું. મહીદાસની રૂપક ભાષામાં :— " હું માંચ પ્રકારનો ઉષ્ણ (એટલે ઉચ્ચ સ્વરે જેનું સ્વરૂપ વર્ણન કરી શકું એવું સ્તોત્ર) છું, એટલે પંચજૂતોના વિશિષ્ટ સરીરમાં હું પ્રકટ થયેલો છું. આ પંચજૂત માત્રામાં પ્રમા માત્રના યોગવડે હું જીવરૂપે જણાઈ છું. આ વિચિત્ર જગતનો અને તેનો ભોગ કરનાર પંચજૂનમય જીવનો અનુભવ વિષય અને વિષયીરૂપે, સાચ છે. વિષયાકાર અનુભવ સાંપ્રતિક અથવા વ્યાવહારિક જણાય છે, એટલે કે તેમાં જ્ઞાનમર્ષાદા સંક્રાંત પામેલી

અને અમુક પ્રયોજન અથવા વ્યવહાર સિદ્ધ કરે તેવી હોય છે. વિષયોપણનો અનુભવ પારમાર્થિક^x ગણાય છે. આ ઉપરથી શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, ગંધ એવા ભાવમાં જે તત્ત્વો અનુભવાય છે એટલે પરમાર્થરૂપે આપણી જ્ઞાનમનોદામાં આવે છે, તે આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વીરૂપે જાણે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા મહા-ભૂતો હોય, એવા વિષયાભાસ થાય છે. ખરી રીતે ભૂતમાત્રાઓ પ્રકાશ થાય છે ત્યારે જ આપણને ભૂતસહભાવનું જ્ઞાન થાય છે.

આ પંચભૂતોને પ્રાણુતત્ત્વ સંધાતના રૂપમાં કબજે રાખે છે. જલ અને પૃથ્વી ભૂત^૧ અન્ન જેવાં છે; તેજ અને વાયુ તે અન્નનાં વિપાક કરનારાં સાધનો છે; અને આકાશ જાણે આધારપાત્ર જેવું છે. આ પંચતત્ત્વોનું વિશિષ્ટરૂપ તે આપણો સચેતન દેહ, તેનું શુભ નામ ઉક્ષય છે.

જે પોતાને પંચપ્રકારનો ઉક્ષય સમજી જાણે છે તે વિકાન છે; આ રહસ્યસૂત્રમાં મહીદાસ એમ કહેવા માગે છે કે જે પુત્રનું છે તે પિતાનું છે, અને જે પિતાનું છે તે પુત્રનું છે*. સોશંક જે કાર્યના શુદ્ધધર્મો છે તે કારણના છે, અને જે કારણના છે તે કાર્યમાં પણ છે. આથી એક ઉક્ષય સંચાવાળા સચેતન પિંડમાં જે સમાયું છે તે બ્રહ્માંડમાં પંચ છે. પિંડની હકીકત થાય તો બ્રહ્માંડની ઉકેલ પણ થાય. પિંડે તે બ્રહ્માંડ—એ રહસ્ય મહીદાસ ઐતરેયના અનુભવનું છે.

મહીદાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે માણ, મહણ અને માહક,—વિશ્વ, કાર્યકરણનો સંધાત, અને જીવ—એ ત્રણ જિન વસ્તુઓ નથી, પરંતુ એક જ વસ્તુના વિશિષ્ટ પરિણામો છે; અને તેથી જડ

^xપાણના વેદાંતશાસ્ત્રમાં વ્યાવહારિક સત્તા અને પારમાર્થિક સત્તા—એવા બેદ દાખલ થયા છે તેનું મૂલ ઐતરેય આરણ્યકમાં છે.

* ઐતરેય આરણ્યક:—૨ અધ્યાય ૧. ખંડ ૮. મંત્ર ૧

જાણાતો પદાર્થ અને સચેતન- જાણાતો પુરુષ સગોત્ર સંબંધવાળા છે. મહીદાસની પરિભાષામાં પુરુષ મૂલ વસ્તુનો આવિસ્તરઃ આદિમાત્રઃ એટલે વિસ્તારવાળો આવિર્ભાવ છે, અથવા મૂલવસ્તુનું પ્રકટરૂપ છે. વસ્તુની કારણ અવસ્થાને મહીદાસ “મૂલ” કહે છે, અને કાર્ય અવસ્થાને “તૂલ” કહે છે. જગત્, દેહ અને જીવ-એ ત્રિપુટી વ્યવહારમાં ખરી છે, પરંતુ એ ત્રણે એક વસ્તુનાં ભિન્ન નામરૂપો છે.

મહીદાસ આ દરમિયાન જગત્ને જડ અને અજડ એવા બે વિભાગમાં વહેંચે છે. જડ જગત્ એટલે કાર્યકરણના સંઘાત વિનાનું-દેહ અને ઇન્દ્રિયની વિશિષ્ટ રચના વિનાનું; અજડ જગત્ એટલે કાર્યકરણ સંઘાતવાળું એટલે સચેતન શરીરવાળું. હાલની આપણી વિદ્યાનતી પરિભાષામાં અકરણ અને સકરણ પદાર્થો માનીએ છીએ તેવા વિભાગ મહીદાસે સ્વીકાર્યા જણાય છે. આ સર્વ સમ્યક્તા જ્યોતિર્મુક્તિ સૂત્ર-વિદ્યુત્, ચંદ્ર, મહા, તારા વિગેરે અને તેના ઘટક પંચમૂલો જડવ્યૂહમાં પડે છે; વનસ્પતિ વર્ગ, તિર્થંકવર્ગ એટલે પશુ આદિ પ્રાણીઓનો વર્ગ, અને મનુષ્ય પ્રજા અજડવ્યૂહમાં પડે છે. આ બે વ્યૂહની રચનામાં અને કાર્ય કરવાની શક્તિમાં, તેના બલ અને વીર્યમાં; અને અભિમાની ચેતનના વિકાસમાં મુખ્ય ભેદ છે. ઉદ્ભિન્ન, સ્વેદન, અંડન અને જરાધુન-એવા મુખ્ય ઉત્પત્તિના ભેદને મહીદાસ સ્વીકારે છે. સચેતન વ્યૂહમાં ચર અને અચર એવા ભેદનું પણ વર્ણન મહીદાસ કરે છે. પંખીવર્ગનાં પ્રાણીઓની ચેષ્ટાનું પણ મહીદાસે સારું નિરીક્ષણ કર્યું જણાય છે. પોપટ અત્યંત ખાવાની ટેવવાળો પંખી છે; બાજપક્ષી અત્યંત બલવાન હોય છે. ચારપગાં પ્રાણીઓ કરતાં બે પગાં ચઢીઆતાં છે. બેપગામાં મનુષ્ય પ્રાણી ચઢીઆતું

ફે વેદાંતમાં મૂલવિદ્યા અને તૂલવિદ્યા એવા બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે, તેનું બીજાં ઐતરેય આરણ્યકમાં છે.

૪જુઓ ઐતરેય બ્રા. ૨-૬-૧. જે બ્રા. ૧. અ. ૨. સં. ૪

છે. તે પ્રાણી ધર્તિર શારીરજલવાળાં હાથી ઘોડા વિગેરેને અંકુશમાં રાખી શકે છે.†

અભિમાની આત્માના વિકાસની પદ્ધતિ મહીદાસને જાણીતી છે. તે જણાવે છે કે વૃક્ષો અને વનસ્પતિઓમાં જીવનરસ હોય છે એટલે પ્રાણીનું અસ્તિત્વ સમજાય છે, પરંતુ ચિત્તનો વિકાસ ચડતાં પ્રાણીઓમાં જેવો અનુભવાય છે તેવો હોતો નથી. ચડતાં પ્રાણીઓમાં કેટલાંકમાં પ્રાણીજલ અને જ્ઞાનજલ બંને હોય છે, અને કેટલાંકમાં માત્ર પ્રાણીજલ જ હોય છે, જ્ઞાનજલ નહિવત્ હોય છે. મનુષ્ય જાતિમાં હિંમી પ્રજા ક્રમપૂર્વક ઉદ્ભવ પામેલી હોય છે. એક રચળે મહીદાસ કહે છે કે:—

મનુષ્ય જે જાણે છે તે વચનવડે સ્પષ્ટ કહે છે. કાલે શું થશે તેનું જ્ઞાન તેને હોય છે: સ્વર્ગ અને નરકના ભેદને તે સમજે છે. તે મર્ત્ય છતાં અમર્ત્ય લાવને કંપે છે. આથી મનુષ્ય પ્રજાપૂર્ણ છે.” બીજા પ્રાણીઓમાં ક્રુધા-તૃષ્ણા જેટલું જ્ઞાન હોય છે. તેમને વાગ્ ધન્નિદ્રમ હોય છે, પરંતુ તેમનામાં લાપા અથવા વાચક શબ્દ શક્તિ હોતી નથી. તેમનામાં મન હોય છે, પણ પ્રજા હોતી નથી.*

(દ) મહીદાસનું મૃત્યુવિજ્ઞાન.

મહીદાસ સૃષ્ટિ વિજ્ઞાન સંબંધમાં એરીસ્ટોટલની જેડે પદાર્થોમાં જ્ઞાતિભેદ માને છે. પંચભૂતો અને તેનાં પરિણામો-ભૌતિક પદાર્થો વિશિષ્ટ રચનાવાળાં દ્રવ્યો છે. ભૂતો અને ભૌતિક પદાર્થોમાં જ્ઞાતિ-ભેદ છતાં મહીદાસ સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતો વિશિષ્ટ સંબંધ માને છે, એટલે કે પદાર્થો કેવલ ભેદવાળા છે એમ નથી, પરંતુ પરસ્પર સંકલિત

+ જુઓ જેતરેય જાતક II, 6. 1-5; I. 5-1-9; II. 6. 1-5;

* જુઓ જેતરેય જાતક II, 3-2 I-5.

સચેતન પુરુષ ખરી રીતે મૂલ જગવર્ત્તા પ્રજાપતિનું એક. પરંપરાગત કાર્ય છે. પ્રજાપતિનો સાર તે દેવસૃષ્ટિ છે; દેવોનો સાર તે વૃષ્ટિ છે, વૃષ્ટિનું રેતસ તે ઔષધિઓ છે; ઔષધિઓનો સાર તે અન્ન છે; અન્નનો અંતિમ પરિણામ તે વીર્ય; તેનો સાર તે પ્રત્યક્ષ પ્રજાનાં શરીરો છે; પ્રજાનું રેતસ હૃદય છે; હૃદયનો સાર તે મન છે; મનનો સાર તે વાણી છે; વાણીનું વીર્ય તે શાસ્ત્રીય કર્મ છે. વિહિત કર્મનું પ્રત્યક્ષ ફલ તે વિદ્વાનનું શરીર છે—આ પ્રમાણે વિદ્વાનનું શરીર તે મૂર્ત બ્રહ્મલોક છે. આ મૂલ પ્રજાપતિના હિરણ્યમય પુરુષનું મૂર્તરૂપ તે વિદ્વાનનું શરીર છે એવું ને સમજી શકે છે તે સ્વર્લોકમાં આદિત્ય મંડલમાં નિવાસ પામવા ચોગ્ય બને છે. +

(૬) મહીદાસની પ્રાણવિદ્યા અને આત્મવિદ્યા.

ઐતરેય આરણ્યકમાં મહીદાસે પ્રાણુતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વ સંબંધી ને સ્વતંત્ર વિચારો કર્યા છે તેમાં ઉપનિષદની અંતરગ વિદ્યાઓ છે તેથી આ બહિરંગના પ્રકરણમાં તેની ચર્ચા કરવી ચોગ્ય નથી.

દશામાં હોય છે. મહીદાસની લાવનામાં આખું દશ્ય જગત એ
 હવતું રૂપ છે; અને તે ત્રિલોકીય છે. દુલોકના પ્રકારાદિ પ્રસરણ
 વડે આ દશ્ય જગત ઉદય પામે છે; અને આદિત્ય આ દુલોકનો
 પ્રત્યક્ષ મહિમા છે. સૂર્ય જૂલોકનું પ્રકાશક બિંબ માત્ર છે એટલું જ
 નહિ, પરંતુ તે દેવરેતસ એટલે દેવવીર્ય છે; તે વિશ્વનો જાણે મધ્ય
 મણિ છે, તે આ વિશ્વનો મુખ્ય પુરુષ છે.* તેવી જ રીતે પૃથ્વી પણ
 ચતુર્વિધ જૂલોકામની માતા છે. અગ્નિ તેનો પ્રત્યક્ષ મહિમા છે. આ
 અગ્નિ સૂર્યના તેજ સાથે સમાન સત્તાવાળો પદાર્થ છે. સૂર્ય અને
 અગ્નિ એક દિરણ્યગર્ભના દુલોક અને જૂલોકનાં બે રૂપો છે. તેથી જ
 રીતે અંતરિક્ષ અથવા મધ્ય લોકનો વાયુ પ્રત્યક્ષ મહિમા છે. તે વાયુ
 મંડળ વડે જૂમંડળ વ્યાપ્ત રહે છે, અને પવિત્ર બને છે.

મહીદાસ કહે છે કે જ્યાં સુધી પૃથ્વી અને અગ્નિ, સ્વર્લોક
 અને સૂર્ય, દિશાઓ અને ચંદ્રમા, જલ અને સમુદ્ર વિદ્યમાન રહે
 છે ત્યાં સુધી વિશ્વની મૂર્તિ લગભગ કાયમ જેવી રહે છે x

સ્વર્લોક અને જૂલોકની વચ્ચે વિશ્વક્ષણ સંબંધ મહીદાસ માને
 છે. પૃથ્વી ઉપર જે કંઈ મરણ પામે છે તેનો નાશ દુલોકની શક્તિ
 કરે છે; અને સ્વર્લોકમાંથી જે કંઈ નીચે આવે તેનું લક્ષણ
 જૂલોક કરે છે; આ પરસ્પરની આપસે થવાથી વિશ્વમાં ઉપકાર
 ઉપકાર સંબંધ છે. મહીદાસની એક ઉક્તિ એવી છે કે “જે કંઈ
 આ જૂલોકમાં ઉદય પામી મરે છે તે સ્વર્લોકનું લક્ષ્ય એટલે બોગ્ય
 બને છે; અને જે કંઈ સ્વર્લોકમાંથી હવજોગના અવધિએ પડે છે તે
 જૂલોકનું લક્ષ્ય અથવા બોગ્ય બને છે. = આ પ્રમાણે જૂલોક અને સ્વ-
 લોક ખરી રીતે બોગ્યજોગ્યરૂપ દ્વિવિધ ધર્મવાળા છે.

* જુઓ એતરેય બ્રાહ્મણ I 2. 8. 6; II. 1, 2 4; II.
 1. 2. 1. 2

x જુઓ એતરેય બ્રાહ્મણ II. 1, 7.

= “ II. 1. 2. 16; II. 1. 2. 16.

૨) નચિકેતા અને પુત્રી સુગતા હતાં. સ્વેતકેતુ મહાપ્રતાપી વેદા-
ચાર્ય થયા હતા અને તેમને તત્ત્વમસિ મહા વાક્યનો ઉપદેશ ઉદ્દાલક
મારુણિએ આપ્યો હતો. આ પ્રસંગ તાંબ્રા ગ્રામણના જાન્દોગ્ય
ઉપનિષદમાં છે. નચિકેતાનો પ્રસંગ કાઠક શાખામાં છે. યજ્ઞમાં
સર્વસ્વ અર્પણ કરી રજા પછી નચિકેતાએ પોતાના પિતાને પૂછ્યું
કે આ ઘરહી, અને વાંઝણી ગાયોનું દાન કર્યા પછી મારું પોતાનું
દાન કેને કરવા માગો છો. પ્રશ્નનો મર્મ એવો સમજાય છે કે
નિરુપયોગી પ્રાણી પદાર્થોના દાનમાં ગુચાચેલા પોતાના પિતાને
દીકરાને સારૂ ઉપયોગી વસ્તુઓ રહેવા દેવી એવી વાસ્તના જણાય
છે. તે છોડાવવા પુત્રે આ માર્મિક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. પિતાને બે
ત્રણવાર પ્રશ્ન પૂછવાથી ઉદ્દાલકે ચીદાર્થ જવાબ દીધો કે યમરાજને
ત્યાં તને આપું છું. આ વચન ઉપરથી યમરાજ પાસે નચિકેતા ગયા,
અને ત્યાં અતિથિ યજ્ઞમાં વરદાનમાં છેવટે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી તે
આખ્યાયિકા કાઠક ઉપનિષદમાં છે.

પુત્રી સુગતાને કહેણ મુનિ સાથે પરણાવી હતી, તે કહેણ
શંખામન મુનિના શુભ યાચ અને યાગવલ્ક્ય યોગીશ્વરને સર્વાતર
આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન સી રીતે યાચ એ પ્રશ્ન પૂછી બાલ્ય, પાંડિત્ય
અને મૌન—એ ત્રણ ભાવવાળાં ત્રવણુ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે
વસ્તુ સાક્ષાત્કાર યાચ ■ એવા નિર્ણયને મેળવી શક્યા હતા.

ઉદ્દાલક અને તેમના પુત્ર સ્વેતકેતુ બ્રહ્મવિદ્યા ઉપરાંત વ્યાવ-
હારિક વિદ્યાઓના અભ્યાસના ખાસ રસિક હતા. દેહોત્પત્તિને લગતી
પંચાગ્નિવિદ્યા પ્રવાહણુ જૈભક્ષિ નામના રાજર્ષિ પાસે નપ્રતાપી
શીખી આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત ઉત્તમ પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિને લગતી
શ્રીમંથવિદ્યા તેમણે પ્રાપ્ત કરી, યાગવલ્ક્યને શિષ્યભાવે આપી હતી;
અને આ સુપ્રજ્ઞન સારને લગતી ગૃહ્યવિદ્યાની પરંપરા ગૃહધારણ્યક
ઉપનિષદમાં યાગવલ્ક્ય, મધુકર્ષેન્દ્ર, ચૂલભાગવિત્તિ, જનક આવસ્થા

પ્રકરણ ચોથું.

ઉપનિષદ સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવર્તકો.

(૨) ઉદાલક આરણિ.

—૦—

ગૌતમ ગોત્રના આરણિ ઋષિના પુત્રને આરણિ કહે છે. તેમને ગુરુનું નામ ધૌમ્ય હતું. એક પ્રસંગે ગુરુકુલે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં તેઓ શવન ગાળતા હતા. ગુરુએ આજ્ઞા કરી કે ખેતરમાં પાણી વહી ન જાય તેટલા સાર બંધ બાંધવો. આજ્ઞા પ્રમાણે બંધ બાંધ્યો, પણ પાણીના વેગથી માટી ટકે નહિ, અને પાણી વહી જવા માડ્યું. તે પોતે ધોવાઈ ગયેલા બંધની આડે મુતા અને પાણી યંભાડ્યું. પણ એમનાથી તે સ્થાન છોટી જવાય નહિ. ગુરુને ત્યાં તે પાંચ ખજાર આપવા જઈ શક્યા નહિ. તેની ગેરહાજરીને લીધે ગુરુને ચિંતા થઈ, અને તપાસમાં જણાયું કે આરણિ તો આડા મુઠ રહી પાણી અટકાવી રાખતા હતા.

આ આજ્ઞાકારીપણું અને ગુરુભક્તિથી ધૌમ્ય મુનિ પ્રસન્ન થયા, અને ત્યાંથી ઉઠી પોતાની પાસે આવવા કહ્યું. પાણીના બંધન દાખને તેમણે પોતાના દેહવડે અટકાવ્યો. તેથી તેમનું ઉપનામ ઉદાલક પાડવામાં આવ્યું.

તેમના ગુરુકુલના જાળમિત્રોમાં ઉપમન્યુ અને જૈદ પ્રસિદ્ધ હતા. આ બંનેએ પણ ગુરુની આજ્ઞાના પાલનમાં ઘણાં કષ્ટ વેદ્યાની વાર્તા ઇતિહાસ પુરાણમાં આવે છે.

ગુરુકુલમાં બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં રહી સમગ્ર વેદવેદાંતનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ઉદાલક આરણિએ ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો. કૌશિકી તેમનાં મિત્રીનું નામ જણાય છે. તેમને પ્રજામાં બે પુત્ર—(૧) સ્વેતકેતુ અને

કારણ કે ગૌતમ ધર્મશાસ્ત્ર જૂના ઔદાત્તકસૂત્ર ઉપર રચાયેલાં હતાં છે. આ જાતકમાં ઉદાત્તક મિત્રા અને ઔદાત્તક એટલે શ્વેતકેતુ પુત્ર વચ્ચે સંવાદ છે. જેમ જાન્દોઅ ઉપનિષદમાં “એક કારણ જાણ્યાથી સર્વ કાર્યનું સ્વરૂપ સમજાય”-એ મુદ્દા ઉપર પિતાપુત્ર વચ્ચે સંવાદ છે, તેમ આ જાતકમાં “બ્રાહ્મણ કોણ? બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો શાં? ધર્મનિષ્ઠ કોણ? નિર્વાણનું સુખ કોણ મેળવી શકે”-એ પ્રશ્ન ઉપર સંવાદ ચાલે છે. આ સંવાદના અંતમાં ઉદાત્તક મુનિનો મર્મ નીચેનાં વાક્યોમાં તરી આવે છે:—

“જેમ અનેક રંગમાં રંગેલા કેનવાસ વડે તંબુઓ રચાય છે. તે તંબુઓની છત, અને શિખર જૂદા જૂદા રંગનાં હોય છે, પણ તે તંબુની છાયા તો એક રંગવાળી જ હોય છે. તેમ જ્યારે અનેક જાતિનાં મનુષ્યો શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેઓ પૃથ્વી ઉપર એકજ પ્રકારની સમાનશાંતિ આપનારા થાય છે. તેથી ડાહ્યા માણસો આવા સજ્જનોમાં સાધુપણું જોઈ શકે છે, અને તેમની જાતને કદી પૂછતા નથી.”

બોદ્ધો વર્ણાશ્રમ ધર્મના વિરોધી હતા, અને તેથી ઉદાત્તકના મુખમાં જે સિદ્ધાંત ચૂક્યો છે તે પોતાના સિદ્ધાંતને પોષક હાવાથી આ જાતકમાં તરતો રાખે છે. ઉદાત્તક અને તેના પુત્રનો અનેક વિદ્યાઓનો વ્યાસઝ આપણે ઉપનિષદોમાં જોઈએ છીએ એટલું જ નહિ પણ આ પાલી જાતકમાં પણ ૨૫૪ જોઈએ, ૬૧૨. જાતકમાં લખે છે કે:—

“વિદ્યાને વારતે ઉદાત્તક એટલો બધો આતુર હતો કે ગમે ત્યાંથી પણ તે વિદ્યા મેળવવા મગતો હતો. જરૂર પડે તો સેવા કરવાનું પણ તે ચૂકતો નહિ, દાસભાવથી અથવા શરૂભાવથી વિદ્યાની તે ભિક્ષા માગતો.”

આવા ચરક અશ્વર્થુ અથવા “રમતા રામ” વેદવાદીઓની અનેક આખ્યાયિકાઓમાં ડો, રાય ડેવીસ બૌદ્ધિદ (Buddhist

સત્યકામ જાળાલ પર્યંત રપૃષ્ઠ ચાલેલી જણાય છે, અને સત્યકામ જાળાલે સુશિક્ષિત પુત્ર અથવા શિષ્ય વિના અન્ય કોઈને તે વિદ્યા આપવી નહિ એવો પ્રતિજ્ઞા મૂક્યો જણાય છે.

અશ્વપતિ દેવના નામના રાજર્ષિ પાસે ઉદાલક આરણિ ઔપ-
મન્યવ વિગેરે પાંચ વિદ્વાનો સાથે શિષ્યભાવે જઈ વૈશ્યાનર વિદ્યા શીખ્યા હતા.

આરણિ વંશના વિદ્વાનોમાં માત્ર વેદવિદ્યાનાં રહસ્યોં હતાં એટલું જ નહિ, પણ વાત્સાલ્યન કામધૂત ઉપરથી સમગ્રાય છે કે ઉદાલકના પુત્ર એતકેતુએ પાંચ અધ્યાયમાં કામસાસ્ત્રનો પ્રથમ સંદેષ કર્યો હતો. શુદ્ધ વિવાહવિધિ તેણે જ દાખલ કરી હતી. તે ઉપરાંત વ્યવહાર અને આચાર ધર્મમાં ધણા સુધારા કર્યા હતા. મલ્લપાનનો નિગેધ, અગમ્યા અને ગમ્યા સ્ત્રીનો વિવેક વિગેરે સામાજિક વ્યવસ્થાના નિયમો પણ તેણે ધડ્યા હતા.

ઉદાલક આરણિ અને તેના પુત્ર એતકેતુની બ્રાહ્મણ જાતિમાં પરંપરાથી ચાલી આવતી પ્રતિજ્ઞાને લીધે પાછી ભાષામાં છુદ્ધનાં જાતકોમાં ઉદાલક જાતક પણ પ્રવેશ પામ્યું છે. બ્રાહ્મણ જાતિ પ્રતિ જાતકના કર્તાનો સ્વાભાવિક પ્રદેષ હોવાથી એતકેતુના જન્મ સંધ્ય-
વમાં હંસકી વાત લખી છે. કાશીના બ્રહ્મદત્ત રાજાના મંત્રીની ખાતના પુત્ર તરીકે તેનું વર્ણન છે. પરંતુ આ વાત આપણે ગળત રીતે તો આ જાતકમાં એતકેતુના સંબંધમાં કેટલીક જાણવા યોગ્ય મરી હકીકતો મળે છે. ગાંધારની તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં ઔદાલક પ્રેટલે-ઉદાલકનો પુત્ર એતકેતુ સ્નાતક થયો હતો. કાશીમાં વિદ્યા-
વહી માંછા આવ્યા પછી પોતાના પિતાના તાળામાં કાશીરાજને પ્રેતે ઉપમંત્રી તરીકે નીમ્યો હતો. તેને “ગૌતમ” નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. આ ઔદાલકનું ગોત્ર નામ હતું, અને “ગૌતમ” આ ઔદાલકનું રવેલું, દોષ, એવું અનુમાન જાય છે.

(૩) વરુણ.

જેવા ઋગ્વેદના સમર્થ વિચારક મહીદાસ ઐતરેય, અને જેવા સામવેદના સમર્થ ચિંતક ઉદ્દાલક, તેવા કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના પ્રભાવશાળી વિચારક વરુણ—આ વરુણ તે વરુણદેવતા નેદિ—પરંતુ તૈત્તિરીય શાખાના પ્રવર્તક ઋષિ જણાય છે. ઇતિહાસ પુરાણમાં વરુણદેવના યજ્ઞમાં અગ્નિમાંથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેને વરુણે પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો તેથી વાત છે. તેમણે પોતાના પુત્ર (વારુણ) ભૂગુને જે રહસ્ય—ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપરથી તેમના વ્યાપક વિચારો સમજી શકાય છે. સચેતન પ્રાણીમાં પાંચ સંધાતો અથવા વ્યૂહો એકત્રિત થઈ વિશિષ્ટ જીવાત્માનું રૂપ ધરાય છે, અને તે વિશિષ્ટ રૂપની પછવાડે કેવલ “સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત આનંદ”-વાળું સ્વરૂપ રહેલું છે. આ મુદ્દાનું જૂનામાં જૂનું પ્રતિપાદન વરુણે કરેલું જણાય છે જુદાના પૂર્વભાવી આ પંચકોશનો સિદ્ધાંત છે, અને તેથી જુદા ભગવાનના પંચરસંધી નામના સિદ્ધાંતને પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે તે સિદ્ધાંત ઉપકારક હોવા સંભવ છે. વરુણના અભિગ્રાહ્ય પ્રભાણે આપણામાં અજમય (સ્થૂલ), પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનંદમય એવા કોશો છે; અને તે જો કે છૂટા ટાપલા પાડી શકાય તેવા નથી, પરંતુ એક એકની સાથે સંકલિત છે એટલું જ નહિ પણ દરેકના ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપારો હોય છે. આ પંચકોશ સાથે જોઈ મતના રૂપરંધ, વેદના રંધ, સંચારરંધ, વિજ્ઞાનરંધ, અને સંસ્કારરંધ ધણે અંશે મળતા આવે છે. વળી પ્રાચીન ધર્માનની અવસ્થા પ્રભાણે અંધ (Angha), દાઢેના (Dacna), ઝર્વાણ (Urwana), વૌધાંગ (Baudhang), અને પ્રવશી (Fravashī) પાંચ સંધાતો સાથે આ પંચકોશ ધણે ભાગે મળે છે.

(૪) ચોગીન્ધર યાજ્ઞવલ્કય.

કૃષ્ણ યજુર્વેદના મોટા વિચારક યાજ્ઞવલ્કય મહર્ષિ છે. વસિષ્ઠ

India, Page 249) નામના ગ્રંથમાં એક આખ્યાયિકા એવી આવે છે, કે ઉદાસક આખ્યા ભારતવર્ષમાં ઘૂમ્યો હતો. હાથમાં સોનાની મ્હોરો લઈ તે કોઈ પોતાને હરાવે તેને મ્હોરો આપે અને જીતનારનો તે શિષ્ય થઈ વિદ્યા શીખે.

આ પ્રમાણે ઉદાસક અને તેના પુત્ર શ્વેતકેતુએ જીવજીવની એકતા સિદ્ધ કરવાનો તત્ત્વમય મહાવાક્યના જાહેરાત પ્રકરણમાં પ્રમત્ત કથો હતો એટલું જ નહિ, પણુ: (૧) ગુરુભક્તિ, (૨) દેહોત્પત્તિને લગતી પંચામિવિદ્યા, (૩) ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની શ્રીમંથ વિદ્યા, (૪) આખ્યા બ્રહ્માંડમાં એક અખંડિત વૈશ્વાનર આત્મા વાસ કરી રહ્યો છે એવી વૈશ્વાનરવિદ્યા, (૫) સમાજશાસ્ત્રમાં વિવાહની આવશ્યકતા છે, અને અગમ્યાગમ્ય વિવેક મનુષ્ય જાતિમાં હોવો જોઈએ એવી ધાર્મિક વિવાહ વિદ્યા, (૬) પતિપત્ની વચ્ચે માત્ર દેહનો જ સંબંધ છે એમ નથી પરંતુ રતિ, પ્રજાતિ અને આનંદ એ ત્રણ પ્રયોજનો સંદર્ભ કરવાનો વિવાહનો ઉદ્દેશ છે, અને તેમાં રતિસિદ્ધિ કુશલતાથી કરવાની પદ્ધતિ વિચારવા યોગ્ય છે એવી કામશાસ્ત્રની સંક્ષિપ્તવિદ્યા, અને (૭) મનુષ્ય પ્રાણીઓના જાતિ અને વર્ણ ઉપર ભાર ન મૂકતાં માનવશુદ્ધિ વડે જોયો સાધુતા મેળવે છે તેઓ વિશ્વના વંદનીય ગુરુઓ છે—પછી તે ગમે તે જાતિના હોય એગ સિદ્ધાંતને પ્રકટ કરવાની પદ્ધતિ જે પરિણામે અતિવર્ણાશ્રમ ધર્મમાં પાછળથી પડ્યાઈ છે—આ સર્વ વિવિધ વિદ્યાઓનાં બીજકો આપણને ઉદાસક અને શ્વેતકેતુની જીવનકથામાંથી મળી આવે છે, અને તે અતિહાસિક ઇવાળાને અમૂલ્ય રત્નો જેવાં જણાય છે.

* આ જીવનકથાના પ્રસંગો કાઠક, છાન્દોગ્ય, મૃ. આ; વૌષેતકી ગિરે ઉપનિષદોમાંથી તથા મહાભારત શાંતિપર્વમાંથી, તથા વાત્સયન મસૂરમાંથી તથા Fansboth's Jatak માંથી તારવી કાઢવામાં આવ્યા છે.

(૩) વરુણ.

જેવા ઋગ્વેદના સમર્થ વિચારક મહીદાસ ઐતરેય, અને જેવા સામવેદના સમર્થ ચિંતક ઉદાલક, તેવા કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના પ્રભાવશાળી વિચારક વરુણ—આ વરુણ તે વરુણદેવતા નેહિ, પરંતુ તૈત્તિરીય શાખાના પ્રવર્તક ઋષિ જણાય છે. ઇતિહાસ પુરાણમાં વરુણદેવના યજ્ઞમાં અગ્નિમાંથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેને વરુણે પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો તેવી વાત છે. તેમણે પોતાના પુત્ર (વારુણ) જુગુને જે રહસ્ય-ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપરથી તેમના વ્યાપક વિચારો સમગ્ર સ્પષ્ટ છે. સચેતન પ્રાણીમાં પાંચ સંધાતો અથવા વ્યૂહો એકત્રિત થઈ વિશિષ્ટ જીવાત્માનું રૂપ ધરાય છે, અને તે વિશિષ્ટ રૂપની પછવાડે કેવલ “સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત આનંદ”-વાળું સ્વરૂપ રહેલું છે. આ મુદ્દાનું જૂનામાં જૂનું પ્રતિપાદન વરુણે કરેલું જણાય છે જુદાના પૂર્વજાવી આ પંચકોશનો સિદ્ધાંત છે, અને તેથી જુદા જાતવાનના પંચસ્કંધી નામના સિદ્ધાંતને પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે તે સિદ્ધાંત ઉપકારક હોવા સંભવ છે. વરુણના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણામાં અનમય (સ્થૂલ), પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનંદમય એવા કોશો છે; અને તે જો કે છૂટા રાખવા પાઠી શકાય તેવા નથી, પરંતુ એક એકની સાથે સંકલિત છે એટલું જ નહિ પણ દરેકના બિન્ન બિન્ન વ્યાપારો હોય છે. આ પંચકોશ સાથે બૌદ્ધ મતના રૂપસ્કંધ, વેદના રક્ષ, સંસારસ્કંધ, વિજ્ઞાનસ્કંધ, અને સંસ્કારસ્કંધ ધણે અંશે મળતા આવે છે. વળી પ્રાચીન ઇરાનની અવસ્તા પ્રમાણે અંધુ (Anghu), ડાએના (Daena), ઊર્વાળ (Urwana), બૌધાંગ (Baudhang), અને ફ્રાવશી (Fravashi) પાંચ સંધાતો સાથે આ પંચકોશ ધણે ભાગે મળે છે.

(૪) યોગીશ્વર ચાણક્ય.

શુકલ યજુર્વેદના મોટા વિચારક ચાણક્ય મહર્ષિ છે. વસિષ્ઠ

કુલમાં તે ઉત્પન્ન થયેલા નજીક છે. મિથિલા નગરીના દેવરાત
નામે 'બ્રાહ્મણ' અન્નદાન કરવામાં વંધારે ખ્યાતિવાળા હતા તેથી તે
“વાન્સનિ” એટલે અન્ન આપનાર કહેવાતા. તેમને ધણા યજ્ઞ
કર્તા પછી એક પુત્ર થયો, તેથી તેનું નામ યાગવલ્ક્ય પાડવામાં
આવ્યું હતું. યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પછી યાગવલ્ક્યે ઋગ્વેદનો અભ્યાસ
આઠક ઋષિ પાસે કર્યો, યજુર્વેદનો અભ્યાસ પોતાના મામા વૈશં-
પાયન પાસે કર્યો; સામવેદ જૈમિનિ પાસેથી શીખ્યા, અને અથર્વવેદ
ઉદાલક આરુણિ પાસેથી શીખ્યા. એમ કહેવામાં આવે છે કે
યાગવલ્ક્યની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેમના મામા વૈશંપાયનને અન્નપૂરે
હિસા કર્યોનો પ્રસંગ બન્યો. કેટલાક કહે છે કે નાના ભણેજનું
લાત મારતાં મૃત્યુ થયું તેની હત્યા લાગી; કેટલાક કહે છે કે સઘળા
બ્રાહ્મણોએ એક સ્થાને પરિવ્રજામાં મળવાનો સંજેત કર્યો હતો તેમાં
જે ન આવે તેને બહાલ્યાનું પાપ લાગે—તેવા સંકેતનો ભંગ કર-
વાથી તેમને બહાલ્યાનું પાપ લાગ્યું. ગમે તેમ હોય પરંતુ દોષ
નિવારણ અર્થે તેમણે પ્રાર્થિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમાં સર્વ
શિષ્યો પ્રાર્થિત કરવા તત્પર થયા ત્યારે યાગવલ્ક્યે કહ્યું કે આ
બધા બાળકો છે અને હું પોતે જ પ્રાર્થિત ગુરુ તરફથી કરી આપને
દોષ રહિત કરીશ. વૈશંપાયનને આ અભિમાનવાળું વચન લાગ્યું,
અને તેમણે શાપ દીધો કે મારી પાસેથી શિખેલી વિદ્યા તું ત્યજ
દે. તે ઉપરથી યજુર્વેદનું સર્વ જ્ઞાન યાગવલ્ક્યે ત્યજ દીધું. સારાંશ,
તેમનો શિખવેલો યજુર્વેદ તેમણે પોતાના આચાર અને વ્યવહારમાં
લીધો નહિ; અને પોતે માનુષવંશના ગુરુને બદલે આદિપુરુષ સ્વર્ગ
લગવાન પાસેથી યજુર્વેદના મંત્રો ગ્રાહ કર્યા. વૈશંપાયનની જૂની
શાખાના યજુર્વેદનો કૃષ્ણ કહે છે, અને તે તૈત્તિરીય પણ કહેવાય
છે. બીજા બ્રાહ્મણો તે ત્યજેલો વેદ તિત્તિર પક્ષીના શ્વમાં લઈ
ગયા તેથી તે તૈત્તિરીય કહેવાય છે—એ માત્ર પુરાણોની કલ્પના જ
છે. ખરી રીતે મંત્ર અને બ્રાહ્મણ તે વેદમાં વિચિત્ર રીતે સંજોગે

MICRO FILMS

જ્યેષ્ઠા હોવાથી, તિત્તિરપક્ષીના, મિથુન રંગવાળાં વાંચી, હિપ્પાચી તે વેદને તિત્તિરીય કહે છે, અથવા કૃષ્ણ યજુર્વેદ કહે છે: જ્યારે મંત્રો અને આદ્ય વિભાગ ચાતુર્વલ્ક્યના સંકલિત વેદમાં વદન નિરાળા છે તેથી તે વેદ શુક્લ યજુર્વેદ, ગણાય છે.

ચાતુર્વલ્ક્યને કાત્યાયની અને મૈત્રેયી નામની બે પત્નીઓ હતી. તેમાં કાત્યાયની વ્યવહારદક્ષ હતી, અને મૈત્રેયી બ્રહ્મવિદ્યુધી હતી. કાત્યાયનીને, આત્મપુરાણકાર, ભાર્યા કહી વર્ણવે છે કેમકે તે માત્ર ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય હતી, ત્યારે મૈત્રેયીને જાયા કહી વર્ણવે છે, કારણ કે તેના પિંડમાં ચાતુર્વલ્ક્યનું જ્ઞાનસ્વરૂપ પૂર્ણરૂપે જન્મ્યું હતું. ચાતુર્વલ્ક્યને પ્રથમ સ્ત્રીથી ચંદ્રકાત, મહામેધ, વિગ્રય નામના ત્રણ પુત્રો હતા. સંસારનો પૂર્ણ અનુભવ મેળવ્યા પછી, અને વિદેહવંશના દેવરાત જનકના પુત્ર જહ્નુદ્રથ નામના જનકને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન કર્યા પછી ચાતુર્વલ્ક્યે વિદ્વત્સંન્યાસ લીધો હતો, અને પ્રમજ્જાના સમયે મૈત્રેયીને બ્રહ્મભોધ કર્યો છે.

ચાતુર્વલ્ક્યે શુક્લયજુર્વેદની ચાળીસ અધ્યાયની સંખ્યા પ્રચિત કરી છે એટલું જ નહિ પણ શતપથ બ્રાહ્મણ, તથા તેના અંતર્ગત ભૃહદારણ્યક ઉપનિષદ અથવા રહસ્યમંથ રમ્યા જણાય છે. તેમના નામની ચાતુર્વલ્ક્ય સ્મૃતિ, અને એક યોગશાસ્ત્ર પણ પ્રચલિત છે.

ચાતુર્વલ્ક્ય અને તેમના મામા વચ્ચે જે વિગ્રહ થયો તે ઉપરથી મામાના ગોત્ર સાથે શરીરસંબંધ પણ ન કરવો એવી પ્રથા ચાતુર્વલ્ક્ય શાખાના બ્રાહ્મણોમાં દાખલ થઈ છે. દક્ષિણાત્મેા જે તૈત્તિરીય શાખાના છે તેમને માતૃથી કન્યા પરણવાની છૂટ હોય છે, જ્યારે વાજસનેયી શાખાના બ્રાહ્મણ આ પ્રકારના વિવાહને નિષિદ્ધ ગણે છે.

ચાતુર્વલ્ક્યમાં પાંદિત્ય અને મૌન—જને પ્રતિષ્ઠિત હતાં. તેથી બ્રહ્મવિદ્યાની તકે કરીને સિદ્ધિ કરી શક્યા હતા; અને યોગ વડે

તેની અનુભૂતિ પણ મેળવી શક્યા હતા. જનકવિદેહીની રાજસભામાં અનેક વિદ્વાનો; અને ગાંગી જેવી સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરનારી વિદુષી સથે ઘણા આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનાં સમાધાન તેમણે કર્યા હતાં, અને છેવટે પ્રવચ્ચા સ્વીકારી વૈરાગ્ય, ગોધ અને ઉપરતિનો સમકાલે અભ્યાસ કરી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા જીવન્મુક્ત અવસ્થામાં મેળવી જાણી હતી.

કૃષ્ણપણુર્વેદ અને શુક્લયજુર્વેદની શાખાના બ્રાહ્મણો વચ્ચે કંઈક વંશપરંપરાનો પ્રદેપ, જેમ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રના ગોત્રના ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણોમાં ઉતરી આવેલો છે તેમ, ઉતરી આવેલો જણાય છે. ઈતિહાસ પુરાણોમાં આ પ્રદેપની છાયા સારી રીતે જણાઈ આવે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યના ત્રણ દીકરા ચંદ્રકાંત, મદ્વામેધ, અને વિજય અને તેમની શાખાના યૌદ્ધ હજાર શિષ્યોને મહાદેવનો શાપ લાગ્યાનું, અને તેઓ રાક્ષસ યોનિમાં જન્મ્યાનું વર્ણન આવે છે; અને ખર, દૂષણ, અને ત્રિશિશ નામના ત્રણ રાક્ષસો તે આ ત્રણ બ્રાહ્મણોના અવતારો હતા એવું પણ વર્ણન આવે છે!*

(૫) માંડૂક્ય મુનિ.

ભૃગુવંશની કેવલભૃગુ અને જમ્બવંશ ભૃગુ એવી બે શાખા છે. તેમાં જમ્બવંશ વંશના વત્સ અને વિદ્ધ એવા બે બેદ છે. તેમાં વત્સવંશમાં માંડૂક ગોત્ર આવે છે. ઋગ્વેદી બહુમ્બ બ્રાહ્મણમાં સંહિતા-પનિષદમાં “દ્રૃસ્વ માંડૂક્ય” મુનિનો ઉલ્લેખ આવે છે (એ. જા. ૩ ઇ. ૫ (૧૨૧). આ ગોત્રની કન્યાઓ યજુર્વેદી બ્રાહ્મણોને મળતી હતી, એવું ચતુષ્થ બ્રાહ્મણના સ્ત્રીવંશાવલિમાંથી સમજાય છે, કારણ કે તેમાં માંડૂકી પુત્રનો ઉલ્લેખ છે. માંડૂક વંશના ઠાઈ મહર્ષિએ સમગ્ર

* જુઓ યાજ્ઞીકિ રમાયણ-અભ્યર્ચન, સર્ગ ૨૧ના શ્લોક ૨૧ ઉપરની રામતિલક દીક્ષા અને તેમાં ઉદ્ધૃત થયેલાં મહાભારતનાં વચનો.

વેદાર્થના સંપ્રદાયે એક આગમ પ્રકરણ પ્રણવવિદ્યાનું બાર મંત્રનું રચેલું ■ તેને માંદૂક્ય ઉપનિષદ કહે છે. આ ઉપનિષદ સંપ્રદાય પ્રમાણે અથર્વવેદનું ખનાય છે. પરંતુ પ્રણવવિદ્યા સર્વવેદની સમાન હોવાથી આ ઉપનિષદ સર્વ વેદવાદીઓનું પરમ માનનીય થઈ પડ્યું છે, અને મુક્તિકોષઉપનિષદમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

“ માંદૂક્યમેકમેવાલં મુમુક્ષુણાં વિમુક્તયે ”

એકજ માંદૂક્ય ઉપનિષદ મુમુક્ષુઓના મોક્ષને અર્થે બસ છે. તેનાથી જો જ્ઞાનસિદ્ધિ ન થાય તો દશ ઉપનિષદ બહુવાં; તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો બત્રીસ બહુવાં, અને તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો એકસો આઠ બહુવાં. જીવ-મુક્તિનો અનુભવ કરાવવા માંદૂક્ય બસ છે; વિદેહકૈવલ્ય અર્થે બીજાં ઉપનિષદો છે.

આ ઉપનિષદ ઉપર ગૌડપાદાચાર્યનાં ચાર પ્રકરણો છે. આદર્ભી મહારા, આ શબ્દસમૂહમાં લઘુ પદ્ય વિચારમાં ગંભીર, ઉપનિષદની છતાં માંદૂક્યમુનિના સંબંધની કંઈ ખાસ જણવાણાયક હકીકત મળી આવતી નથી એ આપણું ઐતિહાસિક વિષયનું દારિદ્ર્ય જણવે છે.

(૬) પિપ્પલાદ મુનિ.

અથર્વવેદના રહસ્યકાંડની ચાવી મહર્ષિ પિપ્પલાદના કબજામાં છે. તેમના તાત્ત્વિક વિચારો પ્રશ્નોપનિષદમાં છ શિષ્યોના તેમની સાથેના સંવાદમાં પ્રધિન થયા છે. પ્રશ્ન કરનારાનાં નામ (૧) સુકેશ ભારદ્વાજ, (૨) શૈબ્ય સત્યકામ, (૩) સૌર્યાયણિ ગાર્ગ્ય, (૪) કૌશલ્ય આશ્વલાયન, (૫) ભાર્ગવ વૈદ્ય, (૬) કબંધી કાત્યાયન.

પિપ્પલાદ મુનિનું નામ જૂદદારણ્યકનાં વંશ વ્રાહ્મણમાં આવતું જણાતું નથી, પરંતુ તે મુનિ અથર્વવેદના શાખા પ્રવર્તક છે. બ્રાહ્મકિ ગાર્ગ્ય અને સૌર્યાયણિ ગાર્ગ્ય ઘણું દૂરીને જિન્ન વ્યક્તિઓ છે; અને તેથી યાગવલ્ક્ય સાથે સંવાદ કરનાર ગાર્ગ્ય (બ્રાહ્મકિ), અને પિપ્પલાદ સાથે પ્રશ્નોત્તર કરનાર ગાર્ગ્ય (સૌર્યાયણિ) એકે માની

યામવંદકયના સમકોલીન પિપ્પલાદ છે એવું અનુમાને કેટલાક દે-
 છે, તે અરથાને છે. વળી કખ્ધી કાત્યાયન અને કકુદ્ કાત્યાયન
 એકજ વ્યક્તિ છે એવું કેટલાક વિચારે છે જાણવું છે; જો તે હકીકત
 સત્ય હોય તો પિપ્પલાદનો સમય શુદ્ધ ભગવાનની સમય સાથે મળી
 જાય. કાત્યાયન વ્યક્તિવાચક નોમ છે, અને કકુદ્ અથવા કખ્ધી
 એ અવદંક છે. તે અવદંકમાં કકુદ્ તેના શરીરની વિકૃતિનો ભાવ
 સમાયેલો જણાય છે. કાં તો તે ખુધીઓ હોય, અથવા શરીરે જડ્યા
 જેવા હોય તે ઉપરથી આ સંગ્રા પડી હોય એમ સંભવે છે. કકુદ્
 કાત્યાયન શુદ્ધ ભગવાનની પૂર્વાવસ્થા સમયે એક વૃદ્ધ યોગી હતો.
 ઉમાસ્વાતી જૈનાચાર્યના તત્ત્વાર્થોધિગમ સૂત્રી ટીકામાં પિપ્પલાદને
 અગાની કુદષ્ટિ તરીકે વર્ણવ્યા છે. આવા ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય
 છે કે પિપ્પલાદ મુનિ નજીકના શુદ્ધ પૂર્વભાવી છે. ગર્ભોપનિષદ, શારીરક,
 પરબ્રહ્મ, કારભ વિગેરે અથર્વવેદનાં ઉપનિષદોમાં પિપ્પલાદનું તત્ત્વગાન
 શું થાયેલું જણાય છે. તેમની તત્ત્વવિદ્યાનું ચિંતન આગળ કરવામાં આવશે.
 દધીચિ અથર્વાની પત્ની ગંભસ્તિની હતી. આ સ્ત્રીનું ખીજું
 નામ પ્રાતિથેયી હતું. લેપામુદ્રાની તે બહેન થાય. દધીચિ અને
 પ્રાતિથેયી ધણું તપસ્વી દંપતી હતાં. (દેવાને) દરાવ્યા પછી ચોતાનાં
 આંધુધી દ્રાદિ દેવાએ દધીચિ જેવાં તપસ્વીનાં આશ્રમમાં મૂકવા
 આજ્ઞા. તેમનો અભિગ્રાંથ એવો હતો કે આ તપસ્વી આગળ દેવો
 ઓવી શકશે નહિ. અને અંરો સુરક્ષિત રહેશે, અને તેને જાળવવાની
 ભીજગેડ પડશે નહિ. પ્રાતિથેયીએ દધીચિને સમજાવ્યા કે આ પારકું
 ધન રક્ષણ કરવામાં જોખમ છે. આ ચોતાનું ક્ષાત્રધન મૂકનારો દેવો
 તંમોરા પ્રસંગે શંકુ ઘસે, અને દેવો વિનાક્રમણ સંતાપ આવશે;
 દયાશીલ સાધુએ ચોતાથી અને તે ઉપકાર મળ, વાણી અને શરીર
 વડે કરી છૂટવો, પરંતુ પારકું ધન અનામત રાખવું નહિ; આ નીતિ
 સંજનો ઉપદેશ ચોતાનાં સુઝ પત્નિ દધીચિને ગમે હતો નહિ,
 અને દેવાનાં અંરો જાળવવાની લપમાં પડ્યા. દેવો વર્ષોનાં વર્ષો વીત્યાં

તોપણ અત્રે લેવા આવ્યા નહિ, અને દેવો. દધીચિ, ઉપર દેવ કરવા-
લાગ્યા. છેવટે દેવોનાં અત્રે, જે જે મંત્રો વડે ઉત્પન્ન થયાં હતાં તે તે
મંત્રો વડે આયુધોનું જલમથકે અભિમંત્રણ કરી પોતે પી ગયા, એટલે,
પાણી વિનાનાં અત્રે માત્ર પડી રહ્યાં, અને સ્વર્ણ અમૃત વીધ
તેમના ચરીરના અસ્થિજલમાં સુક્ષ્મ ધકેલું. ત્યારપછી દેવોએ પોતાનાં
આત્માત મૂકલાં અત્રેની માગણી કરી, અને નિર્વાર્યા અત્રે જોઈ
પોતાનાં હતાં તેવાં શસ્ત્રો પાછાં આપવા ધમાલ કરી. દધીચિએ કહ્યું કે
તે અત્રેનું વીધ પોતાનાં અસ્થિઓમાં છે, માટે માંડે ચરીર લઈ જાઓ.
દેવો કહે કે જીવતા બાહ્યણને કંઈ અમારાથી, મરણ નહિ, માટે
સત્યવ્રતનું પાલન કરવું હોય તો તમે પોતે અસ્થિનું દાન કરો. આ
પ્રસંગે ચતુર પ્રતિધેયી હતાં નહિ, એટલે બોળા દધીચિને દેવોએ
પ્રાણત્યાગનો આગ્રહ કર્યો. મુનિએ જલપ્રવાસન થઈ વાયુ અને
અગ્નિની ધારણા કરી, મધ્યમ નાદી સુષુપ્તમાં પ્રવેશ કરી હૃદય-
કાશમાં આવી પ્રાણોનો સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કરી જલપદમાં સામુદ્ર
પામ્યા. ત્યારપછી શબના માંસનું ગાયો ખાસે લક્ષણ કરાવી ત્વષ્ટા
મારફત દેવોએ મુનિનાં અસ્થિમાંથી નવાં આયુધો કર્યાં. પ્રતિધેયી
ઉમાની પૂજા કરી પાછાં ર્શ્વો ત્યારે આ કષ્ટપ્રસંગ જોવામાં આવ્યો.
તેમણે પોતાના ગર્ભમાં રહેલા બાલકનો પ્રસવ થયા બાદ પતિની
પછવાડે અગ્નિમાં અનુમનન કર્યું, અને બાળકનું રક્ષણ વનદેવતાઓને
સોંપ્યું. આ વનદેવતાને સોંપાયેલો બાળક પીપળનાં ફળ ખાઈ વનમાં
છિયો તેનું નામ પિપ્પલાદ.

પિપ્પલાદને મોટા થયા પછી પોતાનાં માતૃપિતાનાં દેહોત્સર્ગના
પ્રસંગની માહિતી મળી, અને જળ કરનાર દેવોને શિક્ષા કરવા નિશ્ચય
કર્યો. ચંદ્રમાની પ્રાર્થના કરવાથી તેને રૂદ્રની ઉપાસના કરવાનું સ્વપ્ન
ચલ્યું. ગૌતમીતટે ત્યારે તપ કરી પિપ્પલાદે રૂદ્રનો સાક્ષાત્કાર કર્યો.
પરદાનમાં દેવોનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય માગ્યું. રૂદ્રે કહ્યું કે માંડે
ત્રીણું નેત્ર તું ત્યારે જોઈ ચક્રીય ત્યારે તે સામર્થ્ય મળશે. બાન-

યોગ વડે પિંપલાદે શિવનું તૃતીય નેત્ર અનુલબ્ધું. તે નેત્રમાંથી કૃત્વા એટલે નાશ કરનારી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તેને આગા કરી કે દેવોનો નાશ કરે. એટલે કૃત્વાએ પ્રથમ પિંપલાદને પકડયા, કારણ કે દેવોએ તે દેહ દધીચિ અને પ્રાતિથેયી દ્વારા ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પિંપલાદે શિવની સ્તુતિ કરી, અને શિવે સમજાવ્યું આપી કે દેવથી પર પ્રાણીનો નાશ ઈચ્છનાર પ્રથમ પોતે સપડાય છે. કૃત્વાનું શિવે નિવારણ કર્યું અને વડવાગ્રિહ તે કૃત્વાને સરસ્વતી આદિ પંચ નદીઓ સમુદ્રમાં વળાવી આવ્યાં. ત્યારપછી પિંપલાદને શિવજ્ઞાનનું સ્ફુરણ થયું, વડવાનક શમી ગયો, દેવો અને ગાયો સૂર્યગિંજમાં શમી ગયાં. ઋષિમુનિઓ ગૌતમી ગંગામાં સ્નાન કરવા વડે સર્વ પવિત્ર થયાં, અને ગૌતમી ગંગા ઉપર પિંપલેશ્વર તીર્થ થયું. આવી આખ્યાયિકા બ્રહ્મ પુરાણના ૧૧૦ માં અધ્યાયમાં છે.

આ આખ્યાયિકામાં અર્વાતર ગર્ભિત સત્ય એક નિકળે ॥ કે હિંદુ-પારસીઓના છૂટા પડતા પહેલાં સૂર્યદાહ સંજ્ઞાનો થતો હતો, અને સૂર્યના કિરણોને ગો સંજ્ઞા આપી જણાય છે. અયર્વા વંશના દધીચિ-પર્વત દેવાશુર સંગ્રામ ચાલુ હતો, અને પિંપલાદ છેવટે હિંદુઓના અથર્વા શાખાના પ્રવર્તક થયા.

(૬) રાજપિં જનક.

વિદેહરાજ્યના રાજાઓ અનેક થયા છે, અને યાગવલ્ક્યને આશ્રય આપનાર જનક તે કયા જનક એનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. સીતાના પિતા જનક તે જ યાગવલ્ક્યના શિષ્ય એવું આપણા જૂના કવિઓનું મંતવ્ય જણાય છે. ભવભૂતિ વીરચરિતમાં કહે છે કે—

સ પય રાજા જનકો મનોષી
 યુગેદિતેનાંગિરસેન યુગ ।
 આન્દિત્યશિષ્યઃ કિલ યાજ્ઞવલ્કયો
 યસ્યૈ મુનિર્ગ્રહ પરં વિવદ્ધે ॥

કહોડને વરજુના પુત્રે હરાવ્યો અને તેનું જલમાં ડૂબવાથી અપમૃત્યુ થયું. કહોડની સ્ત્રી સુગતા, જે ઉદાલક મુનિની પુત્રી થાય, તે પોતાના પુત્ર અષ્ટાવક સાથે પોતાના પિતાને ત્યાં રહેવા ગઈ. મોસાળમાં માતામહ ઉદાલકને અષ્ટાવક “તાત” કહી બોલાવે. તે ઉપરથી તેના મામા શ્વેતકેતુએ હાસી કરી કે ઉદાલક તો મારા “તાત” અને તારા તો માતામહ થાય. ત્યારે “તાત” કાણુ એ પ્રશ્ન અષ્ટાવકે પોતાની મા સુગતાને પૂછ્યો. સુગતાએ, તેના પિતાનું વાદમાં અપમાન થવાથી ડૂબી જવાથી મરણ થયાની હકીકત કહી. તે ઉપરથી વિદ્યા વડે વરજુ પુત્ર બંદીને જનકની સલામાં હરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. શ્વેતકેતુ અને અષ્ટાવક જનકની સલામાં ગયા, અને બંદી સાથે જે હારે તે પાણીમાં ડૂબી મરે. એવી શરત કરી. પછી કહોડ ખરી રીતે ડૂબેલા નથી, પરંતુ વરજુના વચમાં અટકાવમાં છે એવો પ્રસંગ આવે છે, અને કહોડ રજુ થાય છે. અષ્ટાવકે બંદીને હરાવવાથી કહોડ ગુમ થયેલા મળી આવ્યા તે ઉપરથી અષ્ટાવકનું જનકે સન્માન કર્યું. અષ્ટાવકે સંક્ષેપમાં ઇલ્લભોધ જનકને કર્યો, અને “યેગડે પગ અને ઇલ્લ ઉપદેશ” ની કહેવત અષ્ટાવક અને જનકના પ્રસંગની હજુ સુધી પ્રજામાં ચાલે છે. દેહ વિગેરે સર્વોપાધિનું આત્માભિમાન મૂકી દે તે ઇલ્લસ્વરૂપને સમજે છે, અને પછી તે રાજ્ય વ્યવહાર કરે કે સંન્યાસી થાય—આ ઊંડી સમજ જનકને અષ્ટાવકે આપી જણાવે છે,

(૮) રાજર્ષિ પ્રવાહણ જૈનલિ

મનુષ્ય પ્રાણીની મરણોત્તર ગતિ સંબંધમાં રાજર્ષિ પ્રવાહણ જૈનલિએ કંઈક ઝીણા વિચારો કર્યા છે. સામાન્ય વૈદિક ધર્મ કરનારની પિતૃમાનની પુનરાવત્તિવાળી ગતિનું અને ઇલ્લની ઉપાસના કરનારની દેવપાનની ગતિનું સ્વરૂપ જૈનલિ વર્ણવે છે. મનુષ્યનાં ધર્મનાં બીજાંકો અથવા વાસનાઓ વડે તેનો શુદ્ધાત્મા પંચાગ્નિમાં

વિપક્વ થાય છે; અને જીવા લોકમાં ગતિ કરી પુનઃ માતૃગર્ભમાં મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે. ભૂતાત્માની લોકલોકાંતરમાં કર્માનુસાર ગતિ, અને પુનઃ મૃત્યુન વડે પુનરુત્પત્તિ ચક્રમાં વસાવ્યની બાવના તે સિદ્ધ કરાવવા માગે છે. આ જોડી સમજણવાળો મનુષ્ય સંસારી દશામાં મરે તોપણ તે તપસ્વી અરણ્યવાસીના જેવી દેવધાનની ગતિને મેળવે છે. આ પુનરાવૃત્તિવાળી પિતૃધાનની ગતિ અને પુનરાવૃત્તિ વિનાની ક્રમભેદવાળી દેવધાનની ગતિ વિનાનાં પણ સુદ્ર પ્રાણીઓની ત્રીજી ગતિ છે. તેઓ ઉત્તમ લોકમાં પુણ્ય ભોજને અર્થે જઈ શકતા નથી, પરંતુ મરે છે, અને તરત નવા દેહમાં જન્મે છે. આવી ધારાવાહી જન્મમરણની પરંપરા પાપકર્મનું ફલ છે.

યજ્ઞકાંડની ક્રિયાની વાસનાથી રંગાયેલા બ્રાહ્મણોને યજ્ઞવિદ્યાની પરિભાષામાં પુનર્જન્મની પ્રક્રિયા આ ક્ષત્રિય રાજર્ષિએ ધરી જણાવ્ય છે, અને તે વિદ્યાની સમજણ તેણે પ્રથમ ઉદાહરક અને તેના પુત્ર એવેતકેતુને આપેલી જણાવ્ય છે. મનુષ્યપ્રાણીનાં યજ્ઞાદિ કર્મો શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરવામાં આવે તેની સક્ષમ કલા અથવા “વરાણ” (અપઃ સર્વત્ર ફેલાયકું જલ) રૂપાંતર પામી લોકલોકાંતરમાં નવા દેહની ધટના કરે છે. આરું મંત્રાન્ય પ્રવાહણનું સમગ્નય છે. તેની પંચાગ્નિવિદ્યાની પ્રક્રિયા નીચેના ઓષ્ઠકથી સમજાશે:—

અનુક્રમ	અગ્નિનું સ્વરૂપ	સામિયે	ધૂમ	જ્વાલા	અંગારા	તલ્યખા	હિમ કરવાનું દ્રવ્ય	ફેલ
૧	દુશેક	આદિત્ય	કિરણ	દિવસ	ચંદ્રમા	નક્ષત્ર	યમાદિ કર્મો	સોમ
૨	પદ્મન્ય (મિથુનો અ- થવા અંતરિક્ષ લોક)	વાયુ	વાદળી	વિષ્ણુ	વીજળીનો કેકડો	ગર્જના	સોમ	વર્ષ
૩	બૂલોક	સંવત્સર	આકાશ	રાત્રિ	દિશાઓ	અર્વાતર દિશા	વર્ષ	અન્ન
૪	પુરુષ શરીર	વાદ	પ્રાણ	જિહ્વા:	અક્ષ	શ્રોત્ર	અન્ન	વીર્ષ
૫	સ્ત્રી શરીર	હૃદય	વિષય વાસના	ચેતિ	મૈથુન	વિષય સુખ	વીર્ષ	ગર્ભ

ઉપરની પ્રક્રિયામાં શુભાશુભ કર્મના સંસ્કારો કોઈ સક્ષમ વ્યક્તિ આશ્રય લઈ પાંચ ભૂમિકામાં વિષકવ થાય છે, અને છેવટે સ્તુત્યોક્તિમાં પુરવના અથવા મનુષ્યના દેહમાં પરિણામ પામે છે, એવી ભાવના ગુંથાયેલી જણાય છે. * વિષાકનો ક્રમ સામાન્ય જીવોની સમજણનો નથી અને જીવોની પ્રવૃત્તિ કર્મની વાસનાને ઘણે ભાગે વશવર્તી હોવાથી અપૂર્વ અથવા ધર્માધર્મનું સ્વરૂપ અમુક જાતિના દેહના નિર્માણમાં શી રીતે નિયમન કરનાર હોય છે તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી, પરંતુ તેવું નિર્માયક નિમિત્ત હોય છે એ અદ્વા ઉપર આ સિદ્ધાંત રચાયેલો છે. આ અદ્વા જ્યારે સંસ્કારનો સંબંધ કરવાનું બધા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ઉદય પામી પૂર્વ જાતિની સ્મૃતિ જન્મી શકે છે એવું યોગ-શાસ્ત્રનું મંતવ્ય + છે. આરંભમાં ધર્માધર્મના વિષાકની જે અદ્વા “વરાળ”ના રૂપની છે, તે યોગ પ્રત્યક્ષ ચતાં ધનીભાવને પામી જ્ઞાન રૂપે પથટાય છે.

* જુઓ છા. ડ. પ્રવાહક-૨, ખંડ ૬; જુઓ મૃ. આ. ડ.

મકરણ પાંચમું

‘ઉપનિષદ’ સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવર્તકો (ચાલુ)
(૯) સત્યકામ જાળાલ.

જેવી રીતે ત્રીજા વર્ણનાં [ઇતરા] માતાના પુત્ર અતરેય મુનિ વેદશાખાપ્રવર્તકે ક્રમિ થયા હતા, તેમ જાળાલ નામની દાસીના પુત્ર સત્યકામ વેદશાખાના પ્રવર્તકે ક્રમિ થયા છે. તેમની માતાનું નામ જાળાલ હતું, અને તેણે પોતાના પુત્રને વિદ્યા મેળવવા ગૌતમ ગોત્રના હારિદ્રમત ગુરુને ત્યાં મોકલ્યો. પુત્ર પૂછ્યું કે આ માઈ ગોત્ર કયું! તે જાળાલના પિતા અને શિષ્ય તરીકે ગુરુ શી રીતે સ્વીકારશે? તે ઉપરથી માયે કહ્યું કે નીચે પ્રમાણે ગુરુને કહેજો:—

“મારી માતા દુઃખી અવસ્થામાં દાસી તરીકે જીવન ગાળતી હતી, અને યુવાવસ્થામાં મને પુત્ર તરીકે તેણે મેળવ્યો છે. માતાનું નામ જાળાલ છે, અને માઈ નામ માના વંશ ઉપર જાવાલ સત્યકામ છે.”

ગુરુને ત્યાં તે બાળક દિગ્ભ્રમથી ગયો, અને ગોત્રના સંબંધી પ્રશ્ન થતાં ઉપર પ્રમાણે જ તેણે ઉત્તર આપ્યો. બીજા વિદ્યાર્થીઓ આ માતૃગોત્રીને દસવા લાગ્યા. ગુરુએ ઉદ્ધર શુદ્ધિથી તોડ આપ્યો કે આ બાળક સત્યવાદી છે, અને તેથી બ્રાહ્મણ વંશનો જ હોવો જોઈએ. અહાત્વ સત્યત્વ ઉપર ઘડાયેલું છે. જ્યાં સત્ય નથી ત્યાં અહ નથી, જ્યાં સત્ય છે ત્યાં અહ છે. આ પ્રમાણે જાતિ ઉપર ભાર નહિ મૂકતાં ગુણકર્મ ઉપર ભાર મૂકી શિષ્ય તરીકે સત્યકામને સ્વીકાર્યો. પરંતુ નૈસર્ગિક શુદ્ધિનાં પ્રભાવ વડે તે સેવાધર્મનો સ્વીકાર કરી વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરી શક્યો. ગુરુની પાસે લૌકિક ઉપદેશની પદ્ધતિથી તે વિદ્યા સંપાદન કરી શક્યો નથી. પરંતુ એક દૃષ્ટાન્ત અને થોડી

તંબ્યાની ગાયોના ટોળાને લઈ તે ગાયો હજાર થાય ત્યારે મારી પાસે આવશે—એવી ગુરુની આગાંને શિરસાવંધ ગણી અરણ્યમાં ગોવાળીઆનું જીવન ગાળતો આ શ્રાણક અકૃતિ નિરીક્ષણ વડે, અને સ્વાભાવિક પ્રતિભા વડે તેજસ્વી થયો. તેણે અલ્પ સમયે તત્ત્વને આર પાઠમાં સમજી નાંખ્યું. વાણિજ્યવાનું સ્વરૂપ સમજી તે દેવતાદ્વારા અલ્પ સુરક્ષવાળું તત્ત્વ છે એવો નિર્ણય કર્યો. ત્યાર પછી અગ્નિદેવતાના અનુગ્રહથી અલ્પ સમયે જ એવો નિર્ણય કરી શક્યો. ત્યાર પછી અદિત્યદેવતાદ્વારા અલ્પના ન્યોતિર્મય સ્વરૂપને સમજી નાંખ્યું; અને છેવટે જલચર પ્રાણી (મહત્ત્વ)ના ગ્રેસક પ્રાણદેવતાદ્વારા અલ્પ પિંડરૂપ એટલે દેહવાળું (આયતનવાળું) થઈ શકે છે એવું જ્ઞાન મેળવી શક્યો. આ પ્રમાણે પૂર્ણ અલ્પ પ્રકારવાનું એટલે સુરક્ષવાનું અનંતવાનું, ન્યોતિર્મય અને આયતનવાનું વસ્તુ છે એવા પરોક્ષરૂપને મેળવી, ગાયો ત્યારે ઉત્પત્તિના ક્રમથી હજાર થઈ ત્યારે ગુરુ પાસે હજાર થયો. તેના મુખ ઉપર ગુરુએ અલ્પવર્ચસૂ જોયું, અને પૂછ્યું કે અલ્પવિદ્ શી રીતે થયો. તેણે વિનોદથી કહ્યું કે “મનુષ્યવર્ગ સિવાયના પ્રાણીઓએ કંઈકે શિખર્યું છે, પરંતુ મેં સાંભળ્યું છે કે આચાર્ય પાસેથી મેળવેલી વિદ્યા જ દુરેલી રહે છે. માટે મારી વિદ્યા આપના અનુગ્રહથી પ્રતિષ્ઠિત થવી જોઈએ.” મનુષ્યજાતિના હારિદ્રમત આચાર્યે, દિવ્ય જાતિના પ્રાણીઓ દ્વારા સત્યકામ જાગ્રાસની મેળવેલી વિદ્યાનું અનુભોદન આપ્યું. ત્યારપછી સત્યકામ જાગ્રાસ ગુરુપીઠ ઉપર આવ્યો. તેના અનેક શિષ્યોમાં ઉપકોસસ કામધાપન પ્રધાન જણાયા છે. તેણે ગુરુપત્નીની સેવા કરી અગિત્સ્યવિદ્યા અને આત્મવિદ્યા ગુરુકુલમાં સંપાદન કરી. જાગ્રાસ શાખામાં આત્મવિદ્યા ઉપાસના દ્વારા મેળવવાની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. જાગ્રાસ, જાગ્રાસદર્શન ઉપનિષદોમાં સંન્યાસ અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન છે, અને મસમજાગ્રાસ, રુદ્રાક્ષજાગ્રાસ, વિગેરે ઉપનિષદોમાં શ્રેયમતની ઉપાસના મુંધાયેલી છે.*

✓ (૧૦) સયુગ્વા રૈકવ

જેવી રીતે કુલમદ અને જાતિમદ ત્યજવનાર આંતરેય અને સત્યકામ જાળાલનાં જીવનો આર્થ સમયનાં છે, તેવું જ ધનમદને ત્યજવનાર દર્શાત સયુગ્વા રૈકવનું છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક પુરુષનું જીવન કંઈક રમુજ છે. આ મનુષ્ય, જાતિએ આદ્ય છે, વિદ્વાન છે, પણ ધણો દરિદ્રી છે. દાક્ષના જમાનામાં જેમ ભટકતા લવારી-આઓ પોતાનો ધરવાખરો ગાડામાં ભરી ન્યાં ત્યાં ધંધો મળે ત્યાં ફરી જીવન ગાળે અને ગાડા તજે પડી રહે તેવા આ દરિદ્રી આદ્ય રવડતા રવડતા જનનશ્રુતિ પૌત્રાયણ નામના રાજાના મદાવૃષ નામના દેશમાં ગાડા તજે પડી રહેના; તેથી આ રવડતા રામને “સયુગ્વા” એટલે “પુસરીવાળા ગાડા તજે રહેનાર રૈકવ” એવા નામથી પ્રજા ઓળખેલી. જનનશ્રુતિની કીર્તિ વિદ્યારસિક તરીકે બહુ હતી. તે ધણા દાનેશ્વરી હતા, અને ધર્મશાળાઓ વિગેરે બાંધી લોકોપકારનાં ધણાં કામો તેણે કર્યા હતાં. આ રાજા સંધ્યાકાળે મહેલની અગાથીમાં સુતા હતા ત્યારે એ હંસ આકાશમાં ઉડતા ઉડતા તેમની બાપામાં વાતચિત કરતા તેણે સાંભળ્યા. પંખીની બાપા મનુષ્ય સમજ જતા હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન આ સંકાશીલ જમાનામાં બાણ ઉપર રાખી તેમની વાતચિતનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. આગળ ઉડતા પંખીને પાછળનો હંસ કહે છે કે બાપા! સંભાળીને જનનશ્રુતિના રાજ્યમાં ઉડજો કારણ કે એ રાજાની કીર્તિ દિવસના ન્યોત જેવી બળકે છે, અને તું તેમાં અંજાઈ જઈ રાત્રે ભોંય ઉપર પડી જઈશ. આગળના પંખીએ કહ્યું કે બાપા! શું તું “સયુગ્વા રૈકવ” જેવી તેની કીર્તિ માને છે? “સયુગ્વા રૈકવ” કાણ—એમ પ્રશ્ન થયો. ઉત્તર, ખીજ પંખીએ આપ્તો કે જેમ મોટા પાસામાં નાના પાસાના દાવ સમાઈ જાય તેમ આ લોકમાં જે કંઈ સારું કામ થાય તેનું પુણ્ય આ સયુગ્વાને મળે છે, એટલે એની કીર્તિનો પાર નથી.

જનનશ્રુતિએ આ હસોની વાત સાંભળી, આ ચોતાના કરતાં ચઢીઆતા પુરપત્ની શોધ કરવા અધિકારીને મોકલ્યો. એકવાર તે તે રવટી પાછો આવ્યો કે એવો કોઈ મનુષ્ય રાત્ર્યર્માં જણાતો નથી. રાત્રિએ કહ્યું કે બ્રાહ્મણને શોધવાની રીતે શોધ કરે, અને દમામથી શોધ ન કરે. અધિકારીએ વિવેકની રીતે શોધ કરવા માંડી, અને છેવટે તેને આ રમતારામ એક ગાડાતળે પડે ખરજવું થયેલું તે દાઢવતી ઘરમા દરતા જડી આવ્યા. અધિકારીએ પૂછ્યું—શું તમારું નામ ‘સમુગ્રા રેકવ’ ? જવાબ મળ્યો કે ‘હા’. અધિકારીએ રાત્રિને શોધ કરી આ રમતારામના રંજ કદી સંભળાવ્યા. રાત્રિ સો ગાયો, રથ વિગેરે સર્પ આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ પાસે ગયા, અને આ સંપત્તિ સત્કારમાં અર્પણ કરી કહે કે:—“મહારાજ, આપ કયા દેવની ઉપાસના કરો છો તે કૃપા કરી જણાવો.” જવાબમાં રમતારામે કહ્યું કે:—“ હે શુદ્ર, ગાયો વિગેરે તારૂં તારી પાસે રહેવા દે, અને આત્મે જા.” રાત્રિ ફરીથી હજાર ગાયો, રથ, અને ઉપરામણીમાં કન્યા સર્પ ગયો. આ સર્વ અર્પણ કરી અને સાથે ગામ છનામમાં આવી પૂજવા લાગ્યો કે મહારાજ આપ જે દેવતાની ઉપાસના કરો છો તેનું મને જ્ઞાન આપો, આ રમતારામે હસતાં હસતાં કન્યાનું મુખ જોઈ કહ્યું કે “ હે શુદ્ર, આ એક કન્યાના મુખના દાન વડેજ હું તમ છું ! માત્ર કન્યાદાનના બદલામાં હું વિદ્યા આપું. આ બીજી તારી ઉપાધિ મારે કામની નથી.”

સારાંશ, આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ અપ્રાપ્તકર્મ પાળનાર, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવા કન્યા મેળવવા ઝંખતા હશે. રાત્રિ કંઈક જાતિશુદ્ધ જણાય છે, અને આ બ્રાહ્મણે એમને ગ્રાણ્યદેવતાને લગતી સંવર્ગવિદ્યા શીખવી છે તેથી યદ્રને વેદવિદ્યા શિખવવાનો પાછળનો નિષેધ બ્રાહ્મણોને બારે અડચણરૂપ યવાર્થી યદ્રનો રૂઢ અર્થ ત્યજી “સોઠવડે રાત્રિ પાછો ગયો તેથી યદ્ર” એવા યૌગિક અર્થને વેદાંત સત્રમાં સૂત્રકારને ઉમેરે કરવો પડ્યો છે. જેમે તેમ હોય પણ આ વેદવાક્યમાં પેડેલો “યદ્ર”

શબ્દ ઉપનિષદમાંથી ખસી શક્યો નથી, અને તે સંબંધમાં વેદનું શબ્દમય સ્વરૂપ પદ્મપાદનની રીતે જળવાયું છે તેને આભારી છીએ. આ શબ્દના સ્થાનગળ વડે ચક્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર હતો તે આપણે આ જમાનામાં પકડી શકીએ છીએ.

આ રમુજ દર્શાવેથી ચક્ર રાગની કન્યા બ્રાહ્મણને મળી અને તેની પ્રજા તે હાલના રાયકવાળ બ્રાહ્મણો ગણાય છે. રૈકવપુરાણ રકંદુપુરાણની અંદર પાછળથી ઉત્પન્ન થયું છે તેમાં આ શ્રીત આખ્યાયિકા ઉપર રાયકવાળ બ્રાહ્મણો પોતાની વંશાવલિ આ મૂલ પુરુષ સુધી લઈ જાય છે; જેમ ક્ષત્રિય રાગઓ પોતાની વંશાવલિ સુધી અને અંદર સુધી પહોંચાડે છે, તેમ આ પણ વંશાભિમાનનો પ્રયોગ છે !

ઐતરેય, જાળાલ અને રૈકવ—આ ત્રણ ઋષિઓનાં જીવન એટલું તો શ્રીતસાહિત્ય ઉપરથી સાબીત કરે છે કે વેદવિદ્યા બ્રાહ્મણ વર્ગના કબજામાં પડી હતી તે ખરૂં, પરંતુ ચક્રજાતિપર્યંતના માતૃ-વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિપદે અડતા હતા; અને અનુભોમ પ્રજા સર્વજ્ઞપ્રજા સઘે દરિદ્રાર્થ કરી વિદ્યાકર્મ વડે ઉંચી પ્રતિષ્ઠા મેળવતી હતી. ઐપનિષદ કાળનું આ સામાજિક ચિત્ર વર્ણાશ્રીમાનીઓએ શાંત ચિત્તે વિચારવાળેલું છે, અને ઉદારભાવે વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાનાં ઉપયોગમાં લેવા જેવું છે.*

સમુગ્ધા રૈકવે શીખવેલી સંવર્ગવિદ્યાનું સ્વરૂપ આગળના પ્રકરણમાં યોગ્ય સ્થાને આવશે.

* આ ચિત્ર છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ પ્ર ૪. ૧-૨, ૨ [ખંડ] ઉપરથી આલેખાયું છે.

સમુગ્ધા રૈકવ થીમતી અનંતલક્ષી અમ્ભવ (Studios in Ipanishad) ના અભિગ્રાહ્ય પ્રમાણે વ્રાત્યગૃદપતિદત્ત, વ્રાત્યગૃદપતિનાં કેપકરણમાં ગાર્કુ (વિષય) અને પુંક્તી વિગેરે દોવાનું જયર્થવેદ. ૧૫મા [ર્ણ] ન છે તેથી આ અનુમાન ઉચું કરવામાં આવ્યું જણાય છે.

(૧૧) ચિત્ર ગામ્યાયણિ

ઉદાસક અને તેમના પુત્ર ચેતકેતુ રાજર્ષિઓ દ્વારા સવિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરી શ્રુતર્ષિ થયા છે. તેમાં પ્રથમ રાજર્ષિ પ્રવાદણુ જૈનર્ષિ દ્વારા પંચાગ્નિવિદ્યા તેમણે મેળવ્યાનું વર્ણન આવી ગયું છે. તે ઉપરાંત આ પિતા-પુત્રને પ્રત્યેક કરનાર રાજર્ષિ ચિત્ર ગામ્યાયણિ જણાય છે. તે રાજર્ષિને ગામ્યાયણ પણુ કહે છે. મર્ગ વંશના જ્ઞાને તેથી અંગિરા કુશના તેઓ હોય એવું અનુમાન જાય છે. રાજર્ષિઓનાં કુલ પ્રથમ તેમના પુરોહિતોના અલકુલ સાથે જોડી વ્યવસ્થામાં આવતાં હતાં. જ્યારે પ્રવાદણુ જૈનર્ષિએ જૂલોકમાં મનુષ્યદેહમાં પુનર્જન્મ પામવાનો પંચાગ્નિ વિદ્યાનો રહસ્યક્રમ સમજાવ્યો હતો; ત્યારે ચિત્ર ગામ્યાયણિએ સ્વર્ગલોકનું સ્વરૂપ, પ્રાણુ, બ્રહ્મવાદ, ઉત્તમ પુત્રની પ્રાપ્તિ, અને પિતાએ પુત્રને સ્વેચ્છાથી વિદ્યાનું સંપ્રદાન કરવાની પદ્ધતિ એટલા રહસ્યો સમજાવ્યાં છે.

(૧૨) પ્રતર્દન દેવોદાસિ

આ રાજર્ષિએ પ્રાણુવિદ્યાનાં મૂલો પૂર્વ રાજર્ષિઓથી મેળવ્યાં છે, પરંતુ શુદ્ધ આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ તેણે ઈન્દ્ર દેવથી મેળવ્યાનું કહેવાય છે. જ્યારે પ્રાણુતત્ત્વમાં સર્વ ક્રિયારક્તિ કેન્દ્રિત થાય છે, ત્યારે આત્મતત્ત્વમાં સર્વ જ્ઞાનશક્તિ એકતંત્ર થાય છે. સર્વ જૂતથી ઘડાયેલાં દેહનાં પુટો તથા ઈન્દ્રિયોની માત્રાઓનું જીવન પ્રાણુવડે છે, અને પ્રાણુનું જીવન પ્રજા વડે છે. આ પ્રાણુ-પ્રજાથી બનેસો, અને જૂતમાત્રા ઉપર સર્વ રીતે અંકુશ સ્થાપનાર ચિદાત્મા અજર, અમર, અને આનંદમય લોકાધિપતિ પરમેશ્વર છે, અને તે જ મારો આત્મા છે. આનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાણુને સર્વ પાપપુણ્યના બંધનથી મુક્ત કરે છે એવી વિદ્યા ઈન્દ્રે પ્રતર્દનને આપી છે. ઉપનિષદોના વિચારોમાં આપણે બારને સુખ્ય રીતે નજર આગળ તરતા રાખ્યા છે. બીજાં અનેક ચિંતકોનાં નામો આખ્યાયિકા અને સંવાદોમાં આવે છે, પરંતુ

આ બાર વિચારકોએ પોતાનાં ચિંતનોને મૂર્તરૂપ આપ્યું જણાય છે. આ બારમાં વરુણ વિગરે દેવર્ષિઓ છે. મહીદાસ અને સત્યકામ શ્રુતર્ષિ અને સત્યર્ષિઓ છે એટલે બહુશ્રુતપણાથી અને સત્યનિષ્ઠાથી આર્પણદ્વિ સંપાદન કરેલી છે. ઉદાલક અને શ્વેતકેતુ એ બ્રહ્મર્ષિ ઉપરાંત શ્રુતર્ષિ પણ છે; જનક, પ્રવાહણજીબલિ, અને ચિત્ર ગાર્ગ્યાયણ રાજર્ષિઓ છે; માંદુક્ય, પિપ્પલાદ અને ચારુમધ્ય મુનિઓ સિદ્ધ યોગીઓ છે. આ સર્વ વિચારકોમાં કેવલ પદનપાદન વડે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રકટ થયેલી નથી, પરંતુ શ્રુત, તપ, સત્ય, અને સમાધિના અભ્યાસ વડે પ્રતિભાનો ઉદય થવાથી બ્રહ્મવિદ્યાના સામાન્ય અને વિશેષ અંશો જોમને પ્રકટ થયા જણાય છે.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

ઉપનિષદ્ સાહિત્યનો કાલનિર્ણય

ઉપનિષદોના સાહિત્યનો શ્રીત સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં વિચારી ગયા છીએ. તે ઉપરથી સમગ્રમય છે કે મુખ્ય ઉપનિષદો શ્રીતસાહિત્યમાં મંત્ર, બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકમાં ગુંથાયેલાં છે. તેઓ સ્વતંત્ર સમુચ્ચયરૂપે છતાં તો માત્ર લગભગ ધરતી-સનના પંદરમા સોળમાં સૈકામાં પડ્યાં જણાય છે. પૂર્વાચાર્યો ઉપનિષદોને ઉચ્ચેષ વેદશાખાનું નામ દઈ કરે છે. જ્યારથી ઉપનિષદો સ્વતંત્ર અસ્તિત્વે છતાં પડ્યાં ત્યારથી શાખાસંબંધ વિસરાવા લાગ્યો, અને તેના પરિણામમાં ઘણાં નાનાં પ્રકરણો પાછળથી તેમાં દાખલ થવા પામ્યાં છે; જેવાં કે વજસૂત્રી ઉપનિષદ વિગેરે. પ્રાચીન ઉપનિષદો જે મંત્ર-બ્રાહ્મણમાં પ્રચિત થયાં છે તેનો કાલ મંત્ર-બ્રાહ્મણને અનુસાર દર્શાવેલો પડે તેમ છે.

ઋગ્વેદની મંત્રસંહિતા દશતથી એટલે દશ મંડલમાં યાજ્ઞના સમયમાં રચાઈ ગઈ હતી. યારકાચાર્ય મંત્ર અને બ્રાહ્મણનાં વાંચેા ઘણાં ઉદ્ધૃત કરે છે. તેમાં પણ ઋગ્વેદ સંહિતા, શતપથ બ્રાહ્મણ અને તૈત્તીરીય આરણ્યકનાં વાંચેા યારકનાં નિરુક્તમાં તારવી શકાય છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોના સંબંધમાં વહુમંજિવાદીની વાચ્યાની એટલે બ્રાહ્મણમાં ઘણાં અર્થવાદ વાંચેા છે એવું યારક કહે છે. યારકાચાર્ય પાણિનિ પહેલાં થઈ ગયા છે. પાણિનિ ઇ. સ. પૂ. ૭૦૦ પહેલાં થઈ ગયાનું અનુમાનથી મી. ગોલ્ડસ્ટુકર, ડો. બાંડારકર, અને મી. વી. એ. રમીથ કરે છે. પાણિનિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન બ્રાહ્મણ વાક્યોનો જોદ

દર્શાવે છે. આદ્યજ્ઞ ઋષિ સંહિતા પછી થયા છે તે નિર્વિવાદ છે. તેથી ઋગ્વેદ સંહિતામાં ગોડામાં ગોડાં દાખલ થયેલા મત્રો ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦-૧૨૦૦ ના સમયના છે.

આદ્યજ્ઞ ઋષિમાં ગોપથ વ્રાહ્મણ છેલ્લામાં છેલ્લું રચાયેલું જણાય છે. શતપથ આદ્યજ્ઞનું મૂલરૂપ. પશ્ચિમ એટલે સાઠ ખંડમાં હવું. હાલના શતપથ આદ્યજ્ઞના ૧ થી ૯ માં કાંડમાં સાઠ ખંડ છે, અને શતપથનું બારમું કાંડ મધ્યમ નામવાળું છે. તે ઉપરથી ૧૦ થી ૧૪ કાંડ સુધીનો શતપથ આદ્યજ્ઞનો મંથ પ્રથમ સ્વતંત્ર હશે તે શતપથની ખીજ આધારમાં દાખલ થયો તે સમયે બારમું કાંડ મધ્યમ નામવાળું ગોડ-વવામાં આવ્યું એવું આંતર આલોચનથી અનુમાન નીકળે છે. વળી આ આદ્યજ્ઞમાં વંશ આદ્યજ્ઞમાં હજલમ ૪૦ પેઢીઓનો કુલોપ આવે છે એટલે નિદાન ૧૦૦૦-૧૨૦૦ વર્ષપર્યંતની પરંપરા ગુરુ શિષ્યના રૂપમાં ચાલેલી હોવી જોઈએ. તેથી જૂનામાં જૂનાં આદ્યજ્ઞો ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦-૧૫૦૦ સુધીનાં હોઈ શકે. ઘણાં આદ્યજ્ઞો શુદ્ધ પૂર્વભાષી છે તેમાં શંકા નથી, કારણકે તૈવિજ્ઞ સુત્ર (સંસ્કૃત ત્રેવિશસુત્ર)માં ઐતરેય, તૈત્તિરીય, છાન્દોગ્ય, બલ્લુપ્ય વિગેરે આદ્યજ્ઞ શાખાઓનો નિર્દેશ આવે છે વળી વાલ્મીકિયુગમાં એક ભાગવ આદ્યજ્ઞને શુદ્ધ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“હે ભૃગુવંશના આદ્યજ્ઞ કેટલાક શ્રમણ અને આદ્યજ્ઞો એવા છે કે જેઓ આ સૃષ્ટિ ઈશ્વરકૃત છે અથવા અત્યાગ્રે બનાવેલી છે એવું માને છે આ વિચારો અગ્રમણ્ય છે. પણ હે ભાગવ, હું પણ સૃષ્ટિ સંબંધી વિચારો આવા કરી શકું છું, તથા તેથી વધારે પણ જાણું છું, અને તે જ્ઞાનને હું દંકાવા દેતો નથી.” [કૌપતિસ્ય III-28] શુદ્ધનો જીવનકાળ ઈ. સ. પૂ. ૫૬૩-૪૮૩ નો આવે છે.

આ સર્વ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રાચીન ઉપનિષદો આદ્યજ્ઞ ઋષિમાં પ્રચિત થયાં તે શુદ્ધપૂર્વભાષી છે, અને આદ્યજ્ઞ કાળના

[ઇ. સ. પૂ. ૧૨૦૦-૧૫૦૦] અવધિએ આરબ્ધક ખંડમાં તે પ્રવેશ પામ્યાં છે. એટલે આ ઉપનિષદો ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ પછીનાં તો નથીજ એવું સદજ અનુમાન નીકળી શકે છે. પરંતુ આ કાલનિર્ણય માત્ર વેદાંતસૂત્ર અંથવા બ્રહ્મસૂત્રમાં જેમનાં વાક્યો વિચારના વિષયરૂપે લેવામાં છે તે ચૌદવી સત્તર ઉપનિષદોને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. છુટક ઉપનિષદો જેનાં વેદસાખામાં રચાન પકડાયાં નથી તે ધણે જાગે શુદ્ધીતર એટલે શુદ્ધ જીવન પછીનાં માનવામાં હાલ વાંધા નથી. વિશેષ સંશોધનમાં જે કંઈ પ્રમાણ વધારે મળે તે આધારે કાલનું અનુમાન બદલવું પડે.

પ્રકરણ સાતમું

ઉપનિષદના પ્રતિપાદવિષયો

(૧) સૈશ્વર ઉપનિષદોનો ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદ.

ઉપનિષદ સાહિત્યનો વિકાસક્રમ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં વિચારી ગયા છીએ. ઉપનિષદની રહસ્યવિદ્યાના અક્ષરો અધિભૂતની પાટી ઉપર અને અધિદૈવની લેખલુથી લખાયા છે. આ પાટી અને લેખણ વિના ઉપનિષદ સાહિત્યના અક્ષરો ઉઠેલી શકાય તેમ નથી. ઉપનિષદનું અક્ષરબ્રહ્મ દ્વર શરીર અને દ્વર વિશ્વના આશ્રયથી જોળખી શકાય. દ્વર શરીર અને દ્વર વિશ્વને આધારરૂપે લીધા વિના અક્ષરબ્રહ્મ અનુભવમાં આવી શકતું નથી. આ કારણથી દ્વર સમૂહ જે અધિભૂત કોટિમાં પડે છે તેના સામાન્ય રૂપને અને તેની પ્રેરક સત્તાઓ એટલે અધિદૈવ વ્યૂત્પન્ને સમજવાની જરૂર રહે છે. અધિભૂતની કૃત્તી અધિદૈવમાં રહેલી છે, અને અધિદૈવની ત્રીજેરીમાં અખ્યાતમ રત્ન છે.

દસ્ય વિશ્વ જેમાં આપણાં શરીરોનો પણ અંતર્ભાવ થાય છે તેનાં ઘટક તત્ત્વો ક્રમપૂર્વક વ્યક્ત થતાં ચાલ્યાં છે. આપણી પાંચ ગાનેન્દ્રિયોથી જે વસ્તુ મદલ્યુ થાય ■ તેના આધારે પ્રાણીનો પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ-એવાં પાંચ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે. વાયુ અને આકાશ-અમૂર્ત વર્તનાં, અને પૃથ્વી, જલ, તેજ-મૂર્ત વર્તનાં ગણવામાં આવે છે.* મૂર્ત વર્તનાં ત્રણ તત્ત્વો અનેકધા કાર્ય-કરણ એટલે દેહ-ઇન્દ્રિયમાં સંયુક્ત થાય છે, અને પુનઃ વિયુક્ત પણ થાય છે. સંયુક્ત થયેલાં કાર્યકારણરૂપ તત્ત્વો રથૂવ, મુદ્દમ અને

કારણ ભૂમિકામાં આવગળ કરે છે, અને એક સંઘાતરૂપે તેની ત્યાં સુધી પ્રતીતિ રહે છે. ત્યાંસુધી તે એક શરીરરૂપે ગણાય છે. ત્યારે વિખુટાં પડે છે ત્યારે પુનઃ મૂલ કારણ દ્રવ્યમાં લીન થાય છે, અને કાર્યકારણના સિદ્ધ નિયમને અનુસાર નવો આવિર્ભાવ થાય છે. મૂર્ત અને અમૂર્ત જગત ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને પામે છે, અને તેથી વિનાશી છે, તોપણ પ્રવાહરૂપે એટલે કારણ દ્રવ્યરૂપે તે એકતત્ત્વ ગણાય છે. આ દ્રવ્યની સંગ્રા બળ્લકૃત* છે એટલે પૃથક્કરણ થયા વિનાનું દ્રવ્ય છે. આ પૃથક્કરણ પામવાના વેગ વિનાના ખીજરૂપ દ્રવ્યને શ્રીત સાદિત્યમાં આવઃન (જલ) પણ કહે છે. પરંતુ જેમ મેરના ઇડાના સમરસમાં લવિખ્ધમાં પ્રકટ થનાર સુંદર પક્ષીના શરીરના આવિર્ભાવની શક્તિ રહેલી છે, તેમ આ વિશ્વના આદિ-કારણ દ્રવ્યમાં એટલે બળ્લકૃત રસમાં, અથવા વ્યાપક “જલમાં” અનેકાકાર થવાની શક્તિ રહેલી છે. જેમ કાર્યને અનુસાર કારણની શક્તિનું આપણે અનુમાન કરીએ છીએ; જેમ તેલનો અનુભવ કર્યા પછી તત્ત્વમાં તેલની શક્તિ છે, અને રેતીમાં તે નથી એમ આપણે સમજી જાણીએ છીએ, તેમ જગતકારણ અવ્યાકૃતમાંથી જે અનેકાકાર વિકૃતિઓ થાય છે તે અન્વયે આપણે અનેક શક્તિના સહભાવનું અનુમાન કરીએ શકીએ છીએ. x આ કારણ દ્રવ્યની શક્તિ નામ, રૂપ, કર્મ માનવામાં આવે છે. કાર્યના ઉદય પછી શબ્દ (નામ) વડે, ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય અથવા મનોગ્રાહ્ય આકૃતિ (રૂપ) વડે, અને તે કેવા પરિણામને અથવા ક્રિયાને (કર્મ) પ્રકટ કરે છે તે પ્રકાર વડે કારણની શક્તિના મહિમાને સમજી શકીએ છીએ. મૂલ કારણ દ્રવ્યનો એટલે બળ્લકૃત ખીજરસનો વિશિષ્ટ આવિર્ભાવ અને તિરોલાવ લિખ લિખ નામ રૂપ કર્મની ત્રિષ્ટીમાં, થયાં કરે છે, એટલે તે અવ્યાકૃતમાંથી

* વૃ. આ. ડ. I-VI 1 + વૃ. આ. ડ. I-IV-7 x વૃ. આ. ડ. I -II-1, 2.

વ્યાકૃતમાં પ્રકટ થાય છે, પુનઃ અવ્યાકૃતમાં અજ્ઞપાય છે; પુનઃ નવા
 રૂપમાં વ્યાકૃત થાય છે, પુનઃ અજ્ઞપાય છે. આ પ્રસવ અને પ્રતિ-
 પ્રસવ, સૃષ્ટિ અને લય, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતું કારણ
 દ્રવ્ય સિદ્ધ નિયમને અનુસાર પ્રવૃત્તિકલા અને નિવૃત્તિકલાને પામે
 છે. આ જન્મતનું સર્જન, રચિતિ અને લય, અકાંડતાંડવ જેવું નથી.
 તેના નર્તનમાં ભવ્યતા અને રમ્યતાના નિયમે પ્રવર્તે છે. આ નિય-
 મોના છેવટના આશ્રયને ઉપનિષદમાં પુરુષ, મારયણ, ईश्वर, सत्यम्,
 परंज्योतिः, परमात्मा, परब्रह्म, એવાં અનેક નામ વડે ઓળખાવવામાં
 આવે છે. આ વિશ્વના નિયમોનું પ્રવર્તક કારણ પ્રકાશવાણું,
 ज्योतिर्मय, જ્ઞાનમય હોવાથી દેવ એટલે હોતન કરનાર કહેવામાં
 આવે છે. અનેક ઉપાધિમાં પેડેલો આમિ વસ્તુરૂપે એક છે; અનેક
 આભાસોમાં પેડેલો સૂક્ષ્મ જેમ વસ્તુરૂપે એક છે; અનેક શરીરોની
 ગુહામાં પેડેલો ગ્રાણ્ય વસ્તુરૂપે એક છે; તેમ આ વિશ્વના અનેક
 જ્ઞાન-ક્રિયાના વાહક અભિમાનીઓ-પછી તે દેવસૃષ્ટિના હોય કે
 મનુષ્યસૃષ્ટિના હોય-આ એક દેવના પ્રકાશના સ્વરૂપ વડે જ્ઞાન-ક્રિયા-
 શીલ થઈ જગત્ તંત્ર ચલાવવામાં નિમિત્ત બને છે. આદર્શ વ્યૂહના
 આ અંતિમ પ્રેરકને વરદેવતા કહેવામાં આવે છે. જે અભિમાનીમાં
 ઇષ્ટબુદ્ધિ હોય તેની પીઠમાં આ પરમાર્થ દેવતા છે, અને સર્વ
 ગ્રાણીઓ જૂદા જૂદા નામરૂપમાં પરમાર્થ દેવતાનું યજ્ઞન-પૂજન કરે
 છે એ સિદ્ધાંત ઉપનિષદમાં વ્યાપક છે, એટલે દેવતાના નામરૂપનો
 ઉપનિષદમાં આગ્રહ નથી, પરંતુ પરમાર્થ દેવતાનું સ્વરૂપ સમજવાની
 કલા ઉપર ભાર છે. ઉદાહરણ તરીકે હવે ઉપનિષદમાં આ પરમાર્થ
 દેવને હવે નામથી વ્યક્તારમાં આવ્યા છે; કેવળ ઉપનિષદમાં ચલ નામ
 વડે તેનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે, અને તે શિવનું એકરૂપ
 ■ જેમ ઉમ્મ દૈમવતીએ ઇન્દ્રને વિધુવના રૂપમાં 'સમગ્રાયુ' છે;
 વાહક ઉપનિષદમાં છેવટે નચિકેતાને ભલ્લકથી પર પુરુષ તરીકે
 પરમાર્થદેવને સમજાવવામાં આવ્યા છે; પ્રજોપનિષદમાં સચળા જીવન

અવ્યક્ત દ્રવ્યથી પર, વિશ્વમાં સુનારા (પુરિશય) મુલ્ય નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે; મુલક ઉપનિષદમાં આ પરમાર્થદેવને “સુવર્ણના રંજવાળા, ધ્વજદેવના પશુ કારણ, જગત્ કર્તા ઇશ્વર”-એવી રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે; તૈત્તિરિય ઉપનિષદમાં તેને આર્નદમય રૂપે સમજાવવામાં આવ્યા છે; એતરેય ઉપનિષદમાં ગ્રજાનંદ્રજ એટલે “અકૃષ્ણગાનવાળું ધ્વજ”-એ રીતે જાળખાવવામાં આવ્યા છે; છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં તેને પરાદેવતા, ચદ્મજ્ઞ, આવાજ ઇત્યાદિ નામે પડે સમજાવવા પ્રયત્ન થયો છે; માંદ્રવ્ય ઉપનિષદમાં “સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, અંતર્ધામી” વિગેરે નામથી વ્યવહારવામાં આવ્યા છે; બૃહદારણ્યકમાં “અંતર્ધામી, ઔપનિષદ પુરુષ” વિગેરે નામથી સમજાવવામાં આવ્યા છે; શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં દ્વ, શિવ, હર વિગેરે નામથી સમજાવવામાં આવી છે; નારાયણ ઉપનિષદમાં નારાયણ, પુરુષ, -નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે; પ્રાચીન અથર્વશિરમ્ વિગેરેમાં દ્વ નામથી ચિંતવવામાં આવ્યા છે. કુંકામાં સઘળા ઉપનિષદોમાં આ પરમાર્થદેવને અનેક નામરૂપ અને ગુણ પડે મનુષ્યની શુદ્ધિ આગળ રણુ કરવામાં આવે છે, અને જેમ અનેક નદીઓ અને વહેણાઓ એક સમુદ્રમાં મળે, તેમ આ અનેક નામ રૂપ ગુણવાળા દેવતાનાં રૂપો આ પરમાર્થદેવમાં ભળે છે. આ પરમાર્થદેવનું ઉપનિષદ સાહિત્યમાં ૩૬ નામ જગત્ કર્તા તરીકે પરમજ્ઞ છે, જીવના અંતર્ધામી તરીકે પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર* છે. અધિદેવ સૃષ્ટિના પરમ પ્રેરકને આપણે પરમજ્ઞ કહીએ, અને અધ્યાત્મ સૃષ્ટિના અંતર્ધામીને આપણે પરમાત્મા કહીએ. બ્યારે તે પ્રેરક એતનનો પરભાવ અથવા કારણભાવ પદ્ધતિ ત્યારે અવર ધ્વજ એટલે “કાય ધ્વજ”; બ્યારે મૂલ્ય એતન પ્રાણાદિ ઉપાધિવાળું પરવશ પડે ત્યારે તે “જીવાત્મા” કહેવાય.

અધિભૂત સૃષ્ટિમાં અધિદેવભાવે પેડેલા *ત્રેરક ચેતનની જે કલા-
નામરૂપ કર્મના તંત્રમાં એટલે દેહ, ગ્રાણુ, ઇન્દ્રિય, મન, શુદ્ધિ અને
અવિદ્યાના અણુમાં ગુંચાય તે અવિદ્યા ગ્રંથિમાં પડેલો જીવાત્મા.⁺
તે ગુંચમાંથી જે છુટી પોતાના સાચા ત્રેરકરૂપને ઓળખે તે
મુક્તાત્મા. જે સદ્યસર્વદા મુક્તરૂપે પોતાને ઓળખે એવું નિત્ય
સિદ્ધ ચેતન તે પરમેશ્વર અથવા પરમાત્મા. તે અવ્યાકૃત [પ્રધાન],
ક્ષેત્રજ [જીવપુરુષ] અને ત્રિગુણનો અધિપતિ, અને તેના જ્ઞાન પડે
સંસારદુઃખનો અંત આવે છે.^x

અવ્યાકૃત દ્રવ્ય જેમાં અનેક ભેદોનાં નામ-રૂપ-કર્મ સંગ્રાવાળા
ખીજકો ગુપ્ત રહ્યાં છે, અને જેને પાછળના સાંખ્યદર્શનમાં પ્રધાન,
પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત, વિગેરે નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં ચેતનની
છાયા અખંડ પેડેલી જ હોય છે. જેમ નાળાએરમાં મધુર જલ કંઈ
ગદારથી આવી પેસતું નથી, તેમ આ જગતકારણ અવ્યાકૃત દ્રવ્યમાં
ચેતન ગદારથી આવી પેસતું નથી, પરંતુ લીન અવસ્થામાં પૂણ્ય
ચેતનની છાયાવાળું રહેલું હોય છે ચેતનમાં ગભીરૂત આ અવ્યાકૃત
દ્રવ્યને ઉપનિષદમાં ગદારગદ્ય⁺ કહે છે, કારણ કે આ મોટું દ્રવ્ય
અનેકાકાર થયા છતાં પોતાના મૂલ સ્વભાવથી બદલ થતું નથી.
પરિણામી નિત્ય સ્વભાવને લીધે તે દ્રવ્ય તરીકે એક તત્ત્વ ગણાય છે.
જેમ જલ પ્રવાહી, ધન, અને વરાળના રૂપમાં પદાર્થો છતાં પોતાના
મૂલ સ્વભાવથી એટલે શીતલતા, સ્નિગ્ધતા વિગેરે કર્મથી રહિત
થતું નથી, તેમ આ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા અવ્યાકૃત જગત્પત્ની ધાતુ
પ્રકાશ, ક્રિયા, અને સ્થિતિ,—સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ સ્વભાવ-
કર્મથી કદી બદલ થતું નથી. તેમાં અંતરય ક્ષોભ થરા પડે જેમ
સળગતા અગ્નિમાંથી તણુખા નીકળે, તેમ અનેક ચેતનનાં કિરણો

* તૈત્તિરિય ડ. II. VI. +એ. સ્વ. ડ. V. 7-12;

+એ. સ્વ. ડ. VI. 14-20. + જુઓ મુંટક 1. 7.

બહાર પડે છે; અને પુનઃ તે મૂલ્યબિંબમાં અગ્રપાપ છે. આ અક્ષર-
બ્રહ્મના અંતઃસ્થ પ્રેરક તત્ત્વને દિવ્ય, અમૂર્ત પુરુષ કહે છે. તે
અક્ષરબ્રહ્મના અંદર, અને બહાર વ્યાપક છે. તે ગ્રાણ્ય અને મન
વિનાનો, અને ઉપર વર્ણવેલા અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર પુરુષ છે.*" આ
પરપુરુષને પણ તે અક્ષરબ્રહ્મના સમાનાકાર વિભવવાળા હોવાથી
બુદ્ધારણ્યમાં ઈ અક્ષર નામ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે જ ઉપ-
નિષદમાં અક્ષર બ્રહ્મણુ પછીના પુરુષ બ્રહ્મણુમાં તેને ઔપનિષદ પુરુષ
એટલે ઉપનિષદ પડે સમગ્રય તેવા પુરુષ રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યું છે.
એટલે અક્ષર શબ્દના પ્રકરણુ પરત્વે ત્રણ અર્થો સમજવાના છે:—

(૧) ક્ષર પદાર્થોનું આદિકારણુ, અઆકૃત નામ-રૂપ-કર્મવાળું,
દ્રવ્ય જે સ્વયં જડ છે, જે કે તેમાં ચિદાત્માની છાયા પેડેલી છે.

(૨) ચિદાત્માની છાયા વડે કંઈકે સ્ફુરતાવાળું, જડાજડ બાવ-
વાળું બીજકારણુ, જેમાં ગ્રીણામાં ગ્રીણું અને વ્યાપકમાં વ્યાપક
આકાશદ્રવ્ય પણ ઓતપ્રોત એટલે ગુંથાઈ ગયેલું છે તે. આ દ્રવ્યને
ચિદાકાશ સંસાર આપવામાં આવે છે, અને તે ભૂતાકાશથી પર છે.

(૩) જડ અક્ષરને, તથા જડાજડ અક્ષરને, પ્રેરણા આપનાર
સ્વયંસ્ફુરણુ સ્વભાવ ચેતનને પણ અલગત પરતઃ પરઃ પુરુષઃ એવું નામ
આપવામાં આવે છે.

આથી અક્ષર જડદ્રવ્ય, ત્રિઆયા વડે સ્ફુરણુ પ્રાપ્ત જડાજડ
અક્ષર અને સ્વયંસ્ફુરણુરૂપ શુદ્ધ અક્ષર જેનું બીજું નામ પુરુષ—આ
ત્રણનો ઉપનિષદમાં પ્રકરણુને અનુસાર અર્થ સમજવાનો છે.

એતાસ્વતર ઉપનિષદમાં આ ત્રિવિધ બ્રહ્મનું સ્પષ્ટીકરણુ બીજા
ઉપનિષદો કરતાં વધારે સારૂં કરવામાં આવ્યું છે. જડકારણુ દ્રવ્યને
પ્રધાન-બોધ્ય વર્ગમાં મૂક્યું છે; જડાજડ દ્રવ્યને બોક્તવર્ગમાં મૂક્યું છે;
અને સ્વયંચેતન દ્રવ્યને પ્રેરયિતા (કૈશ) નામ આપવામાં આવ્યું

છે. આ ત્રિવિધ બ્રહ્મને—અવ્યક્ત, વ્યક્તાવ્યક્ત, અને વ્યક્ત એટલે અરુપ, રૂપારુપ, અને રૂપ ભાવે જે સમગ્ર જાણે છે, અને ભોક્તૃભાવમાંથી તે પ્રથમ પદી, પ્રેરક પરમેશ્વરમાં અભિધ્યાનથી, તથા યોગ વડે, અભેદ પામે છે તે દેવભાવ પામી છેવટે તત્ત્વભાવમાં આવી ઠરે છે. *

ભગવદ્ગીતામાં ક્ષરપુરુષ, અક્ષરપુરુષ, અને ક્ષરાક્ષરથી ચઢી-આતા પુરુષોત્તમ—એ ત્રણ વ્યૂહમાં ભોગ્ય, ભોક્તૃ અને પ્રેરક એત-નના સ્વરૂપનું રૂપીકરણ થયું છે, અને તેનો આધાર આ સેશ્વર ઉપનિષદોમાં છે.

જગત્કારણ અક્ષર બ્રહ્મ ત્રિવિધ સ્વભાવવાળું એટલે ભોગ્ય, ભોક્તૃ અને પ્રેરક ઈશ્વરના ગુણ ગુણધર્મવાળું એક રસાત્મક છતાં પ્રેરક પરમેશ્વર એતનના સંકલ્પવડે ત્યારે અવ્યાકૃત દશામાંથી વ્યાકૃત દશામાં, અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત દશામાં આવે છે, ત્યારે તેમાં અંતર્ગત રહેલા બેદા બહિર્ગામી થાય છે. ચેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહે છે કે:—

✓“ આ વાત સારી રીતે ગવાયેલી છે કે બ્રહ્મ પરમ અથવા અંતિમ તત્ત્વ છે, અને તેમાં જગત્, જીવ અને ઈશ્વર સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં છે, અને તેમાં જગત્નું કારણ અક્ષર અથવા અવ્યાકૃત દ્રવ્ય ગુણ રહેલું છે, તેમાં પોડેલા અભ્યંતર એતનને બ્રહ્મવિદો આત્મારૂપે જાણી, તે પરમાત્મામાં લીન થઈ જન્મ પરંપરાથી મુક્ત થાય છે. આ સંયુક્ત દ્રવ્ય, જેમાં જગત્, જીવ, અને ઈશ્વર પોડેલા છે, તેમાં ક્ષર અને અક્ષર વિનાશી અને અવિનાશી-વિશ્વ વિલસે છે. તે ક્ષરાક્ષર જગત્ સૃષ્ટિકાળે વ્યક્ત થાય છે, લયકાળે અવ્યક્ત થાય છે, અને તેને પરમેશ્વર ચેતાના બલથી જારે છે, અને પાળે છે. આ વિશ્વમાં અનૈશ્વર્ય ધર્મવાળા આત્મા એટલે જીવ ભોક્તૃભાવથી બંધાય છે; અને ઈશ્વર સ્વભાવવાળા પરમાત્માને જાણી તે સર્વપાશથી મુક્ત

ચાય છે. આ ત્રિવિધ જ્ઞાન વસ્તુમાં એક ચેતન્ય અણી, અને બીજું
જ્ઞાની, એક ધૃતિભાવવાળું અને બીજું પરવશ જીવભાવવાળું સમજાય
છે. આ બેની સાથે ભોક્તૃભાવવાળા જીવોના યોગ સિદ્ધ થવાનાર
સંસ્કારોનાં બીજને ધારણ કરનારી એક અપૂર્વ બકરી [જગા-“નદિ
જન્મ પામેલી,” મૂલ્ય પ્રકૃતિ અથવા અન્યાકૃત ત્રિગુણ દ્રવ્ય જેનો
રૂઠ અર્થ બકરી ચાય છે, અને તે અનેક રંગવાળાં બદ્ધાં પ્રકટ કરે
છે એવું રૂપ છે] જોડાયેલી છે. અકર્તા, અનેક અનંત આત્મા
વિશ્વરૂપ ધારણ કરી તે અગતે જુએ છે. આ ત્રણને એટલે કે કર્તા
ભોક્તાનો જીવાત્માને, દૃષ્ટા તથા પ્રેરક પરમાત્માને, અને જેના સંબંધ-
વાળા અગતે જે સમજી જાય છે તે આ જ્ઞાને જાય છે, તેમાં
નાનાં નાનાં બીજનાં ઢોળે [જાના] ધારણ કરનાર દ્રવ્ય જેને પ્રધાન
કહે છે, તે દારભાવવાળું થાય છે, અને તેમાં અમૃતભાવવાળો
અક્ષર જીવ મવાહી રહે રહે છે. આ અક્ષરભાવવાળા
જીવાત્માને એક પરમાત્માદેવ નિવમમાં રાખે છે. આ ક્ષર-અક્ષરના
નિયામક પરમ પુરુષને ત્રણ રીતે સમજવાનો છે:-[૧]
અભિધ્યાન વડે એટલે સમગ્ર વિશ્વમાં તે અંતર્યામી તરીકે પેદા છે
એ રૂપે અવલોકન કરવા વડે; [૨] તેમની સાથે જીવાત્માનો યોગ
કરવા વડે એટલે કે જેમ નાનો પ્રકાશ મોટા પ્રકાશમાં ભળવાથી
એક થઈ જાય તેમ અસંપ્રગાત યોગ સિદ્ધ કરવા વડે; [૩] ત્યાર
પછી ખરી રીતે એક જ વસ્તુજૂત ચેતન છે, અને તેનાં જે જીવ અને
ધૃતિ રૂપો છે, એવા તત્ત્વભાવ વડે એટલે અદૃત સાક્ષાત્કાર વડે.
અભિધ્યાન, યોગ અને તત્ત્વભાવ એ ત્રણ ઉપાયો વડે પરમપુરુષનો
અનુભવ કરનારને છેવટે વિશ્વની માયા નિષ્ક્રિય થાય છે, અને ત્યાર
પછી અનુક્રમે નીચેનાં વિધાનાં રૂજો પ્રકટ થાય છે:-[૧] આ અનુ-
ભવી પુરુષને, સામાન્ય જનો, દયા, લગ્ન, ભય, શોક, તિરસ્કાર ક્રુદ્ધા-
ભિમાન, શીલાભિમાન, અને જાતિ અભિમાન-એ આઠ પાશ વડે બંધા-
યેને જેમ કમં કરે છે, તેમ બંધનને વશ પર્તીને કમં કરવાનું બંધ થાય છે.

[૨] તેનાં અવિદ્યા, અભિમાન, રાગ, દ્વેષ, અને મરણસપ-એ પાંચ કલેશો ક્ષીણ થાય છે, [૩] જન્મમૃત્યુની પરંપરા તુટે છે; અને [૪] ઉપર કહેલા અભિધ્યાન વડે એટલે સર્વત્ર પરમેશ્વરનો સદ્વાસ અને નિવાસની ભાવના વડે આપ્તકામ બની દૃઢભેદ થતાં અણિમાદિ સર્વ અશ્વર્યને પ્રકટ કરે છે. જાણવા યોગ્ય સર્વ વસ્તુનો આટલામાં સમાસ થાય છે, અને તે સર્વ જેવ પોતાના આત્મામાં આવી વસેલું છે. આ સારસંગ્રહથી અધિક ઠંધપણુ જાણવાનું નથી. કુંકામાં કદીએ તો આ જ્ઞાન ત્રણ ભાવવાળું એટલે ભોક્તા, ભોગ્ય, અને ગ્રેરક-જીવ જગત્ અને ઈશ્વર-એ ત્રણ ભાવવાળું છે.” x ✓

ઉપરના સુંદર સારસંગ્રહથી આપણને સેશ્વર ઉપનિષદો સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે જ્ઞાનતત્ત્વમાં એક ગ્રેરક પરમેશ્વરનો પ્રભાવ રહેલો છે. તે પ્રભુત્વ આંતર અને બાહ્ય વ્યાપી રહેલું છે. ભોક્તૃભાવવાળો જીવ, અને ભોગ્યભાવવાળું વિશ્વ-એ બંને આ પરમપુરુષને અધીન છે અને ભોક્તૃજીવનું પણ ચેતન્ય તદાશ્રિત છે એટલે કે તે પરમ પુરુષના સ્વભાવચેતન્યની કાંતો છાયા છે, કાંતો પ્રતિબિંબ છે, કાંતો આભાસ છે, કાંતો અંશ છે. પાછળના વેદાંતમાં જીવાત્માનો અને પરમાત્માનો સંબંધ વ્યક્ત કરેલા છાયાવાદ, પ્રતિબિંબવાદ, આભાસવાદ, અવગ્રહેવાદ વિગેરે અનેક સંભાવનાઓ ઉભી થઈ છે, પરંતુ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં આવા વાદ નથી, પણ દૃષ્ટાન્તોના વૈવિધ્યથી જીવના સાચા આત્મા તરીકે પરમપુરુષ અથવા પરમેશ્વરને જોળખાવવામાં આવે છે, અને ભોક્તા આત્માની કલા ગૌણ છે, એમ દર્શાવવામાં આવે છે: પરમપુરુષ અથવા પરમેશ્વરને ઉપાસના વડે એટલે કે અભિધ્યાન અને યોગ વડે પોતાના આત્મરૂપે આપણે જોળખવાના છે, અને પોતાના કર્તા-ભોક્તાપણાના રૂપને ગૌણ ગણી આપણે ત્યજવાનું છે. પરમપુરુષમાં દેવભાવ સિદ્ધ કરી જાણ-

નારને જ તત્ત્વભાષ્ય જાગે છે એ ઉપર સેશ્વર ઉપનિષદોમાં ભાષ્ય છે. આ ઔપનિષદ સિદ્ધાંતની શુદ્ધ ધ્વનિરવાદની જાણુ વિસરાવાથી અને ઉપનિષદોને કેવળ નિર્ણયજ્ઞવાદના પાછળના વેદાંત સિદ્ધાંતનાં ચરમા વડે અવલોકવાથી ઉપનિષદ્ગુણ સરલ અને તે સાથે ગંભીર રહસ્ય અભ્યાસકોની નજર ખદાર જાય છે.

[૨] ત્રિવિધ બ્રહ્મ પૈકીના પ્રેરક પરમેશ્વરનાં ત્રણ રૂપો, અને પ્રણવ સાથે તેનો સંબંધ ત્રિવિધ બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં પોતા પ્રેરક પરમ-પુરુષને ઉપનિષદો એકલા વિશ્વમય એટલે કે વિશ્વરૂપ દર્શાવે છે એમ નહિ, પરંતુ વિશ્વથી ઉત્પત્તિ એટલે કે વિશ્વથી પર પણુ, જણાવે છે. ત્યારે દોષદ્રષ્ટા જ્ઞાનક્ષેત્રમાં જ ગુણાચેત્તો ક્ષેત્રમર્્યાદામાં જ કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ ધારણ કરી શકે છે, ત્યારે આ પ્રેરક પરમપુરુષ પ્રધાનને ક્ષોભ આપી વિશ્વાકાર પરંપરાઓ રચે છે અને જીવાત્માની પીઠમાં રહી તેના મુખદ્વારના ભોક્તૃત્વમાં નિમિત્ત કારણ બને છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મૂલ શુદ્ધ રૂપમાં બહિરાવરતઃ પદ્મ એટલે અવ્યાકૃત પ્રધાન, જે ત્રીણામાં ત્રીણું તત્ત્વ છે તેનાથી પણ પર તે રહે છે. આ નિર્વિકાર ભાવવાળું પ્રેરક પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ ત્રિપાત્કર્ણ એટલે વિશ્વની બહાર ત્રણ ચતુર્થાંશ વ્યાપક રહે છે, અને તેનો એક ચતુર્થાંશ જાણે વિશ્વમાં પોતા હોય એમ બને છે. નિર્વિકાર સ્વભાવમાં સદા સર્વદા રહેતું આ પોણા ભાગનું શુદ્ધ રૂપ, અને વિકારી અક્ષરમાં પોણું તેનું પા ભાગનું રૂપ મળી પુરુષોત્તમ અથવા પરદેવતાનું પૂણું રૂપ બને છે. વિશ્વમાં પા ભાગમાં પોણા ઔપનિષદ પરપુરુષની કારણદ્રવ્યમાં પોણી કલાને અંતર્યામી કહે છે; સદ્મદ્રવ્યમાં પોણી કલાને 'સૂત્રાત્મા-હિરણ્યગર્ભ' વિગેરે નામથી જાળખવામાં આવે છે; અને સ્થૂળ દ્રવ્યમાં પોણી કલાને વિરાટ એવું નામ આપવામાં આવે છે. અભિધ્યાન નામના ઉપર વણવેલા ઉપાયમાં પ્રણવને સાધનરૂપે લઈ માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં સૃષ્ટિ કાલના સ્થૂળ વિરાટના અભિમાનને બ્રહ્મ વડે; રિયતિકાલના સદ્મદ્રવ્ય હિરણ્યગર્ભને ડકાર વડે; અને લઘુકાળના

કારણ અંતર્યામી ધ્રુવરને મક્કર વડે ચિંતવવામાં આવે છે, અને ત્રણે માત્રાઓને સમરત ભાવમાં મૂકી ઝંકારના એકાક્ષર વડે નિર્વિ-
કાર દુરીય અથવા ચોથા સ્વરૂપને ભાવનામાં ઉભું કરવામાં આવે છે.

કારણદ્રવ્યની ત્રીજી ભૂમિકામાં આ વિશ્વ લય પામે છે અથવા સંહાર પામે છે, અને તે વિશ્વની લયાવરયાવાળું પ્રેરક પરમાત્માનું રૂપ બે બાજુએ સંબંધવાળું હોય છે. એક તરફ નિર્વિકાર દુરીય સ્વરૂપ સાથે સંબંધવાળું અને બીજી તરફ પુનઃસર્જન થવાના વેગ-વાળા કારણદ્રવ્ય સાથે જોડાયેલું. જેમ સમુદ્રમાં ભરતી-ઝોટની મર્યાદાઓ હોય છે, અને સર્વોચ્ચ ઝોટ થયા પછી સમુદ્ર પોતાની મૂળ મર્યાદામાં સ્તબ્ધ રહે છે, અને જેમ મૂલ મર્યાદાના સ્તબ્ધ-ભાવની રેખા પશ્ચિત જ મોર્ગ આવળ કરે છે, તેમ કારણ ભૂમિકાની પરાકાષ્ઠા ઉપર રહેલું પ્રેરક પુરુષોત્તમનું રૂપ ખરી રીતે કેવલ નિર્ગુણ નથી, પરંતુ કારણદ્રવ્યને ક્ષેત્ર આપવાના ભરછક બલવાળું સગુણ હોય છે. આથી આ કારણદ્રવ્યની દુરીયપદ તરફની પરાકાષ્ઠાવાળા રૂપને માંડૂક્ય ઉપનિષદ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“આ સર્વેશ્વર છે, સર્વશ છે, આ અંતર્યામી આત્મા છે, આ સર્વે પ્રાણી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને લયનું અધિકરણ અથવા ચોનિ છે. *

આ અંતર્યામી પરમેશ્વરની વિભુતા અને મહિમાને જીવાત્માએ નીચેનાં સ્થાનોમાં ઝાળખવા પ્રયત્ન કરવાનું વિધાન જૂહદારબ્યક ઉપનિષદમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧ પૃથ્વીમાં, ૨ જલમાં, ૩ અગ્નિમાં, ૪ અંતરિક્ષમાં, ૫ વાયુમાં, ૬ દ્યુતોકમાં, ૭ સૂર્યમાં, ૮ દિશાઓમાં, ૯ ચંદ્રતારક મંડલમાં, ૧૦ આકાશમાં, ૧૧ તમસમાં, ૧૨ પ્રકાશમાં - બાહ્ય વિશ્વમાં બેઈ જાણવાનો છે. તે ઉપરાંત સર્વજૂત પ્રાણીઓનાં સચેતન-૧૩ શરીરોમાં, ૧૪ પ્રાણમાં, ૧૫ વાણીમાં, ૧૬

અક્ષુરિન્દ્રિયમાં, ૧૭ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં, ૧૮ મનમાં, ૧૯ વિચારમાં, ૨૦ વિજ્ઞાનમાં, અને ૨૧ રેતુમાં તે પ્રવેશ પામેલો છે એમ સમગ્રવાની અમલ છે. આવાં એકવીસ તત્ત્વોમાં પુરુષોત્તમ સદવાસ તથા નિવાસ કરીને રહ્યા છે. આ પદાર્થોમાં અંતર્ગત રહેલા જે પરમેશ્વરને પૃથિવ્યાદિ ભાવ્યતાં નથી, પૃથિવ્યાદિ જેનાં જાણે શરીરો છે, અને પૃથિવ્યાદિના અભિમાનીઓ-પછી તે દેવ હોય કે મનુષ્ય હોય, મોટા જીવ હોય કે ક્ષુદ્ર જીવ હોય-જેના નિયમને વશ વર્તી પોતપોતાનાં નિયત કર્મો કરે છે, તેવા આ અંતર્યામી અમૃત આત્મા અનુભવ કરવા યોગ્ય છે. ખરેખર, આ અંતર્યામી આત્મા વિના બીજો કોઈ સાચો આત્મા નથી, તે જ અંતર્યામી સામાન્ય રીતે અદૃષ્ટ છતાં સાચો દૃષ્ટ છે, નહિ સાંભળેલો છતાં સ્વયં સાંભળનાર છે, મન વડે પ્રશ્ન થઈ શકે તેવો નહિ છતાં મનને સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવે છે; શુદ્ધિ વડે ન પકડાય તેવો છતાં શુદ્ધિને પ્રકાશ આપનાર છે. તેના વિના બીજો કોઈ જ્ઞેનારો નથી, સાંભળનારો નથી, વિચાર કરનાર નથી, અનુભવ કરનાર નથી. એવો આ આત્મા તે આપણું સાચું દેવત છે, તેના વિનાનું સર્વ ક્ષુદ્ર અથવા મિથ્યા છે. +

આવા અંતર્યામી અમૃત આત્મા વડે આ વિશ્વના અનેક ભેદો અને રંગોને આપણે ઢાંકવાનાં છે. વિશ્વની ભેદમયી દૃષ્ટિ પસંદાવી આ પરમેશ્વરની અભેદમયી દિવ્યદૃષ્ટિ આપણે ઉઘાડવાની છે.

આ અંતર્યામી પરમેશ્વર વિશ્વમાં અમૃત અથવા મધુરરૂપે અથવા રસરૂપે પડેલા છે. જેમ અનેક પુષ્પોમાંથી અનેક સ્વાદવાળા રસને એકત્ર કરી મધમાંથી સમરસ મધુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ આ અંતર્યામી પરમેશ્વર વિશ્વના અનેક ભેદોમાંથી સમરસ બ્રહ્મામનું અમૃત પ્રકટ કરે છે. જેમ પૃથિવી સર્વ જૂતપ્રાણીઓને પોષણ આપનાર દ્રવ્ય છે, અને પુનઃ પૃથિવીના શરીરને પુનઃ તે તે જીવોનાં

શરીરો નાશ પામી નવું નવું બનાવે છે. જેમ પૃથિવીના ગોલકમાં
 પેડેનો તેજોમય અને અમૃતમય પુરુષ, તેમ આપણા શરીરમાં તેજો-
 મય અને અમૃતમય પુરુષ છે. આ જો- લિન્ન અધિકરણમાં પેડેના
 પુરુષો બે નદી પણ જોઈ જાય છે. આવું આ દરમિયાનમાં સમ
 સર્વત્ર એકરસ પેડેનું અમૃત બહાર છે. આ અંતર્યામી પરમેશ્વરનું
 સમભાવે અમૃત-મધુ-બહાઈમાં પૃથિવીના તેજમાં, અને પિંડાંમાં
 અન્નમય શરીરમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં જલશયિના દ્રવમાં, અને
 પિંડાંમાં વીપરેસમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં અગ્નિના દાહ પ્રકાશમાં
 અને પિંડાંમાં વાણીના તેજમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં વાયુના વેગમાં
 અને પિંડાંમાં ગ્રાણીના રપંદમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં સ્પર્શબળના
 પ્રકાશમાં અને પિંડાંમાં અશુરિન્દ્રિયનાં કિરણોમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં
 દિશાઓના ચક્રમાં, વિભુતાના રૂપમાં, અને પિંડાંમાં શ્રોત્રમાં શ્વનિ-
 રૂપે પેડેનું છે; બહાઈમાં અંદ્રમંડપાની ન્યોત્તનામાં અને પિંડાંમાં
 મનોમયી પ્રતિભામાં પેડેનું છે; બહાઈમાં વિદ્યુત-મંડલમાં સ્ફુરણ-
 વલિમાં અને પિંડાંમાં બહાવર્ચસમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં ધનમંડલમાં
 ગજનારૂપે, અને પિંડાંમાં નાદરૂપે પેડેનું છે; બહાઈમાં આકાશ-
 મંડલમાં અવકાશરૂપે અને પિંડાંમાં હૃદયાકાશના દિવ્ય ધ્રુમટમાં
 પેડેનું છે; બહાઈમાં ધર્મતત્ત્વમાં ગુણકર્મરૂપે અને પિંડાંમાં ધાર્મિક
 શુદ્ધિના રૂપમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં સત્યસોકમાં સનાતન દ્રવ્યરૂપે
 અને પિંડાંમાં સત્યવચનમાં પેડેનું છે; બહાઈમાં મનુષ્ય જાતિમાં
 માનુષભાવમાં અને પિંડાંમાં માનુષી વાસનામાં પેડેનું છે.
 હુંકામાં બહાઈમાં સર્વ જૂત-ગ્રાણીનાં શરીરોમાં અભિમાનીરૂપે અને
 પિંડાંમાં જીવભાવે પેડેનું છે તે અમૃત મધુ આ અંતર્યામી આત્મા-
 માંથી સર્વે છે. આ સર્વજૂત ગ્રાણીઓને સાચો આત્મા સર્વજૂતોનો
 અધિપતિ છે, સર્વજૂતોનો રાજા છે. જેમ રથચક્રની નાલિમા રથના
 ચક્રના આરાઓ ગાડવાયેલા હોય છે, તેમ આ અંતર્યામી આત્મામાં

સર્વ બ્રૂતપ્રાણીઓ સર્વ દેવો, સર્વ લોક, સર્વ પ્રાણો અને સર્વ છવો
જોવાયેલા છે. ૨

આ અંતર્યામી કારણભૂમિકાના પરમેશ્વર શક્તાંકની જાણે
નાભિ ન હોય તેવા અદૃશ રહી સૂચાત્મા અથવા દિરણ્યમર્શના
રૂપમાં પ્રાણીઓનાં કરણમાત્રને ઝોટલે પાંચ યાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો,
પ્રાણુતત્ત્વ, મન, બુદ્ધિ વિગેરે ઉપાધિઓને યાનપ્રકાર, અને ક્રિયાનાં
બલ આપે છે; અને વિરાટક્રમાના રૂપમાં પ્રાણીઓના અબમય ઉપા-
ધિને ભરણુપોષણ કરે છે. પ્રેરક પરમેશ્વરનું આ ઇચ્છા, યાન અને
'ક્રિયાનું સામર્થ્ય' સ્વયંશૂ છે, અને તે તેની સ્વાભાવિક શક્તિ છે,
કંઈ આગંતુક બલ નથી. આ સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની સ્વાભાવિક
વિવિધાકાર શક્તિઓને "ઈન્દ્રની માયા" રૂપે ઋગ્વેદમાં અને
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના મધુકાંડમાં વ્યવહરવામાં આવી છે; પરંતુ
આ માયા મિથ્યા પ્રદર્શનરૂપ નથી, પરંતુ અનેકાકાર ચમત્કૃતિ કર-
નારી પરમેશ્વરની સ્વાભાવિક શક્તિ છે. અથવા દેવની આત્મભૂતા
શક્તિ છે. આ સ્વાભાવિકી આત્મભૂતા શક્તિ અનેક ચમત્કૃતિ કર-
નારી હોવાથી માયાશક્તિ કહેવાય છે, અને અદ્ભૂત ક્રિયા કરવાના
સામર્થ્યવાળી હોવાથી પ્રકૃતિશક્તિ કહેવાય છે. ઉપનિષદ સાહિત્યમાં
મિથ્યાપ્રદર્શન કરનારી માયાનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ આત્મભૂતા
'ચિત્ક્રિયા'નાં અપૂર્વ ઇચ્છા, યાન અને ક્રિયા કરનારા વિભવરૂપે
પ્રજ્ઞાશક્તિ, માયાશક્તિ, પ્રકૃતિશક્તિ વિગેરે હેતુગર્ભિત નામો
આપવામાં આવ્યાં છે. વેદાંતશાસ્ત્રનો પાછળનો માયાવાદ ઉપનિષદનાં
વાક્યોમાંથી સરલતાથી પ્રકટ થઈ શકે તેમ નથી. ઉપનિષદો ધ જે
ભાગે શક્તિવાદના સમર્થનમાં જાય છે, માયાવાદના ટેકામાં જતાં નથી.

પ્રકરણ આઠમું

ઉપનિષદોનાં પ્રતિપાદ વિષયો. (ચાલુ)

પ્રેરકબ્રહ્મ અથવા પર પુરુષના ગુણ ધર્મો.

લોકતૃવર્ગ, ભોગ્ય વર્ગ અને પ્રેરક પરમાત્મા એ ત્રણ વ્યૂહ-
વાળું ત્રિવિધ બ્રહ્મનું સેશ્વર ઉપનિષદોમાં વર્ણન કરાયું છે. તેમાં લોકતૃ-
ભોગ્ય ગૌણ પદાર્થો છે, કારણ કે તેઓ પ્રેરક આત્માને આશ્રિત છે.
પ્રેરક આત્મા સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. લોકતૃ અને ભોગ્ય જ્યારે તાજાં
છે, ત્યારે પ્રેરક પરમાત્મા તેનો કટો છે. આ પ્રેરક આત્માને સેશ્વર
ઉપનિષદો “અંતર્ધામી અમૃત આત્મા” કહે છે. તેના કારણદ્રવ્ય,
સૂક્ષ્મદ્રવ્ય, અને રચૂલદ્રવ્યના અધ્યક્ષપણના બેદો વડે ઇશ્વર, દ્વિરુપ
ગર્ભ (સૂત્રાત્મા), અને વિરાટ એવાં ત્રણ રૂપો હોય છે; પરંતુ તે
સર્વ એક જ આત્માનાં લય, રિધિતિ અને સૃષ્ટિના નિયમન કરવાના
સંબંધથી ઉભાં થયેલાં રૂપો છે. વસ્તુતઃ આ ત્રણ જૂદા આત્માઓ નથી.

પરમ પુરુષ અથવા સગુણ પરમેશ્વરનાં નામ, રૂપ, અને ગુણોનું
ઉપનિષદોમાં ઘણું વ્યાપક ચિંતન છે. પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં કોઈ કોઈ
‘આસ’ નામ, રૂપ, ગુણ ઉપર ભાર મૂકી વર્ણન કરવામાં આવે છે.
સેશ્વર બ્રહ્મવાદીઓ આ સર્વ ગુણોનો ઉપસંહાર કરી પરમેશ્વરનું
ભાવનીય રૂપ મન વડે રચે છે, અને તેનું પરિશીલન, અભિધ્યાન અને
યોગ વડે કરે છે. જે વસ્તુ મન, વાણી અને ઇન્દ્રિયોને સામાન્ય રીતે
ગોચર થતી નથી, તે વસ્તુની ભાવના બાંધતી પડે અને તે ભાવના-
નુસાર ધારાવાહી ચિંતન કરવું પડે છે. તેવી ભાવનાના પ્રકર્ય વડે
મૂલ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એવો ઔપનિષદ સિદ્ધાંત છે. તે
સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન સાધન પ્રકરણમાં થશે. અત્રે એટલું જ પ્રતિપાદન
કરવામાં આવે છે કે ત્રિવિધ બ્રહ્મ પૈકીના પ્રેરક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ઉપ-

નિપદોમાં છુટક છુટક વર્ણવાયું છે તેને એક કેન્દ્રમાં લાવી વિચારવાની ઉપનિપદના અભ્યાસક્રમે જરૂર છે. તે વિના શુદ્ધિમાં સગુણુ પ્રજ્ઞવાદ ચઢે તેમ નથી.

પ્રત્યેક ઉપનિપદની મર્યાદામાં સગુણુ પ્રજ્ઞવાદ ન્યૂનાધિક અંશે આવે છે. સગુણુના સ્પર્શ વિનાનું જ્ઞાનને જ કોઈ ઉપનિપદ દર્શો. નિર્ગુણુ પ્રજ્ઞવાદ તે ઉપર સિખર સ્થાને ઘડાયો છે. જેમ શેરડી રસમય છે—એ વાક્યનો અર્થ એવો નથી કે શેરડીમાં દૂધમાં પોલી ન હોય. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે શેરડીના પ્રત્યેક અવયવમાં મધુરતા પેડેલી છે, અને તે ચૂસવાથી સમન્વય છે. તેવીજ રીતે આ વિશ્વ પ્રજ્ઞમય છે. હરિમય છે—એવો જે સિદ્ધાંત આપણે વિચારી ગયા તેનો અર્થ એવો નથી કે જડ અને અજડ—ભોમ્ય અને ભોક્તાવર્ગ—સમૂહનો છેજ નહિ. એનો અર્થ એટલો જ છે કે પ્રજ્ઞાવિચારક ગમે તે ભોમ્યમાં અથવા ગમે તે ભોક્તામાં પ્રજ્ઞના અથવા હરિના રસનો અભિધ્યાન વડે આસ્વાદ લઈ શકે છે.

પરમપુરુષ અથવા પરમાત્માના કેટલાક સ્વરૂપ ધર્મો અથવા સ્વાભાવિક ગુણો છે, અને કેટલાક સંબંધીધર્મો અથવા ઔપાધિક ધર્મો છે. તેમના સ્વભાવધર્મો અરી રીતે નિર્ગુણુ વસ્તુના ઘટક અંશે છે; એટલે ક્ષિતિજ ઉપર પ્રથમ અવિભાવ પામતા સૂર્યના બિંબમાં જેમ શાંત પ્રકાશ હોય છે, અને ત્યાર પછી સૂર્યપ્રકાશ અથવા કિરણો નિકળે છે, તેમ નિર્ગુણુ પ્રજ્ઞની સત્તા, ચૈતન્ય અને આનંદ સગુણુ પ્રજ્ઞમાં આધારરૂપે વિભાજન રહે છે, અને તે ઉપરાંત વિશેષ ધર્મો કિરણુ જાલ જેવા અભિવ્યક્ત થાય છે. આ સદ્વિદ્યાનંદ નામના સ્વાભાવિક ધર્મ ઉપરાંતના વિશેષ ધર્મોને મગ સંગ્રા આપવામાં આવે છે, એટલે નિર્ગુણુ શાંત પ્રજ્ઞ આ ભગવા સ્પર્શવડે સગુણુ સ્પદપ્રજ્ઞ બને છે, અને વધારે ઉત્કર્ષ ગામતાં તે શબ્દપ્રજ્ઞ અથવા ચિત્ર પ્રજ્ઞ બને છે. પ્રજ્ઞચૈતન્યની શાંત ક્ષણ, સ્પદકક્ષણ અને ચિત્રકક્ષણ

ઉપર પાછળના શાંતશ્રવણવાદ, સ્પંદશ્રવણવાદ, અને ચિત્રશ્રવણવાદ
 ધ્યાયા છે. ત્રિવિધ શ્રવણના પ્રેરક પુરોચનમાં નીચેના મુખ્ય વિશેષ
 ધર્મો આપણે વિવિધાન ઉપનિષદોમાંથી તારવી શકીએ:—

દશ્ય જગત્નાં આ પ્રેરક પુરુષ દેહાદિકૃપાધિવિનાના, શુદ્ધ,
 ત્રિકાલમાં પાપસ્પર્શ વિનાના, ક્રાંતદર્શી, સર્વત્ર

૧. ઇશિત્વ. વાસ કરી રહેલા, પરમ. સુદ્ધિમાન, સ્વયંભૂ
 ચેતનરૂપ છે. પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થના શુદ્ધધર્મોને

તે સિદ્ધ નિયમ વડે પ્રકટ કરે છે, અને સર્વ કાલમાં ધર્મો અથવા
 સ્વભાવોને અવળા થવા દેતા નથી. જગત્ની શાશ્વત સંવાદી પ્રવૃત્તિ
 અને ચેષ્ટા આ સ્વયંભૂ ચેતન્યના ઔશ્વર્યને તાણે વર્તે છે. તેથી
 તેનું 'હુંક' નામ ફક્ત અથવા ઇશ્વર છે.

આ ઇશ્વર સર્વના અધિપતિ છે. ખીજા દેવો અભિમાની જીવો
 છે. જેવા મનુષ્યજાતિના જીવો છે તેવા દેવ-

૨. જાતિના પણ જીવો છે. દેવો સત્ય આત્માને

સર્વદેવાધિદેવત્વ. ન્યાં સુધી ન જાયે ત્યાં સુધી મનુષ્ય કરતાં
 વરતુદ્દિષ્ટિથી અદીઆતા નથી. જુલોકના અગ્નિદેવ,

સુવર્લોકના વાયુદેવ, અને સ્વર્લોકના ઇન્દ્રદેવ ન્યારે પોતાના સામર્થ્યના
 સાચાપણાનું અભિમાન ધરે છે ત્યારે અગ્નિ તૃણને બાળી શકતો

નથી, વાયુ તૃણને હલાવી શકતો નથી, અને ઇન્દ્રનું વજ્ર રત્નપ્રધ
 થઈ જાય છે. ન્યારે આ વજ્રન કરવા મોઝ (ચક્ર) અંતર્યામી

પરમેશ્વરને પોતાના સાચા આત્મારૂપે અપરોક્ષ જાણે અનુભવે છે,
 ત્યારે જ દેવોના અધ્યક્ષ-ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રસંજ્ઞાવાળા હોય છે કારણ કે "આ

(ઇન્દ્ર) શ્રવણને કરામતકવત્ હું જોઉં છું. (મદ્રાસીત)" એવો અનુભવ
 થવાથી તેમનું નામ ઇન્દ્ર પડ્યું. અને દેવોને પરોક્ષવાદી નામ પ્રિય

૧ દશાવાસ્ય ૧ તથા ૮. ૨ કેનોપનિદદ ત્રીજો ખંડ. ૫૭

ઇન્દ્ર નામ સંખ્યેમાં જુઓ પે ૪. ૨. ૧૦.

રોવાથી તે નામનો વચ્ચે અક્ષર મૂકી દઈ લોકમાં તે દ્વન્દ્વ કહેવાયા. હુંકામાં દેવમાત્રના તે પરમેશ્વર આત્મા છે એ અનુભવને લઈ દ્વન્દ્વને દેવરાત્મનું પદ મળ્યું. પોતાનું અભિમાન ઉત્પન્ન થતાં પરમેશ્વર ગુપ્ત થઈ જાય છે, અને અળસાર્થ જાય છે.

આ પરમેશ્વર જેમ આકાશના માઠ અંધકારમાં વીજળી ચમકે એમ વિદ્યાના આશ્રયથી અપટ આવિર્ભાવને

૩. વિદ્યુન્મયત્વ પામે છે તેથી વિદ્યુત્ એ તેમનો શુણ્ણવાદક તથા આદેશ અથવા રહસ્યગોધક શબ્દ છે. વળી

૪. મનોહરત્વ. તેના જેવો સુંદર-મનોહર અથવા આકર્ષક કોઈ પદાર્થ નથી. તેથી તેનું બીજું રહસ્ય

નામ વન (સુંદર) છે. તે વનના સૌન્દર્યની છાયા વડે આ જગત જગત્ અને સચેતન પ્રાણીઓમાં સૌભાગ્ય, રમ્યતા વિગેરે હર્ષોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

આ પરમેશ્વર ન્યોતિર્મય, અને રમણીય છતાં સંહારકર્મથી પાછા હઠતા નથી. પ્રાણણ અને ક્ષત્રિય જેવી

૫ જગત્સંહારકત્વ. હિતમ જાતિએનો પણ તે સંહાર કરે છે, મૃત્યુ પણ આ મહાકાલનો પ્રાસ થઈ જાય

છે. ખરેખર આ પ્રભુની સંહારકલાના મર્મને કોણ જાણી શકશે ?

પરંતુ જીવાત્માનો તે નિત્ય સખા અથવા મિત્ર તરીકે તે પ્રભુ હૃદયોત્તરમાં રહે છે. શુદ્ધિની શુદ્ધામાં પેડેલા

૬. જીવનો પરમ આ બે ચેતનોમાં જાણે તડકો અને છાંયડો રાખ્યા, સદા જ્ઞેડાજ્ઞેલાં રહે તેવો નિત્ય સંબંધ પ્રવર્તે

છે. તેની સલાહ અથવા મદદ વડે જીવ સુમાર્ગે

જાય છે. જૂત અને ભાવિના સ્વરૂપને આ દિગ્ગજ પ્રકટ કરે છે, અને તેની પ્રેરણાને વશ વર્તે તો જીવને વિમાસણ કરવી પડતી નથી. સંસારવૃક્ષ ઉપર બેસનારા આ જીવ ઈશ્વરરૂપ બે પંખીમાં એક જીવરૂપી પંખી ઈર્મકૃષ્ણમાં મુગ્ધ થાય છે, અને બીજો ઈશ્વર વિરક્ત રહે છે.

આ પરમેશ્વર સર્વનો શાસ્તા છે. કોઈ પણ દેવ અથવા મનુષ્ય એના સિદ્ધ શાસનનો ભંગ કરે તો વજ્રની પેઠે ઉ સર્વ શાસ્ત્રાત્મક તે શિક્ષા કરે છે, તેના ભયથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય તપે છે, ઇન્દ્ર, વાયુ, અને મૃત્યુ પોતપોતાનાં નિયમિત કાર્યો કરે છે.

આવા ભયપ્રવર્તક છતાં આ પરમેશ્વર સાચા ભાવથી સ્મરણ કરનારને સ્વયં ભાવિર્ભવને પામે છે, ૮. સદ્યોન્મત્તત્વ. તેથી તેમનું રહસ્ય નામ ભાવિ: એટલે 'સદ્ય: સ્મરણ પામનાર' પડ્યું છે. શુભ છતાં અપદ તે અધિકારી જનને પ્રકટ થાય છે.

સંસારના સર્વ ભૌતિક જ્યોતિષો: અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આ પરમેશ્વરના અભૌતિક તેજને લીધે પ્રકાશી ૯. સર્વ ભાસકત્વ. છે. તે તેજ લોપ પામે તો આ જ્યોતિર્મુક્ત તમોમય થઈ જાય.

આ પરમેશ્વરનો શુદ્ધ બોધ પ્રણવ વડે સ્પષ્ટ થાય છે, પ્રણવના જપ અને ભાવના વડે આ પરમ પુરુષ સર્વેશ્વર, ૧૦. પ્રણવ બોધત્વ. સર્વજ્ઞ, અતર્ક્યાગ્રી અને સર્વના ઉદય અને અસ્તના અધિકરણરૂપે આપણને સમજાય છે. જેમ રથની નાહિમાં આરા બોલવાય છે, તેમ

■ ફાદક ઘડી મંત્ર ૨-૩ તથા તૈ. ડ. વ્રહ્મ ઘડી આઠમો અનુવાક; ૮ મુંડક ૨-૧. ૯ મુંડક ૨ મંત્ર ૧૦; ૧૦ માંદ્રવ્ય ૬. મુંડક ૨-૬

જો સ્વરૂપમાં સર્વ નાહીએ! એક જ ચાચ છે. અને જો અનેક રૂપે. જન્મંતા છતાં એક રૂપમાં હૃદયની અંદર વિરાજો છે તે સ્વરૂપને હૃદયકાર શબ્દ વડે ધ્યાન કરી અનુભવવું.

આ પરમેશ્વરને આપણા જેવું સ્થૂલ શરીર નથી પરંતુ આકાશને શરીરરૂપે જાણી સ્વીકારે છે. આપણે

૧૧. આકાશજેષુ' ત્યારે અસત્ય દેહાદિને આત્મારૂપે વળગી વિભુત્ય અને વલખાં મારીએ છીએ, ત્યારે તે સત્ય નિત્યતત્ત્વ. આત્માને પ્રાણરૂપે સ્વીકારી આરામ ભોગવે છે; આપણે ત્યારે વિપયોના સંબંધ વડે

આનંદ મેળવીએ છીએ, ત્યારે તે મન વડે નિજનંદ ભોગવે છે; આપણે ત્યારે અર્થાત લોભપતાવાળા છીએ ત્યારે તે શાંત સમૃદ્ધિ-વાળા છે; આપણે મરણના ધૂપા ખાઈએ છીએ ત્યારે આ સદાસર્વદા અમૃત ભાવને સેવે છે. ઉપાસના કરવા યોગ્ય પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ આત્મ અદ્ભુત છે.

મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિના અંતસ્તમ કુખમાં એટલે ચિદાકાશમાં (મોટા આકાશમાં) તે પરમેશ્વર વાસ કરીને

૧૨ શુદ્ધાહિતત્વ રજા છે. તેમને આત્મરૂપે ઝોળખવાથી મનુષ્ય સર્વજ્ઞાતૃત્વ. સર્વશ બ્રહ્માની સાથે સાયુજ્ય પામી સર્વ કામને સિદ્ધ કરી શકે છે. પરમ પ્રાપ્તવ્ય તે પરમેશ્વર છે.

અજમ્યાદિ પંચકોશના છેવટના આનંદમય કોશ, જેનું ખીલું નામ પરમવ્યોમ એટલે દિવ્ય ચિદંબર ■ તેમાં

૧૩ આનંદમયત્વ. તે પ્રકટ ચાચ છે. તે પોતે રસરૂપ છે. એ રસરૂપ પરમેશ્વરને મેળવીને જીવ આનંદી

ચાપ છે. જો આ ચિદંબરમાં આનંદ ન હોય તો કિાણુ જીવવા સાર
મથન કરે ? પોતાની જિંદી ગ્રહમાં આ આનંદમય પ્રભુનો વાસ છે;
અને ત્યાં પ્રવેશ કરવાથી મુખનો આસ્વાદ ચાપ છે માટે જીવ
જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

‘આ’ પરમેશ્વરના સ્વાભાવિક અહ્યાનંદનો આસ્વાદ પરમ વિરક્ત

અહ્યનિષ્ઠ સર્પી શકે છે. વિષયાનંદની પરાકાષ્ઠા

૧૪ આનંદની એક સુવાન, બધવાન, સાધુવર્તનવાળા ચક્રવર્તી

પરાકાષ્ઠા રાજામાં સ્વીકારીએ તો તે મનુષ્યાનંદની

તેમાં છે. પૂણ્ડરિકા કહેવાય. એવા સો માનુષ્યાનંદ^૧ જોઈએ

સંગીત રસિક મનુષ્યમધવનો^૨ આનંદ^૩ છે

તેવા સો મનુષ્ય મધવના આનંદ જોઈએ દેવમધવનો^૪ આનંદ

છે; તેવા સો દેવમધવના આનંદ જોઈએ ‘પિતૃલોકનો’^૫ આનંદ

છે; આવા સો પિતૃલોકના આનંદ જોઈએ નૈસર્ગિક દેવ

જાતિનો^૬ આનંદ છે; આવા સો નૈસર્ગિક દેવજાતિના

આનંદ જોઈએ કર્મજન્ય દેવોનો^૭ આનંદ છે; આવા સો

કર્મજન્ય દેવજાતિના આનંદ જોઈએ આધિકારિક^૮ દેવજાતિનો આનંદ

છે; આવા સો આધિકારિક દેવના આનંદ જોઈએ ધન્દનો^૯ આનંદ છે;

આવા સો ધન્દના આનંદ જોઈએ બૃહસ્પતિ એટલે દેવગુરુનો^{૧૦} આનંદ

છે; આવા સો બૃહસ્પતિ આનંદ જોઈએ ઋણપતિનો^{૧૧} આનંદ છે; આવા

સો ઋણપતિના આનંદ જોઈએ અહ્યાનો^{૧૨} આનંદ છે; આ બોગ્ય

આનંદની પરાકાષ્ઠા આદિત્ય પુરવમાં છે, અને તે ‘સર્વ’ અગ્નીઆર

શ્રમિકાના આનંદનો અનુભવ, આ આનંદમય પ્રભુને આત્મારૂપે

ઓળખનાર, સંસારી પેદાર્થોની કામનાથી નહિ દણાયેલો, અહ્યનિષ્ઠ

મેળવી શકે છે.

જે સર્વ અને સર્વવિદ છે એટલે કે જે સામાન્ય અને વિશેષ
રૂપે પદાર્થભાત્રને જાણે છે, અને જેનો મહિમા

૧૫ તે પરાવર એટલે આ લૂલૈકમાં પ્રકટ થયેલા દેહના હીતર
કારણકાર્યથી પર છે: રહેલા દિવ્ય હૃદયપુરી પ્રહાપુરીમાં અનુભવાતા

ચિદંબરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, જે મનોમય પ્રાણ

અને શરીરના નિયામક છે, જેને સચેતન અજમયમાં હૃદયસ્થાનમાં
અવધાન વડે શુદ્ધ જીવિત વડે ધીર મનુષ્યો અનુભવી શકે તે

આનંદરૂપ અને અમૃત પરમાત્મા છે. તે કારણકાર્યથી પર પરમેશ્વરના
ગાનવડે હૃદયની અગાનની ગાંઠ તુટે છે, સર્વ સંશયો દૂર થાય છે,
કર્મેનો નાશ થાય છે.

લોકો, અને લોકપાલને તે જાણે નેત્રના પલકારાથી અથવા

ધક્ષણ ભાત્રથી ઉત્પન્ન કરે છે; અને વિશ્વને

૧૬ સંકલ્પ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી પ્રત્યેક શરીરના સહસ્રલ પદ્મમાં
વડે તેમાં યેસી અક્ષરંદ્રદારા યેસી નંદન વનમાં વિહાર કરે છે;

જાણે અને જાગત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિનાં ત્રણ વિશ્રામ-

સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરી પોતાના આપક અક્ષરૂપને જુએ છે.

આ દશ્ય જગત્ અરેઅર અક્ષરૂપ છે. તેનો ગુપ્તમંત્ર તજ્જલાન્

છે એટલે વિશ્વ જેમાંથી જન્મે છે તે તજ્જ

૧૭ તજ્જલાન્ મંત્ર વિશ્વ જેમાં પ્રાણધારણ કરી ટકે છે તે તદન્ન;

વડે ઉપાસના વિશ્વ જેમાં લય પામે છે તે તત્ત્વ-એ ત્રણે
કરવા યોગ્ય. લાવોનો સમુચ્ચય જેમાં છે એવા પરમેશ્વર

તજ્જલાન્-એ શબ્દ વડે સાંતવિતથી ઉપાસના

કરવા યોગ્ય છે. સામાન્ય મનુષ્ય જેવાં કર્મ કરે છે તેવા તે થાય

છે. તે મરે છે તોપણ કર્મવાસનાનુસાર નવો દેહ. ધારણ કરે છે.

પરંતુ આ કર્મતંત્ર પુરુષ કરતાં પૃથક્ મનોમય, પ્રાણ તે શરીરરૂપે સ્વીકારનાર, જ્યોતિર્મય, સત્સંકલ્પ, આકાશના જેવો વિશુ, સર્વ-કર્મના આવાસરૂપ, સર્વકામ, સર્વગદ્ય, સર્વરસ, અને સર્વમાં અંતર બાહ્ય બ્યામ થઈ રહેલો પર પુરુષ વાણી વડે ન સમજાવી શકાય તેવો અને અમુખ છે. તે પરપુરુષ હૃદયની અંદર ડગરથી નાનો સર્પવના દાણાથી નાનો, સામાના કણથી પણ નાનો છે, અને તે સાથે પૃથિવીથી મોટો, અંતરિક્ષથી મોટો, સ્વર્લોકથી પણ મોટો, કુંકામાં સર્વભેદાકાશથી પણ મોટો છે. તેને સત્ય બ્રહ્મરૂપે હું દેહ-છોડ્યા પછી પ્રાપ્ત કરીશ એવી દૃઢ શ્રદ્ધાનો ઉપાસક આશ્રય કરે છે.

આ પરમાત્માને સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં અધ્યક્ષરૂપે પૂર્ણપુરુષરૂપે-નારાયણ-

રૂપે-વૈશ્વાનરરૂપે અનુભવવો જોઈએ. જેઓ અપૂર્ણ

૧૮ વૈશ્વાનરત્વ પુરુષરૂપે-અમુક નરરૂપે-અમુક અંશાત્મક દેવ રૂપે મળે છે તેહણાય છે. આ વૈશ્વાનર આત્માનું

મસ્તક તે દુલ્લોક છે, અને સુતેજા (આકાશ મંડાલ તારક મંડલ) તેના અધ્યક્ષ છે; તેનું નેત્ર તે આદિત્ય મંડલ છે અને વિશ્વરૂપ તેના અધ્યક્ષ છે; તેના પ્રાણ તે વાયુમંડલ છે, અને અનેક માર્ગમાં વહેતા અનિલ દેવ તેના અધ્યક્ષ છે; તેની છાતી તે યજુર્વેદી છે, અને અગ્નિ તેના અધ્યક્ષ છે; તેનું ઉદર તે આકાશ છે, અને “અદૃશ” નામના દેવ તેના અધ્યક્ષ છે; તેનો જાતિ પ્રદેશ તે જઘરાગ્નિ છે અને “રયિ” નામના દેવ (એટલે પોષણ આપનારા) તેના અધ્યક્ષ છે, તેના પગ તે પૃથિવી છે અને પ્રતિશક્તિ તેના અધ્યક્ષ છે. આ પ્રમાણે સાત અવયવોથી ઘડાયેલું નારાયણનું પૂર્ણવયવી શરીર જ્ઞાન કરવા યોગ્ય છે.

આ સર્વ જૂનાંતરૂપાના અગ્નિદેવ મુખરૂપાને છે; અંદર સૂર્ય નેત્રો છે, દિશાઓ તેના કાન છે; અધઝા વેદો તેની વાણી છે; વાયુ તેના પ્રાણ છે; સપ્તજીવિશ્વ તેનું હૃદય છે; સપ્તજી પૃથ્વી તેના પગને રૂપાને છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીના અભિમાની જીવની પીઠમાં એક પરાદેવતા
 એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ રહે છે. તે સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વ
 ૧૯ એ સૂક્ષ્મતમ છે. તે સર્વોત્કૃષ્ટ દિવ્ય સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વ જ આ
 તત્ત્વ રૂપે પ્રત્યેક વિશ્વનો આત્મા છે, અને તે સત્ય આત્મા છે.
 પ્રાણીનો આત્મા છે “તે તું છું” — એવો નવ વાર ઉપદેશ શ્વેતકેતુને
 તેના પિતા ઉદાલકે આપી અનુભવ કરાવ્યો છે.
 જેવી રીતે પ્રાણીઓના ઝીણામાં ઝીણા તે દેવ આત્મા છે,
 તેવી જ રીતે મોટામાં મોટા પદાર્થરૂપે પણ
 ૨૦ તેમજ એટલે તે જ દેવ સમજવા યોગ્ય છે. આ રીતે તે
 મોટામાં મોટું પરમ સુખના અવધિ રૂપે છે.
 તત્ત્વ છે.

આ નાનામાં નાના અને મોટામાં મોટા પરમસુખના નિધાનરૂપ
 આત્મ દેવને અષ્ટગુણોથી સુક્ત હૃદયાંકાશમાં
 ૨૧ નિબંધાપતા જળવાના છે. તે આત્મા ૧ પાપ વિનાના,
 વિગેરે અષ્ટ ગુણો- ૨ જરાવિનાના, ૩ મૃત્યુવિનાના, ૪ શોક
 પેત આત્મા તે વિનાના, ૫ ક્ષુધારહિત, ૬ તૃષારહિત, ૭ સત્ય
 ૫૨મેશ્વર છે. કામ, ૮ સત્ય સંકલ્પ — એવા અષ્ટ દિવ્ય ગુણ-
 વાળા આત્મદેવને જે જાણે છે તે સર્વ લોકના
 પદાર્થોને મેળવવા સમર્થ થાય છે.

પ્રહ્લાંડના આદિત્ય મંડલમાં શમલ બ્રહ્મરૂપે (ચિત્ર બ્રહ્મરૂપે)
 અને પિંડાંડના હૃદય મંડલમાં શ્યામ બ્રહ્મરૂપે આ આત્મા દેવને ઝોળખ-
 વાના છે. હૃદય મંડલમાંથી વિદ્યુદ્ધના વેગથી
 ૨૨ આદિત્ય મંડલ આદિત્ય મંડલના શમલ બ્રહ્મને જે રૂપમાં કરી
 અને હૃદય મંડ- જાણે અને પુનઃ લાંથી તેવાજ વેગથી પાછા
 લમાં સંવાદ વડે આવી હૃદયમંડલના શ્યામ સુંદરને રૂપમાં કરી

પરમેશ્વર સમજાય જાવો તે સિદ્ધ ઉપાસક, ચાકેલો ઘોડો જેમ છે.

પોતાનાં રોમ ખંખેરી નાંખી ચાક ઉતારી નાંખી ગતિ કરવાને તૈયાર થઈ જાય, તેવો વીર્યવાન બને છે; વળી જેમ રાહુનાં મુખમાંથી નીકળેલો ચંદ્રમા પોતાના રમરૂપને પ્રકટ કરે તેમ પ્રકાશવાન બને છે, આ રીતે દેહાદિ ધર્મોને ખંખેરી નાંખી, કૃતકૃત્ય જની, હું જાણીશો કે કમળે કઈ છું એવા દૃઢ અનુભવવાળો ઉપાસક થાય છે.

હૃદયાકાંશની અંદર નામરૂપ જગન્મંડલને ચિહ્નરૂપ ધારણ કરે છે; તે ચિહ્નરૂપની અંદર રહેલા અમૃત જલને આત્મરૂપે જાણનાર પ્રજાપતિના લોકમાં પ્રવેશ પામી, સર્વ જાતિના યશસ્વી બલને મેળવી જલસાપુત્ર પામે છે, અને વિકારી યોનિમાં પુનર્જન્મને પામતો નથી.

તે અસત્માંથી સત્માં લઈ જાય છે; અધારામાંથી તે પ્રકારૂપ પવમાન મંત્ર શમાં લાવી મૂકે છે; શૂન્યમાંથી અમૃતભાવ વડે પ્રાપ્ત થાય ઉપર આજી મૂકે છે.

તેવા છે.

આ જૂતમાત્રાથી ધમધેધો વિકારી અસત્ય જગત્માં લિંગાત્મા બચવા પ્રાણાત્મા સત્ય છે. તેના પશુ સાચા ૨૪ સત્યસ્ય સત્ય આત્મા આ પરમ પુરુષ છે તેથી તેનું નામ પરમેશ્વર છે. સત્યસ્ય સત્યમ્ છે.

તે પરમેશ્વર વહાલામાં વહાલા આત્મા છે. એને લીધે સર્વ પ્રાણી પદાર્થો પ્રિય લાગે છે, અને તેથી તે ૨૫ શર્વ પ્રેમા- તે સર્વોપી પ્રિયતમ પદાર્થ છે, એકું પાત- ૨૫૬૮૯ વસ્તુએ પોતાની પ્રિયતમાને છેવટે માન આપ્યું છે. માટે તેવા પ્રિયતમ આત્માને જોવો જોઈએ, સાંભળવો જોઈએ, તેનું મનન કરવું જોઈએ; તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તેના દર્શન, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે સર્વ કંઈ સમજાઈ જાય છે.

અહ્યાંડમાં અને પિંડાંડમાં મધુરસ રૂપે ઝોટલે મધની ગેંડે તે
પરમેશ્વર ખેડેલા છે. આ અમૃત મધુને મેળ-
૨૬ સર્વત્ર મધુરૂપે વવાનાં સ્થાનોનું વધુન ઉપર આપણે કરો
તે પ્રસરેલા છે ગયા છીએ.

આ ગોટા અજ-મા પરમાત્મા પ્રાણેની પછવાડે રહેલા વિદ્યાન-
મય જીવની પીઠમાં હૃદયાકાશમાં વસે છે. તે
૨૭ સર્વ મર્યાદા સર્વના નિયામક, સર્વના હસ્થર, સર્વના અધિ-
પાલક સેતુ છે પ્રતિ છે. જીવના સારા કર્મથી તે મોટા થતા
નથી, તેમ અશુભ કર્મથી હલકા થતા નથી.

આ જૂતાધિપતિ અને જૂતપાલ પરમેશ્વર મર્યાદાપાલક સેતુ જેવા
છે. તે ન હોય તો જગતનો વિપ્લવ ચર્ધી જાય. તેને જાણવાની
ઈચ્છાથી આકાશો વેદનું પકનપાકન કરે છે, તથા ચરા, દાન અને
અવિનાશી તપ વડે તેને જાણવા મળે છે; અને જાણ્યા પછી મૌન
વ્રત ધારણ કરી બેસે છે.

સુદ્ધિપ્રદા ગાયત્રી મંત્રના ત્રિપાદ અર્થ જાણ્યા પછી તુરીયા
ગાયત્રીના ચતુર્થ પાદ-પરોરજનેડાવદોમ્-વડે
૨૮ પરોરજા પદવડે તે પરમેશ્વરનું વિશુદ્ધ રૂપ સમજવામાં આવે
ગાયત્રીના રહસ્ય છે. સંસારની ધૂળ (રજસ) અને રાગદ્વેષના
રૂપે તે સમજવામાં રંગ (રજસ) નો ભાગતા નથી એવા સૂચ-
છે મંડલના અધિષ્ઠાતા દેવના દર્શનીય ચોથા
સ્વરૂપમાં હૃંપણાનું અભિમાન કરનાર તેને
સાસુજ્યભાવે મેળવી શકે છે.

આ પ્રહ્લ્યાક, નથી રવભાવથી ચાલતું કે નથી કામજળથી ચાલતું;
પરંતુ આ પરમાત્માના મહિમા વડે જ ચાલે છે.
૨૯ પરમેશ્વરનો જેના વડે આ વિશ્વદંકાલું છે, જે સર્વત્ર છે,
મહિમા અદ્ભુત જે કાલના પાણી કાળ છે, જે સર્વજ્ઞોના આધાર
છે, અને જે સર્વના ગુણધર્મો સવિશેષ જાણે

છે તે પ્રજા વડે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશથી
 પડાયેલું અને કર્મ પરતંત્ર વિશ્વ ચાલે છે. આ મુદ્દો
 સમજવા યોગ્ય છે. કર્મ દર્શાવે પછી સમીપ જાય છે, અને તેના
 સંસ્કારો એક તત્ત્વમાંથી બીજામાં પ્રવેશ પામી યોગ પામે છે. આ
 યોગ કાં તો પ્રધાનરૂપ એક દ્રવ્યમાં થાય છે, કાં તો પાપપુણ્યરૂપ બે
 નિમિત્તો દ્વારા થાય છે, કાં તો સત્ત્વ, રજસ અને તમસ-એ ત્રણ ગુણો-
 દ્વારા થાય છે, કાં તો પૃથિવ્યાદિ પાંચ અને મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર
 એ ત્રણ મળી આઠ પ્રકૃતિદ્વારથી થાય છે. કર્મના સંસ્કારોનો પ્રાણી-
 પદાર્થોમાં યોગ કાલ વડે, અને આત્માના સૂક્ષ્મ ગુણોથી થાય છે.
 પુરંતુ ગુણાભિમાનથી થયેલાં કર્મોના સંસ્કારોના બાવમય પદાર્થોમાં
 વિનિયોગ આ સર્વં સત્તાથી જ થાય છે. આ એક, બે, ત્રણ, આઠ
 જાતિનાં નિમિત્તો, કાલ અને જીવાત્માના ગુણો, બે પ્રેરક પરમે-
 સ્વરનો અભાવે હોય તો કરેલાં કર્મોના નાશ થાય એટલે કલ ન
 મળે, અને કર્મ નિષ્ફળ જાય તો જન્મતત્ત્વી વ્યવસ્થા બીધી થઈ
 જાય. કર્મના સંસ્કારોનો વિનિયોગક, સંયોગના નિમિત્તનો દેહ,
 ત્રિકાલથી પણ પર, અને નિષ્કલ પરમેશ્વર, જીવાત્માથી જુદો જાણુ-
 વાનો છે. તે વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરને, સંસારના આદિ કારણને, પોતાના
 ચિત્તમાં રચાન આપી જેમ્મા પૂજે છે તેમ્મા ધન્ય છે. સંસાર-
 વૃક્ષના અવયવોની આકૃતિથી પર, કાલની અર્થાદથી પર, ધર્મના
 ઓધને વરસાવનાર, અને પાપ રાશિને બાળનાર, જ્ઞાન, શક્તિ,
 કૃપા, બલ, વીર્ય અને તેજ એવાં છ બાવોનાં અધ્યક્ષ, વિશ્વના
 ઉવટના આધાર, અમૃત પરમેશ્વરને પોતાના હૃદયની અંદર જે સ્થાપી
 જાણે છે તે ધન્ય છે. તે પરમેશ્વર હૃદયના પણ હૃદય છે, દેવોના
 પંથુ પરમ દેવત છે, પતિઓના પંથુ પતિ છે, પ્રકૃતિથી પર આ
 જીવનાધિપતિને અમે યજ્ઞએ છીએ. તે પ્રભુને નથી સ્થૂલ કાર્યરૂપ
 દેહ, કે નથી સૂક્ષ્મ દ્રવ્યથી રચાયેલાં કારણો; તેના સમાન કોઈ

નથી, તેનાથી અધિક કાંઈ નથી. તેમની સ્વાભાવિક જ્ઞાન, બલ
 (ઇચ્છા) અને ક્રિયાશક્તિઓ વિવિધાકાર હોય છે. તેનો કાંઈ ઉપરી
 નથી, લોકમાં તેનો કાંઈ નિયામક નથી. નથી તેને લિંગ શરીર,
 કે નથી તેને સ્થૂલ શરીર. મન્દિરોના અધ્યક્ષ જીવનો પણ તે
 અધ્યક્ષ છે, અને પરમ કારણરૂપ છે. તેનો કાંઈ બીજો જનક નથી,
 કે કાંઈ તેનો અધિપતિ નથી. જેમ કંચણાઓ પોતાનાં તંત્રીઓને
 સ્વભાવથી વિસ્તારે છે, તેમ પ્રધાનમાંથી પ્રકટ થયેલાં કિરણોની
 જાલ વડે આ વિશ્વને તે છાવરી દે છે. તે પોતાના શુદ્ધરૂપને પ્રધાન-
 જાળમાં ઢાંકી દે છે. આ પરમેશ્વર અમને અવ્યય બ્રહ્મપદ આપે.
 આ અદ્વિતીય દેવ સર્વ જૂતોમાં ગૂંઠ રહેલો, સર્વજ્ઞાપી, સર્વાન્તરાત્મા,
 કર્મના અધ્યક્ષ, સર્વજૂતોનો આવાસ, સાક્ષી અને ચેતન આપનાર
 સમુદય હોઈ નિર્ગુણ છે. અનેક નિષ્ક્રિય પદાર્થોને તે એક ભાવમાં
 લાવી મૂકે તેવો તે પરમવશી છે. તેને પોતાના હૃદયમાં જે ધીર
 પુરુષો સ્થાપી તેની પ્રેરણાને અનુસરે છે તેમને શાશ્વત શાંતિ મળે
 છે. આકાશ વિગેરે નિત્ય ગણાતા પદાર્થોમાં પણ જે ચદીઆતો
 નિત્ય પદાર્થ છે, ચેતનવાળા જીવો કરતાં પણ જે ચદીઆતો ચેતન-
 રૂપ છે, જે અનેક જીવોની અનેક કામનાઓને પોતે એકસો વ્યવસ્થા-
 વડે સફલ કરે છે, તે સાંખ્ય અને યોગ વડે સમજવાયોગ્ય
 પરમેશ્વરને જાણી મનુષ્યો સર્વ પાશમાંથી છૂટે છે. તેનો ત્યારે મૂર્ખ,
 અંદ, તારા અને વિદ્યુત્ પ્રકાશ કરી શકતા નથી, ત્યારે અગ્નિને
 પ્રકાશ તો શું પ્રકાશ આપી શકે ? ખરી રીતે તેના ચેતન્યમય
 પ્રકાશને આ સૂર્યાદિ તેજોરાશિઓ અનુસરી પ્રકાશમય બને છે. આ
 જીવનકાશની અંદર પોંડેલો પ્રાણપ્રદ “હંસ” છે, અને જલમંડલમાં
 અગ્નિરૂપે અંદર પોંડેલો છે. તેને બળવાથી મૃત્યુને જીતાય છે; મોક્ષ
 મેળવવાનો બીજો કાંઈ માર્ગ નથી. તે વિશ્વકર્તા, વિશ્વના રાતા,
 જીવાત્માના પણ કારણ, સ્વયંજૂ જ્ઞાનવાળા, કાલના પણ કાલ, અનેક

શુભોદયી અલંકૃત, પ્રધાન અને ક્ષેત્રજ એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષ (જીવ)ના પદ્મ પતિ, ત્રિગુણના નિયામક, ખરેખર સંસારની બાંધ છેડા કરનારી સત્તા છે. આ સર્વજ્ઞ, અને સર્વવ્યાપક અમૃત પરમેશ્વર. સુવનોનો રક્ષક છે. આ જગતનું નિયંત્રક નિત્ય કરે છે. તેના વિના અશ્વયનું કારણ બીજું કંઈ નથી. આદિપુરુષ બ્રહ્માને સૃષ્ટિના આરંભમાં જે વેદોનું જ્ઞાન આપે છે, તે આત્મશુદ્ધિના પ્રકાશક પરમેશ્વરને હું શરણુ જોઉં છું. કેલાં વિરહિત, ક્રિયા વિરહિત, શાંત, નિર્દોષ અને નિરંજન આ અમૃત ભાવને પ્રાપ્ત કરાવનાર સેતુ જેવા પરમેશ્વર જેમ લાકડાં પૂણું સળંગી ગયા પછી 'શુદ્ધ અગ્નિ' પ્રકાશે તેમ અને પ્રકાશિત થાય છે. ત્યારે આકાશને મનુષ્યો આમડાની પેઠે વાળી શકશે ત્યારે આ પરમાત્મદેવને જાપયા વિના દુઃખનો અંત આવશે—સારાંશ! જેમ આકાશ વાળી શકાય તેવું નથી, તેમ પરમેશ્વરના જ્ઞાન વિના મોક્ષ મળવો સંભવતો નથી.

આ અનંત અને અવ્યક્ત આત્મા દેહના અવિમુક્ત સ્થાનમાં

મૃતરૂપે વ્યક્ત થાય છે. આ સ્થાન બે નદીના

૩૦ અવિમુક્ત સંયોગ આગળ છે. એક નદી તે વારણા કહે-
સ્થાનમાં તે તારક-વાય છે; કારણ કે તે ઇન્દ્રિયજન્ય દોષોનો વારે
બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે છે અથવા અટકાવે છે; બીજી નદી તે નાસી
છે.

કહેવાય છે કારણ કે તે ઇન્દ્રિયજન્ય દોષોનો

નાશ કરે છે. એક પાપ અટકાવનારી, અને

બીજી પાપનાશક નદી ત્યાં મળે તે વારણસી કહેવાય. તેવું સ્થાન

આપણા દેહમાં બે જગતો છેડા અને નાસિકાનો ઉપલો છેડો ત્યાં

મસ્તકમાં મળે છે તે દિવ્ય અવિમુક્ત ક્ષેત્ર છે, જેને યોગિજનો

આરામક કહે છે. આ સંધિસ્થાનમાં બ્રહ્મવિદો એકામતાથી ઉપાસના

કરે છે, અને ત્યાં અભ્યાસનો વિપોક મર્તા ઉપાસ્ય પરમેશ્વર ઉદ્ધારે

એટલે તારકશ્ચક્ષુનું રહસ્ય સ્ફુટ કરે છે. જે વડે પ્રાણી અમૃતસંભાવને પામી મોક્ષને મેળવે છે, એટલે પુનર્જન્મના આવર્તમાં તે આવતો નથી.

આ પરમેશ્વરની શુદ્ધ ભૂતિ આદિત્યમંડલમાં છે. તેમાં રહેલા કિરણમર્મ પુરુષના દિવ્ય ભર્ગનું પ્રાદ્યોત્થાન.

૩૧ ગાયત્રી મંત્રના જ્ઞાન કરે છે. તે દિવ્ય તેજનું નામ મર્મ છે, મર્મ દેવરૂપે તેમને કારણ કે (મામિઃ મતિરસ્યહીતિ મર્મઃ) કિરણો પ્રોત્પન્નવાના છે. વડે તે ગતિમાન થાય છે; વળી સર્વ પ્રાણી-પદાર્થોના અણુઓને તે ભાંગી નાંખી શુદ્ધ કરે છે (સર્જયતીતિવેપ મર્મઃ); વળી લોકોને ભાસ આપે છે તેથી, તથા પ્રાણીઓનું રંજન કરે છે અથવા સુખ આપે છે તેથી, અને પ્રાણીઓ છેવટે જેમાં ગતિ કરી શમે છે તેથી તે દિવ્ય તેજ ભરણુ, રંજન, અને ગમન કરાવનાર હોવાથી મર્મ—એ નામના રહસ્યવાચક શબ્દથી ગાયત્રીમાં ખ્યેય વસ્તુરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ વરણીય એટલે મેળવવા યોગ્ય દિવ્ય તેજ તે પરમેશ્વર છે.

આપણા શરીરમાં જૂતભાગાઓ પ્રજામાત્રા સાથે જોડાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. આ જેની વચ્ચે ૩૨ પ્રજા અને પ્રાણુતત્ત્વની સંધિ છે. પ્રાણુતત્ત્વ જૂતને સંધિ પ્રાણુ-જ્ઞાન અને છે તેથી પ્રાણાત્મા આયુઃપ્રદ અને અમૃત-ક્રિયાનું કેન્દ્ર પર- પ્રદ ગણાય છે. દેહના શ્રોત્રાદિ કરણો નાશ મેથીર છે. પામે તો પણ મનુષ્ય જીવી શકે છે, પરંતુ પ્રાણુસંપદ ખંધ થતાં ઉડી શકતો નથી તેથી સર્વ કરણોમાં પ્રાણુ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે. સુતેલા શરીરને પ્રાણુ પુનઃ ઉઠાડે છે તેથી તે ઉત્કૃષ્ટ રહેવાય છે; પરંતુ આ પ્રાણુ જીવનનો નિર્વાહક છતાં જ્ઞાન વિનાનો છે. વિજ્ઞાન દેખતું છતાં ક્રિયા વિનાનું છે. વિજ્ઞાનને પ્રાણુનો આશ્રય લેવો પડે છે, અને પ્રાણુને વિજ્ઞાનની મદદ લેવી પડે છે.

આ સર્વ ચેષ્ટામાંથી સમજાય છે કે જૂતમાત્રાનો આધાર પ્રાણ ઉપર છે; આયુષ્ય અને અમૃતલાવ આપનાર પ્રાણ પ્રગા વડે પ્રકાશિત થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનયુક્ત પ્રાણ દેહ નિર્વાહક છે. એ ન્યાય સર્વત્ર લાગુ છે તેથી “પ્રગાત્મા પ્રાણ” એ ઐશ્વર્યવાળા આત્માનું લક્ષણ છે.

આ પ્રગાત્મા પ્રાણ આનંદરૂપ, અજર, અને અમર છે. તે શુભ કર્મથી વધતો નથી, અશુભ કર્મથી ઘટતો નથી. આ “પ્રગાત્મા પ્રાણ” જીવનો પ્રેરક આત્મા છે. જીવ શુભ કર્મ કરવામાં પણ તેનાથી પ્રેરાય છે; અશુભ કર્મ કરવામાં પણ તેનાથી પ્રેરાય છે. જીવ કર્તા છે, પરમેશ્વર કરાવનાર છે. એ પરમેશ્વર લોકપાલક છે, લોકાધિપતિ છે, તે સર્વેશ્વર છે. તેવા પરમેશ્વર તે જ મારો આત્મા છે એવું જાણવું જોઈએ.

૨૫૪ સચ્ચિદાનંદવાદી ઉપનિષદોમાંથી તથા નિર્ગુણજ્ઞાનવાદી ઉપનિષદોમાં અંતર્ગત ધ્યેયોં સચ્ચિદાનંદવાદના પ્રકરણો ઉપરથી, સચ્ચિદ પરમેશ્વરનાં રહસ્ય નામો (હ્રસ્વ, ક્ષીર, ક્ષીર, વિદ્યુત, વન, આલિ, આકાશ, જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞ, દાસ, અમૃતસપ્ત, પરોરજા, અધિમુક્ત, મર્ગ, લંકા, સત્યસ્ય સત્યમ્ વગેરે) તેના ઐશ્વર્યોદિ અનેક ગુણો, તેની વિવિધ સ્વાભાવિકી ધર્મો, જ્ઞાન, અને ક્રિયાશક્તિઓ, તેની આકાશાદિ વિજૃંભિતિઓ, તેની અભિધ્યાન અને યોગ વડે અભિવ્યક્તિ થાય તેવાં હૃદયાકાશ, ભૂમિયાદિ ધ્યાનરથાનો, તેના જગત્ તંત્ર ચલાવવાનાં પરાકર્મો આપણે તારવી શકીએ છીએ. પરમેશ્વરની ભાવના કરવા સાર આ ગુણોપસંહારન્યાય ઉપાસના કાંડમાં ખાસ ઉપયોગનો હોવાથી મુખ્ય ઉપનિષદોમાંથી આ સચ્ચિદાનંદવાદનો સારસંગ્રહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સાર સંગ્રહથી ખાતરી થશે કે ઉપનિષદો કેવલ શાંત જ્ઞાનનું જ પ્રતિપાદન કરનારાં નથી, પરંતુ રસદેહાવવાળા જ્ઞાનનું પણ પ્રાતપાદન કરે છે, અને ચિત્રજ્ઞાનવાદનું પણ કરે છે. ઉપનિષદોનાં વાક્યોમાં જે ભાવોનું વૈવિધ્ય છે તે પ્રતિ અભ્યાસકે

પ્રકરણ નવમું.

ઉપનિષદના પ્રતિપાદ્ય વિષયો. (ચાલુ)

નિર્ગુણ્યબ્રહ્મવાદ.

સૈશ્વર ઉપનિષદોમાં તથા નિર્ગુણ્યબ્રહ્મવાદી ઉપનિષદોમાં સમાયેલાં સૈશ્વર બ્રહ્મવાદનાં પ્રકરણોમાં આપણે ત્રિવિધ 'બ્રહ્મમેતદ્'—આ, જીવ, જગત્ અને ઇશ્વરરૂપ ત્રિપુટીમય બ્રહ્મ છે—એવું સમજી શકીએ છીએ. તેમાં જીવ તે ભોક્તા છે, જગત્ એ ભોગ્ય છે, અને ઇશ્વર તે પ્રેરક છે. ગયા પ્રકરણમાં આપણે વિચારી ગયા કે 'ઇશ્વરતત્ત્વનો જગત્ સાથે કર્તાપણનો તથા કારણપણનો સંબંધ છે. તેમાં મૂલ અવ્યા-કૃત-પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિદ્રવ્યને—અ્યાકૃત એટલે કાર્યાકાર બનાવવામાં પરમેશ્વર નિમિત્તકારણ છે અથવા કર્તા છે, અને પ્રધાનના સર્વ ગુણો તેમના આશ્રયમાં છે, અને સ્વતંત્ર સત્તાવાળા નથી તેથી પરમેશ્વર કાર્યાકાર જગતનું ઉપાદાન કારણ અથવા પ્રકૃતિકારણ પણુ છે. નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ તરીકે પરમેશ્વરને ત્રિવિધ બ્રહ્મ-વાદમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યા છે તે ખરું, પરંતુ ઉપનિષદનું તાત્પર્ય આ ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદમાં નથી.

ત્રિવિધ બ્રહ્મને દ્વિવિધ બ્રહ્મમાં લાઘવથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં થયો છે:—

“અરેષ્વર બ્રહ્મનાં બળ્યે રૂપો છે. (૧) મૂર્ત એટલે આકૃતિ-વાળું, અને (૨) અમૂર્ત એટલે આકૃતિ વિનાનું; (૧) મૂર્ત એટલે વિનાશી, અને (૨) અમૂર્ત એટલે અવિનાશી; (૧) રથાવર અને

(૨) જંગમ; (૧) સત્ એટલે અપરોક્ષ થાય તેવું અને (૨) અસત એટલે “તે” અથવા પરોક્ષ હોય એવું.

તેમાં વાયુ અને આકાશ વિનાના ત્રણ પૃથ્વી, જલ અને તેજથી ઘડાયેલા પાટમાં પેરેલું તે મૂર્તિબદ્ધ સમજવું, તેવું મૂર્તિબદ્ધ મત્સ્ય છે, સિંધર એટલે જડ, અને સત્ એટલે અપરોક્ષ છે. આ મૂર્તિબદ્ધ, મત્સ્યબદ્ધ, સિંધર બદ્ધ અને સત્ બદ્ધનો સાર અથવા રસ તે આ આદિત્યનું તપત્તું બિંબ છે. તે ખરેખર સદૃશબદ્ધનો રસ છે.

હવે જે અમૂર્તિબદ્ધ છે તે વાયુ અને આકાશના રૂપનું છે. તે અમૂત છે, તે ગતિવાળું છે, અને તે ત્યત્ એટલે “તે”-એમ પરોક્ષ દૃષ્ટિથી સમજાવી શકાય તેવું છે. આ અમૂર્ત, અમૂત, જંગમ, અને પરોક્ષ બદ્ધનો સાર અથવા રસ તે આ આદિત્ય મંડલનો અખ્યક્ષ અથવા અભિમાની પુરુષ છે. ખરેખર, પરોક્ષબદ્ધનો રસ તે આ આદિત્યાંતર્ગત પુરુષ છે.

આ પ્રમાણે અભિદેવત શાખાના બદ્ધનું વિવેચન થયું. હવે અધ્યાત્મ શાખાના બદ્ધનું વિવેચન કરીએ.

આપણા પિંડમાં ત્રણ તત્ત્વ અને હૃદયાકાશ તત્ત્વથી બેઠલાં જૂદાં દ્રવ્યો છે તે મૂર્તિબદ્ધનાં મત્સ્ય, સિંધર, અને અપરોક્ષ ભાવ-વાળાં રૂપો છે. તે સર્વ મૂર્તિબદ્ધ, મત્સ્યબદ્ધ, સિંધરબદ્ધ અને અપરોક્ષ બદ્ધનો સાર અથવા રસ તે આપણી અશુરિન્દ્રિય છે. ખરેખર ! પિંડમાં સદૃશબદ્ધનો સાર તે અશુ છે.

હવે જે પિંડગત અમૂર્તિબદ્ધ હતું તે ત્રણ અને અંતરાકાશથી રચાયું છે. આ અમૂર્ત, અમૂત, જંગમ, અને પરોક્ષબદ્ધનો રસ તે આપણી દક્ષિણ નેત્રની ઇન્દ્રિયમાં પ્રવર્તેલું પુરુષનું સ્ફુરણ છે. ખરેખર નેત્રમાં થતું ચેતન્યસ્ફુરણ તે અમૂર્ત-પરોક્ષ બદ્ધનો રસ છે.

આ પિંડગત પુરુષનું રૂપ અનેક રંગનું છે. જેમ રંગમાં રંગાયેલું વસ્ત્ર હોય, જેમ પાંકુ રંગની ધાળગી હોય, જેમ ઇન્દ્રનીલ

અવધિરૂપ જે તત્ત્વ રહે છે તેના કરતાં કોઈ ચડીઆતું તત્ત્વ નથી એવું સમજાવવાનો આ પ્રયત્ન છે.

આ નેતિ નેતિ—ઉપદેશ વાક્યની સમજણ એક પુરાણમાં આપી છે. કોઈ ગામમાં ખરહદના હુંટારાઓએ આવો ઘાઠ પાડી, લૂંટ કરી જવાની સાથે તે ગામના ઠેટલાક જુવાન છોકરાઓને હુંટારાઓ પકડી લઈ ગયા. જે દરમાં લૂંટ થઈ તેના રાત્રીએ પકડાયેલા માણસોનો પરહદમાં કબજો કર્યો. પણ તેને ઝોળખનાર માણસ જોઈએ. આ પકડાયેલા મનુષ્યોમાં એક પરગામથી પરણવા આવેલો વરહતો. તેને જે ગામમાં લગ્ન થયું તે ગામના લોકો બરાબર ઝોળખે નહિ. તે ઉપરથી તેની સાથે પરણેલી નવવધૂને પરહદમાં ઝોળખાણ કરાવવા લાઇ જવામાં આવી. હારખંધ છોકરાઓ ઉભા રાખી તપાસ થઇ—આ વર તારો ખરો ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લગ્નવાતી બાળા ડોકું ધુણાવે (નેતિ નેતિ) અને તે વડે નિષેધ કરે. એમ દસ પંદર યુવાનોનો નિષેધ કર્યો પછી પોતાનો સાચો વર કમમાં રજુ થયો ત્યારે તે ખિચારી નીચું જોઈ સતબ્ધ બની રહી. પરીક્ષકો સમજી ગયા કે આ એનો ખરો વર.

આ લૌકિક નિયમ પરબ્રહ્મની ઝોળખમાં ઉપનિષદે માથુ પાડ્યો છે. વાણીથી બહાર મેં જાણ્યું એમ કહેનારા તેને ખરી રીતે ઝોળખતા નથી. પરંતુ પોતાના સ્વામી અથવા પતિ તરીકેની ઝોળખ મોત બાવથી જ આપણે પરબ્રહ્મની કરી શકીએ છીએ.

મૂર્ત અને અમૂર્ત વર્ગનાં દિવિધ બ્રહ્મનાં જોડકાં ઉપરાંત આ એકમેવાદિતીયમ્—આ એક અદિત બ્રહ્મ, આપણા અનુભવમાં આવતું જોઈએ. આ અનુભવ વિધિવાક્યથી જાગે એમ નથી, પણ નિષેધ વાક્ય વડે ઉદય પમાડી શકાય તેવો છે.

ત્રિવિધબ્રહ્મ, દિવિધબ્રહ્મ, અને અદિતીયબ્રહ્મ—બ્રહ્મરૂપે પરમસત્ય છે, પરંતુ જે જે ઉપાધિમાં તે પોંઠાં જણાય છે તે તે ઉપાધિના

સમાનાધારવાળાં વ્યાવહારિક સત્ય છે. વ્યવહારસત્યમાં પણ સ્થૂળ-મૂર્ત-અહ છે નીચલા વર્ગમાં છે; સૂક્ષ્મ-અમૂર્ત-અહ તેના કરતાં ચઢીઆતું સત્ય છે; કારણ જૂમિકાનું વાસનામય વિચિત્ર અથવા શબ્દ અહ તેના કરતાં પણ ચઢીઆતું છે. આ ત્રણે અપરબ્રહ્મ છે; અને આ ત્રણેથી પર તુરિય જૂમિકાનું અહ તે પરબ્રહ્મ છે. ખરી રીતે અહ વસ્તુ એક અદ્વિતીય છે, પરંતુ તે કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ જૂમિકાના અધિભૂત દ્રવ્યના રૂપને અનુસાર વિચિત્ર લાસે છે, જેમ કોઈ રત્નની નીચે અનેક રંગની પાંદડીઓ મુકીએ તો તે રત્ન જુદા જુદા રંગનું લાસે છે, તેમ પરબ્રહ્મ તત્ત્વ આ દ્રવ્યના પરિણામોના બેદો વડે અનેકાકાર લાસે છે. જે એક અદ્વિતીય ચિંતન્ય છે તે બહુરૂપી થાય છે.

આ પરબ્રહ્મરૂપ સનના સ્વભાવધર્મો અને ઔપાધિક ધર્મો સમજવાના છે. બ્રહ્મશબ્દ ઉપનિષદોમાં પરમતત્ત્વના અર્થમાં વપરાયો તે પહેલાંના વેદસાહિત્યમાં શા અર્થમાં વપરાતો હતો તે વિચારવાથી બ્રહ્મવસ્તુની સમજણ વધારે મળે તેમ છે. ઋગ્વેદમાં વ્રજ રજુતિ અથવા પ્રાર્થનાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. જે દેવતાનું સૂક્ત હોય તે તે દેવતાનું વ્રજ સમજવામાં આવતું. પરંતુ ઋગ્વેદમાં આ અર્થ રૂઢ જણાય છે. તેનો યૌગિક અર્થ વિચારવાનો રહે છે. મુરોપીઅન વિદ્વાનો અનેક કલ્પનાઓ વ્રજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંબંધમાં ભાષા-શાસ્ત્રની સરખામણી ઉપરથી કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો જેવા કે Duggan, Bergaigne, Zarnen, વિગેરે વ્રજ શબ્દને વૃદ્ધ એટલે વધતું—એ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે; અને યૌલિક અર્થ “વધતું જતું બલ” કરે છે. મનુષ્યનો આત્મા પોતાના કરતાં ચઢીઆતા દેવ

* આ સંબંધમાં સવિસ્તર ચિંતન સાર જુઓ. History of Indian Philosophy by Messrs Balvalkar and Ranade, Vol II. pp. 346-351.

અથવા ઈશ્વર તરફ પોતાની ભક્તિની ભાવના જણાવતી કરી જે શબ્દમાંથી પ્રાર્થના કરે છે તેમાં જે બળ પેસે છે તેથી. મદ્ય એટલે દેવની પ્રાર્થના અથવા સ્તુતિ એ અર્થ ક્ષબ્દમાં દાખલ થયો છે. વળી યજુર્વેદમાં દામની જૂટી કરી નાના દંડ તરીકે (વર્દિ) (મુખ્ય ક્ષત્રિય દ્વાયમાં રાખે, અને હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્યાતાને એટલે ક્ષબ્દો કે ક્ષત્રિયને સૂક્ત અથવા સ્તુતિ (તેને ત્રણ કહે છે) ભણવામાં, યજુર્વેદી ક્ષત્રિયને ક્રિયા કરવામાં, અને સામવેદી ઉદ્યાતાને જય માન ગાવામાં ગ્રેરવા સાથે તે દંડને) દલાવે તે ઉપરથી આ યજુર્વેદમાં, દર્શની જૂટીવાળા દંડને પણ મદ્ય કહેવામાં આવેલો. વેદસ્તુતિમાં અને ક્રિયાગ્રેરક દંડમાં કોઈ અદ્ભુત શક્તિ છે કે જે વડે વચન અને ક્રિયા ફળે છે. તે શક્તિ જેમાં રહી છે તેને પણ મદ્ય શબ્દ લગાડવામાં આવ્યો.

અન્ય પાશ્વલ વિદ્વાનો (Kestel વિગેરે) ગ્રાજ્ ધાતુમાંથી થતો “શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે. ગ્રાજ્ એટલે પ્રકાશવું. તે ઉપરથી ન્યોતિર્મય, પ્રકાશમય વસ્તુ તે મદ્ય એવો અર્થ કરે છે. “બ્રહ્મવર્ચસ” એ શબ્દમાં આ પ્રકાશનો ભાવ સમાયેલો છે.

આપણા શ્રીતસાહિત્યના ચિંતકો ઉપનિષદમાં વપરાયેલા મદ્ય શબ્દની વૃત્તવાદ વૃદ્ધતાવાત—એ રીતે વ્યુત્પત્તિ કરે છે એટલે કે “જે પદાર્થ અત્યંત મોટો હોય અને અમર્યાદ વધતો જાય તે બ્રહ્મ”. આ મૌલિક અર્થ આપણે સ્વીકારીએ, અને તેમાં પાશ્વલ વિદ્વાનોની ભાવનાના રંગ પૂરીએ તો કંઈ ખોટું નથી. સમજાં ઉપનિષદોમાં મોટાપણાનો અને વધવાનો ભાવ સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં ગુંચવામાં આવ્યો છે.

“બ્રહ્મો વિચાર્યુ કે હું બહુ ચાકું”, “તપવડે થતરે એક કેન્દ્ર-ગામી થયું”; “બ્રહ્મ પ્રવેશડે પામી વિસ્તર્યું”—વિગેરે અનેક સૃષ્ટિ-પ્રકરણનાં વાક્યોમાં બ્રહ્મવસ્તુમાં સંદેશ કરવાનું બળ, વિચાર કરવાનું બળ, વિસ્તાર પામવાનું બળ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; અને આ

ચેતનધર્મના સ્વીકારથી ઔપનિષદશ્લોક સાંખ્યના પ્રધાન કરતાં જૂડ પડે છે. પ્રધાન, પ્રકૃતિ, અધ્યાત્મ વિગેરે જન્મતત્ત્વ કારણ સ્વયં જ છે; તેના ઊપનિષદોમાં નહિ. આ વિવેક ઉપનિષદોમાં ૨૫૯ સ્થળે સ્થળે છે.

અહાના મૌલિક અર્થો વ્યુત્પત્તિના નિયમથી—(૧) મોટું થવાના સ્વભાવવાળું તત્ત્વ, (૨) વધવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી ચેતનધર્મવાળું, (૩) તેને જોવા જાણવાનો પ્રયત્ન કરનાર તેને પ્રાર્થના અથવા ભાવવાળા શબ્દવડે સ્મરે છે તેથી શબ્દશ્લોકે જાણખાતું, (૪) તે જોમાં સ્ફુરે તે શક્તિવાળું બને છે એટલે કાર્ત્ત્વયુક્ત વિગેરે પ્રતીકમાં જાણખી સમય તેવું—એટલા નીકળે છે. આ અર્થોનું એકીકરણ ઔપનિષદ વિચારોએ અહાના તથા સ્વભાવમાં કર્યું છે:

॥ સત્ય જ્ઞાનમનંતરદ્વ ॥ (તૈ. ડ. ૨-૧)

અહા સત્ય^૧—એટલે જ્ઞાન અને સ્વત્—અપરોક્ષ અને પરોક્ષરૂપમાં સાચા ભાવે પેઠે, જ્ઞાન^૨ એટલે પ્રકાશરૂપ, અને દેશ, કાળ અને નિમિત્તની અર્થોદામાં નહિ પડે તેવું અનંત^૩—તત્ત્વ છે.

પરંતુ આવા અહાનું વિધાન કોણ કરે છે? જે વિધાન કરે છે એવો શરીરધારી આત્મા. અહાના ઉપરના સ્વભાવધર્મોને પકડનાર—અહણ કરનાર—જાણનાર આત્મા. પરંતુ અહાના શુદ્ધ સ્વભાવને જાણનાર આત્મા જે કે દેહધારી છે તેપણ અર્થોદિત કર્તા—ભોક્તા આત્મા તરીકે અહાન નથી, પરંતુ સાક્ષી આત્મા તરીકે અહાન બની શકે. આ અહાનું, સાક્ષી આત્મા વેદન અથવા જ્ઞાન મેળવે છે. તે વેદન અથવા જ્ઞાન સાચા લિખ પદાર્થરૂપે એટલે વિષયરૂપે નહિ, પરંતુ અદ્વૈતભાવે—અખંડભાવે—સાક્ષાત્કાર રૂપ છે. જેમ આપણું મુખ આપણે સાચું પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી તે વાત ખરી, પરંતુ અંધારામાં મુખનું પ્રત્યક્ષ અભિનિબોધ્ય વડે કરી શકીએ છીએ, તેમ અહાના સ્વભાવધર્મોને—સત્ય, જ્ઞાન, અનંત,

નામના ધર્મોત્તે—સાક્ષી આત્મા પોતાના શુદ્ધિરૂપ શુદ્ધામાં પ્રતિફલિત થયેલા અનુભવી થકે છે. આ વિવેકાણુ વેદનના પ્રકારને અદ્વૈત-સાક્ષાત્કાર કહે છે, ન્યારે લૌકિક જ્ઞાનના પ્રકારને બેદજ્ઞાન અથવા વિવેકજ્ઞાન કહે છે. જહનનો આત્મરૂપે અનુભવ સાક્ષીચેતન કહે છે, પણ તે પૃથક્ જેવ અથવા વિપર્યયે નહિ, પરંતુ ઊભા કરેલા મેયના અંતર્યામી ચેતનરૂપે કરે છે. આ અદ્વૈતાનુભવના પ્રકારનો ઉત્તેજ્ય કૌતોપનિપદ્ધત્તા અને તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ધમાં કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ઉપનિષદ્ધમાં શુદ્ધધર્મોથી વિચિટ્ત જહન તે ઉપાસ્ય, અને શુદ્ધધર્મોથી વિરહિત શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ (સત્ય, જ્ઞાન-અનંત) જહન તે જોય—એવો વિવેક કરી આપણાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન વડે જે જે વિચિટ્તરૂપમાં આપણે જહનને ચિંતવીએ અથવા જ્ઞાનમાં લઇએ તે રૂપ ખરૂં જહન-સ્વરૂપ નથી, પરંતુ જે અંતર્યામી ચેતનવડે આપણા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન વિચિટ્તાકાર જહનને સમજે છે અથવા ઉપાસે છે તે ચેતન ખરૂં જહન છે. આત્મં વર્ણન કર્યા પછી આ શુદ્ધજહનનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે તેનું હાયાચિત્ર શુદ્ધશિષ્યના સંવાદમાં નીચેના મામિકે શબ્દોમાં ઉતાર્યું છે:—

“જે તું એમ માને કે મેં જહન સારી રીતે જાણ્યું છે, તો ખરેખર, ધણુંજ થોડું જહનતું રૂપ તું સમજ્યું છું એમ હું ખાતરીથી કહું છું. તું એમ સમજે છે કે જહનતું રૂપ દેવોમાં પેહું છે અને તેની મીમાંસા કરવા યોગ્ય છે, અને તેને મેં જાણ્યું છે એવું તું માની લે છે.

(ગુરુ કહે છે): હું એમ નથી કહેતો કે મેં જહનને સારી રીતે જાણ્યું છે. તે સાથે એમ પણ નથી કહેતો કે—હું નથી જાણતો. પરંતુ અમારામાં જે કોઇ ‘હું જહન નથી જાણતો એમ નહિ’ એવું જે સમજી જાણે છે તે જહનને ખરૂં જાણે છે. જે કોઇ જહનને મનવડે સમજાતું નથી એવું સમજી જાણે છે તે જહનનો ખરો વિચાર કરે છે; અને જે એમ માને છે કે મારા મનવડે જહનતું મનન થયું

છે તે 'બ્રહ્મ' જાણતો નથી ! (લોક રીતે) નહિ જાણનારાઓને બ્રહ્મ જાણાતું નથી પણ લોક રીતે જાણનારાને તે પ્રકટ થયેલું છે. પ્રત્યેક બોધમાં અથવા શુદ્ધિના રત્નરણમાં આ બ્રહ્મ ઝળકે છે, અને વિચારવડે પકડાય છે, અને તેનું જાણનાર અમૃતભાવને પામે છે. આવા સ્વાનુભવ વડે ચેતન્યના સામંધ્ય અથવા વીર્યની પ્રાપ્તિ છે અને આધી વિદ્યા વડે અમૃત તત્વ મળે છે. આ રીતે જેણે બ્રહ્મ પોતાના અંદરજીવનમાં જાણ્યું તે ખરું સમન્વેષ જો ન જાણ્યું તો મોટી હાનિ થઈ એમ સમજવું. ધીર પુરો પ્રત્યેક પ્રાણીમાં શોધી શોધી બ્રહ્મને અંદરજાણવ કરી જાણે છે અને ત્યારે દેહ છૂટે છે ત્યારે આ લોકમાંથી અમૃત પદમાં જાય છે.*

બ્રહ્મવેદનની આ વિશિષ્ટ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં નીચેના વાક્યોમાં થયો છે.

“બ્રહ્મવિદ્ પરપદને પ્રાપ્ત કરે છે. તેના ટેકામાં નીચેની ઋચા છે:—“સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત વસ્તુ તે બ્રહ્મ. તેને હૃદયાકાશ નામના સર્વોત્તમ આકાશમાં રહેલી શુદ્ધિનામની શુદ્ધિમાં ગોઠવાયેલું જે કોઈ જાણે છે તે સર્વ બ્રહ્મ સાથે સામુજ્ય પામી સર્વ કામને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.” બ્રહ્મવસ્તુનું વેદન અથવા અનુભવ સર્વદશ-અનુભવ કરતાં જૂદા પ્રકારનો છે તેના હેતુનું પ્રતિપાદન ઇન્દ્રિય-પદ કરે છે. સર્વ દશ વસ્તુઓ વિષયરૂપે આપણા અનુભવમાં સામી ઉભી થાય છે, અને આ વિષયરૂપતા, દેશ, કાળ, અને કાર્યકારણની મર્યાદાઓને અથવા અવગ્રહેદોને ક્ષામા રજુ કરે છે. જો તે વસ્તુ અથવા પદાર્થ આપણા અનુભવમાં આવે કે તરત તે દિશ્, કાળ, અને નિમિત્તના બીજામાં કળજો પડેલો જણાય છે. આ ત્રણ અંત અથવા મર્યાદાવાળા સર્વ પદાર્થો અને ભેદો છે. પરંતુ અનુભવરૂપ વસ્તુ આ ત્રિવિધ પરિગ્રહેદમાં પડતી નથી. અનુભવ કરનાર ચેતન અનુભવ જેનો થાય છે તેની મર્યાદાને લઈ મર્યાદિત હોય તેવો ભાસે

ઉભી થાય છે, અને આ વિષયરૂપતા દેશ; કાળ; અને કાર્યકારણની-
મર્યાદાએને અથવા અવરોધોને સામા રજુ કરે છે. મને તે વસ્તુ
અથવા પદાર્થ આપણા અનુભવમાં આવે કે તરત તે દિઁ કાળ;
અને નિમિત્તના બીજામાં કળને પડેલો જણાય છે; આ ત્રણ અંત-
અથવા મર્યાદાવાળા સર્વ પદાર્થો અને એકો છે. પરંતુ અનુભવરૂપ
વસ્તુ આ ત્રિવિધ પરિચ્છેદમાં પડતી નથી. અનુભવ કરનાર ચેતન
અનુભવ જેનો ધામ છે તેની મર્યાદાને લીધે મર્યાદિત હોય. તેવો
ભાસે છે, ને કે પોતે તેવી મર્યાદામાં વસ્તુતઃ નથી. ઉદાહરણ
તરીકે સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વયં અમર્યાદિત છે, છતાં જેને પદાર્થોને તે
પ્રકાશિત કરે છે તેની મર્યાદાથી જણે મર્યાદિત થયો હોય. એવો
ભાસે છે. બધા પદાર્થ આવો એક વિવક્ષણુ જ્યોતિર્મય છે; તે જેને
ઉપાધિને પ્રકટ કરે છે તેને ઉપાધિમય દેખાય છે.

અભવવસ્તુ આ પ્રમાણે સર્વદશ વસ્તુઓથી જુદી પડે એટલે
કે તે સર્વ બેદવાળા પદાર્થોમાં સદ રૂપે અને ત્યજ રૂપે (સત્ય) પ્રકાશ-
માન ધામ છે (જ્ઞાન) અને તે પણ દેશ, કાળ, અને નિમિત્તોની
મર્યાદામાં જકડાયા વિનાની સ્વયં પ્રકાશે છે. આવી પરમ સત્ય,
પરમ પ્રકાશ, અને પરમ અનંતતાની સર્વીશ પૂર્ણ અનુભૂતિ ને કે
આપણા જેવા જીવોને સામાન્ય રીતે યતી નથી, પરંતુ આપણા
આત્માના સ્વરૂપની શુદ્ધ પ્રતીતિમાં, એટલે દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન,
બુદ્ધિ વિગેરે ઉપાધિથી પૃથક્ જાન થવામાં, તે અભવના અનુભવની
છાયા અથવા ગંખી યદ્ય શકે છે. આ પ્રતીતિને વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહે છે,
એટલે કે ચિત્તસત્ત્વની અત્યંત વિશુદ્ધ સમાદિત અવસ્થામાં જીવાત્મા
પોતાને અજ્ઞાત્મારૂપે ઓળખી શકે છે. જેમ આપણો સ્થૂલ દેહ
સ્થૂલ મોટા માપનો છતાં નખ જેવડા દર્પણમાં પ્રતિબિંબ બાવે
નાના માપમાં. પણ પૂર્ણરૂપમાં પકડાય છે, તેમ સત્ય, જ્ઞાન, અને
અનંત અજ્ઞાત્મા શુદ્ધસત્ત્વની અચ્ચેદ અવસ્થામાં પ્રતિબિંબિત થય.

અણુભાવે પણ પૂર્ણરૂપમાં અનુભવાય છે. નાના અણુકા જેવા દર્પણમાં સ્પષ્ટ શરીરનો આભાસ થાય છે, તેમ શુદ્ધસત્ત્વની નિરુદ્ધ અવસ્થામાં બ્રહ્માત્મા પ્રતિફલિત થાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વનો વૃત્તિવ્યાપ્તિ નામનો ઉપકાર અનુભવી પુરુષો સ્વીકારે છે, પરંતુ જેમ ઘટપટ્ટાદિ પદાર્થો ચિત્તની વૃત્તિમાં પદ્મકાયા ઉપરાંત આત્માના ચૈતન્યના પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે; જેમ દીવો છતર સર્વ પદાર્થોના અધારારૂપ આવરણને દૂર કરી પોતાના પ્રકાશવડે તે તે પદાર્થોને વેદિત કરે છે, અને તેવા પ્રકાશના વીંટળાવાથી ઘટપટ્ટાદિ તે તે રૂપે સમજાય છે, તેમ બ્રહ્મવસ્તુના અનુભવમાં થતું નથી. વૃત્તિનું વીંટળાવું, અને પ્રકાશનું વીંટળાવું આ બે ઉપકારની જરૂર અનાત્મ પદાર્થના અનુભવમાં રહે છે, એટલે વૃત્તિવ્યાપ્તિ અને ક્લેશવ્યાપ્તિની અપેક્ષા અનાત્મ પદાર્થના જ્ઞાનમાં રહે છે. આ પૈકી માત્ર વૃત્તિવ્યાપ્તિની જરૂર બ્રહ્મવસ્તુના અનુભવમાં રહે છે, ક્લેશવ્યાપ્તિની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે દીવો જેવો સ્વયંપ્રકાશ પદાર્થ છે. અત્ર દીવો એ ભૌતિક તેજનું ઉદાહરણ છે, અને આત્મા અલૌકિક જ્યોતિનું ઉદાહરણ છે. ભૌતિક તેજ “હું જોઉં છું” આવો અનુભવ કરી શકતું નથી; પરંતુ અલૌકિક આત્મજ્યોતિ “હું સ્વતંત્ર વસ્તુ છું” એ પ્રકારનો અનુભવ કરી શકે છે. જ્યાં સુધી વૃત્તિવ્યાપ્તિની પ્રતીતિ રહે છે ત્યાં સુધી અનુભવ સવિકલ્પ રહે છે, ત્યારે તે વૃત્તિવ્યાપ્તિ શમે છે, એટલે ચિત્તનું સજગ્યું એટલે વૃત્તિઓનો જ્યોત દાઢવાનો વ્યાપાર બંધ થાય છે, ત્યારે તે અનુભવ નિર્વિકલ્પ બને છે. હુંપણનો અથવા અહંતાનો સર્વાંશ માત્ર અથવા નિરોધ પૂર્ણ બ્રહ્માનુભવ મળાય છે. જેમ જેમ પ્રત્યક્ ચેતન એટલે જીવાત્મા સત્ય, જ્ઞાન, અને અનંત બ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપ ભાવે વૃત્તિવ્યાપ્તિથી ઓળખે છે, તેમ તેમ તેના પાશો અથવા મર્યાદાઓ ઠપાય છે, અને અસત્ જડ, અને દુઃખના બધા ત્રુટતા બંધ છે, અને બ્રહ્મનો સદૃશ આનંદ આવિર્ભાવ પામે છે. પરોક્ષ બ્રહ્મના અનુભવથી આનંદનો આવિર્ભાવ થતો નથી; પરંતુ તે બ્રહ્મ હું છું એ પ્રકારની

અત્યંતિરા થાય છે ત્યારે આજ્ઞા એટલે ઢંકાયેલો બ્રહ્માન્દ સ્વરૂપાન્દ તરીકે વ્યક્ત થાય છે.

જીવાત્માની દેહાદિ ઉપાધિથી ચયેલી મર્યાદા જેમ જેમ ક્રુદ્ધતી જાય છે, તેમ તેમ પરમાત્માનો આનંદરૂપ સ્વભાવ વિશેષ અભિવ્યક્ત થતો જાય છે. બ્રહ્મરૂપ વસ્તુનો આનંદ તે સ્વભાવધર્મ છે. જેમ સત્યત્વ અને ચિન્મયત્વ સ્વાભાવિક છે, તેમ આનંદ પણ સ્વાભાવિક છે. સામાન્ય રીતે જન્મવૃત્તા કારણરૂપ બ્રહ્મનો સત્ સ્વભાવ જડ અને અજડ પદાર્થોમાં સ્ફુટ થાય છે અને તેને સામીત કરવામાં છુદ્ધિને અમ પડતો નથી; વળી બ્રહ્મનું ચિન્મયત્વ પણ સચેતન વર્ગમાં આપણને મર્યાદિત સમજાય છે. પરંતુ તે આનંદરૂપ છે—આ નિશ્ચય થવામાં ધણા સૂક્ષ્મ વિચારની અગત્ય રહે છે. ઉપનિષદોમાં જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અથવા શારીરાત્મા અને પ્રાણાત્મા વચ્ચે વિશ્લેષણ પ્રેમવાળો સંબંધ માનવામાં આવે છે, અને આ સંબંધની ઝાંખી ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપનિષદના વિચારકો કામ વડે આકર્ષાયેલાં સ્ત્રી પુરુષના મધુનજન્ય સંબંધને તેઓ હતાહરણ તરીકે આપે છે:—

“આ જીવાત્મા જ્યારે સુષુપ્તિની પર અવસ્થામાં લીન થાય છે, ત્યારે તે સ્વેચ્છાવિહારી થાય છે, તે પાપવિનાનો અને અભય દશામાં આવી વસે છે. જેમ કોઈ પ્રિય સ્ત્રીથી આલિંગનમાં સુઆયેક્ષો પુરુષ બહારનું તથા અંદરનું બેઢલાન જૂલો જાય છે તેમ પ્રાણ આત્માના (પરમાત્માના) આત્મેષમાં પડેલો જીવ બહારનું અને અંદરનું બેઢલાન જૂલો છે અને તે આપ્તકામ ધર્મ નિષ્કામ બને છે, અને વિશેષ જૂમિકામાં આવી વસે છે. સર્વ આનંદોનું એકમન રહિતરૂપ છે. તેમાં પ્રણાનો પ્રવેશ કરી મનુષ્યો તે ધન્દ્રિય વડે ત્રણ ક્રોડો મેળવે છે:—આંતર આનંદ, બ્રહ્મ રતિ,

અને પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ^૧. પ્રાણ અને પ્રજ્ઞાનો યોગ થવાથી આનંદનું પ્રકટીકરણ^૨ થાય છે. જ્યાં આનંદ છે—એ રીતે ઉપાસના કરવી પ્રતિષ્ઠા પુત્રની પ્રાપ્તિ તે આનંદ છે.^૩ પ્રજ્ઞાતિ, અમૃત અને આનંદનું પ્રકટીકરણ ઉપરચમાં^૪ આનંદ તે વિજ્ઞાનનો રસ^૫ છે—આ વિગરે અનેક ઉપનિષદોનાં વાક્યોમાં આનંદનો મૌલિક અર્થ મિથુનીલાવને લગતો છે, અને, તેને ઉદાહરણ તરીકે લઈ જીવ-શિવના તાદાત્મ્યમાં અસૌકીક આનંદ પ્રકટ થાય છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

જીવના અનુભવકોશમાં, ચુંચાચેલા સ્વરૂપ કરતાં, પ્રાણમય આત્મા ચઢીઆતો છે; તે પ્રાણમય આત્મા કરતાં મનોમય આત્મા ચઢીઆતો છે; મનોમય આત્મા કરતાં વિજ્ઞાનમય આત્મા ચઢીઆતો છે; અને વિજ્ઞાનમય આત્મા કરતાં આનંદમય આત્મા ચઢીઆતો^૧ છે. વિજ્ઞાનમય આત્માની પીઠમાં રહેલું આનંદમય સ્વરૂપ વિજ્ઞાનમય જેવું વ્યક્ત અથવા સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ વ્યક્તાવ્યક્ત દર્શાવું હોય છે. બેદભાનના લગ્ન થવાથી આનંદની કલા જન્મે છે, બેદભાન ઉત્પન્ન થતાં આનંદની ક્ષતિ થાય છે—આ સિદ્ધાંત વિષવાનંદના અનુભવમાંથી તરવાતો ઉપનિષદ વિચારકોએ અજ્ઞાનશક્તિમાં લાવી મૂક્યો છે. આપણા અનુભવથી સમજાય છે કે ક્ષુદ્ર વિષયોના ભોગમાં, મિથુનાદિ ક્રીડામાં, જોયી જાતની લલિત કલાઓના આસ્વાદમાં ભોક્તા જીવ પોતાનું બિન્નારિતત્વ ભૂલે છે, અને ભોગ્યમાં તન્મય બને છે. આ તન્મયતા અથવા અદ્વૈતલાવમાં આનંદનું રહસ્ય છે. જીવાત્માની આ અભ્યાત્મામાં બની જતી લાવાવરથા કમપૂર્વક થાય છે. પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી પ્રેમનું પ્રથમ સ્પર્શ; તેના નિકટપણથી અને સદવાસથી ચિત્તમાં

૧. કૌપીતકી ૨, ૫, ૩, ૫, ૭, ૬, ૭, ૮. ૨. કૌપીતકી ૩, ૮.

૩. ય. જા. ૪, ૧, ૬. ૪. તૈત્તિરીય ૩, ૧૦, ૦. ૫. મૈત્રી, ૧૧.

૬. તૈત્તિરીય. ૨, ૫.

એક; તેના અનુકૂલપણથી અર્થના ઉપકરણી પ્રમાણ; અને ચિંતનાં
 મધ્યમાં સુખની રિચરવાસના તે આનંદ; પ્રિય, મોહ; પ્રમેદ અને
 આનંદથી રંગાયણું એવવા રચીપચી ગયેલું ચિત્ત બ્યારે આનંદનાં
 અધિષ્ઠાનમાં રૂપી જાય ત્યારે આનંદની પરાકાષ્ઠા સમજવી; વિષ-
 યોના દર્શન; પ્રાપ્તિ, ઉપભોગ વિગેરેથી જે ચિત્તનું સંત્વમાં લય થયું
 તેમાં મૂલ અલંકારસ્તુનો આનંદ પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યો છે, અને ખરે
 ખરું બદ્ધત આનંદ તો અલંકાર વસ્તુજ છે. આ વારંતક સમજણ
 નહિ હોવાને કીધે ચિત્તપ્રસાંતિને એવું જીવ વિષયોને જાણે છે, અને
 જે ક્ષણે તે તે વિષયને મેળવી આપ્તકામ અને છે તે ક્ષણે વિષય-
 નંદની સ્ફૂર્તિ થાય છે. પરંતુ આત્મ પદાર્થોનો યોગ સદાસર્વદા
 રહેતો નથી એટલે વિષયાનંદનો નાશ, અને અન્ય વિષયને મેળવવાની
 વાસના; તે વાસના સિદ્ધ થઈ કે ક્ષણિક તે વિષયનું સુખ અને તેનો
 નાશ. આ પ્રમાણે વિષયોમાંથી આનંદની અભિલાષા રાખનારો
 મનુષ્ય તે તે વિષયનો આપ્તકામ થાય છે, પરંતુ આત્મકામ બનતો
 નથી, અને આત્મનિષ્ઠ અને આત્મરતિ આત્મસમ ન થવાથી
 બનતો નથી, અને પરિણામે નિષ્કામ અને લયગ્રહિત થઈ
 રાહેતો નથી. આ કારણથી ધનાદિ બાહ્યપદાર્થોને પ્રિય
 માનવા કરતાં પુત્રને પ્રિય મનવું, પુત્રના કરતાં પિંડને પ્રિય
 માનવું, પિંડ કરતાં ઇન્દ્રિયોને પ્રિય માનવું, ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રાણને
 પ્રિય માનવો; પ્રાણ કરતાં વિજ્ઞાનને પ્રિય માનવું, અને વિજ્ઞાન
 કરતાં પણ પ્રેમનાં મૂલ રૂપ આત્માને પ્રિય માનેવે—આ ક્રમપૂર્વકે
 કૃત્વાત્માને અંતર્મુખ બનાવવાનો વિધિ શાસ્ત્રવચ્ચે મોંતોની અન્ત
 જિજ્ઞાસાવાળી મિત્રેથી પંતીને બતાવ્યો છે. વિષયોના આનંદમાં
 ક્ષણભંગુરતા અને અંકુશિતા સર્જવી બહાનો આનંદમાં રિચરતાં
 અને અખંડરૂપતા જાણવા ઉપનિષદોમાં આનંદ મીમાંસાનાં પ્રકરણો
 આવે છે. આ આનંદમીમાંસામાં સમગ્ર પૃથ્વીના નિષ્કંટક અવસ્થા

રાજા યુવાવસ્થાવાળો આરોગ્ય અને બલવાળો અને તીર્થિવાળો હોય તેના આનંદને એકીરૂપે ઘર્ષ તેને માનુષાનંદ ગણવામાં આવે છે; અને તેવા સો માનુષાનંદ જોઈશે મનુષ્ય ગર્ધર્વના આનંદ છે; તેવા સો મનુષ્ય ગર્ધર્વના આનંદ જોઈશે દેવગર્ધર્વના આનંદ છે; તેવા સો દેવગર્ધર્વના આનંદ જોઈશે પિતૃઓના આનંદ છે; તેવાં સો પિતૃઓના આનંદ જોઈશે સ્વભાવ દેવોના આનંદ છે; તેવા સો સ્વભાવ દેવોના આનંદ જોઈશે ઋષિદેવોના આનંદ છે; તેવા સો ઋષિદેવોના આનંદ જોઈશે ધ્મન્દ્રોના આનંદ છે; સો ધ્મન્દ્રના આનંદ જોઈશે બૃહસ્પતિના આનંદ છે; સો બૃહસ્પતિના આનંદ જોઈશે પ્રજાપતિના આનંદ છે; અને સો પ્રજાપતિના આનંદ જોઈશે બ્રહ્માના આનંદ છે-અને બ્રહ્મામાં વિષયાનંદની પરાકાષ્ઠા છે. આ સર્વ ચઢીઆતા ઉતરતા આનંદની ગણીઓમાં જીવત્વવાળો અભિમાની ન્યૂનાધિકપણાનું જ્ઞાન કરી અતૃપ્ત રહે છે, જ્યારે જીવન્મુક્ત મહાશય એટલે સર્વ કામના જેણે શાખાથી ■ તેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ આ સર્વ ખંડઆનંદમાં રમતો છતાં સ્વરૂપના અખંડ આનંદને અનુભવતો રહે છે, અને તેથી નિત્યતૃપ્ત રહે છે. વિષયાનંદની પરાકાષ્ઠા બ્રહ્મામાં, અને બ્રહ્માનંદની પરાકાષ્ઠા બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવન્મુક્તમાં વર્ણવી ઉપનિષદો બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં રસાનુભવ અને સંસારમાં વિરસતા સેવવાનો ઉપદેશ કરે છે.

ખિન્નભૂત બ્રહ્મનો આનંદ રસચાત્રના નિયમ પ્રમાણે અનુભવાય છે, અને તેનો વિભવ બક્તિદ્વારા પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્મના આનંદ સ્વભાવ ઉપર બક્તિચાત્રની માંડણી છે; બ્રહ્મના ચિન્મય સ્વભાવ ઉપર જ્ઞાનચાત્રની માંડણી છે. ઉપનિષદો જ્ઞાન અને બક્તિને સમાનભાવે આદર આપે છે. પરબ્રહ્મ તે રસરૂપ છે. તે રસરૂપ પરમાત્માને ટ્રેણવી જીવ આનંદી થાય છે; જો ચિદાકાશમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્મા આનંદરૂપ ન હોય તો કોણ ગ્રાણી ધારણ કરવાને તત્ત્વપાત્ર થાય ? તે પરમાત્મા જીવને આનંદજોગ આપે છે. જ્યારે

આ અદૃશ્ય, વાણીથી અગોચર, અને અનાધાર પરમાત્મામાં અભય પ્રતિષ્ઠા છવ મેળવે છે ત્યારે તે અભયપદને પામે છે. જ્યારે તે અભયપદમાંથી લગાર છૂટી પડી બેદલાવ ઊભો કરે છે ત્યારે તેને ભય ઉત્પન્ન થાય છે.^૧

બ્રહ્માનંદનો રસાનુભવ “ભાવમતર ચિત્ત”થી થાય છે. આ પરમાત્મા કે “ભાવગ્રાહ” છે. પોતે જ ભાવસાક્ષી છે, અને સ્વયં-ભાવરહિત છે, વિગેરે અનેક સ્થળોમાં ઉપનિષદ વાક્યોમાં ભાવિ ભક્તિશાસ્ત્રનાં બીજાંકો મળી આવે છે. બ્રહ્મના આનંદ સ્વભાવને લઈનેજ ભક્તિશાસ્ત્ર તત્ત્વદર્શનનું સદ્ધાયક બને છે.

બ્રહ્મની રસરૂપતા ઉપરજ શૈવ, શાકત અને વૈષ્ણવ ઉપનિષદો રચાયાં છે, અને ભાગવતાદિ પુરાણોમાં યાનમિશ્રભક્તિનું બંધારણ આ ઔપનિષદ મતને અવલંબી બંધાયું છે. પરબ્રહ્મની ઉપાસ્ય અને શ્રેય ભાવના ધડાયા મળી ઉપાસ્ય બ્રહ્મની ઉપાસનામાં ભક્તિ અથવા આદર આવશ્યક ઉપાય તરીકે સ્વીકારાયો છે, અને બ્રહ્મને ‘ભગવત્’ સંતા તેના આનંદમય અથવા રસરૂપ સ્વભાવને લઈને મળી છે; જે બ્રહ્મ સ્વભાવે સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ હતું તે હલકાર્ધ-મોહું ધર્મ-જેમ સુર્વબિંબમાંથી ભગ અથવા કિરણુભાજ નિકળે તેમ, તે બ્રહ્મના સદૃશસ્વભાવમાંથી શક્તિ અને તેજ; ચિત્સ્વભાવમાંથી યાન અને બલ; અને આનંદ સ્વભાવમાંથી ઐશ્વર્ય અને વીર્ય-એવા પાકગુણગણું વાસુદેવનું રૂપ ધડાય છે, અને તેને વૈષ્ણવો ‘ભગવાન’ શબ્દ વડે વ્યક્તરે છે.

૧. તૈ. ડ. II. ૭. ૧. મુંજક II. ૧. ૩. મ્ત્ર. V. I4.

૪. સર્વોપનિષત્સાર ૨.

‘પ્રકરણ દસમું’

‘ભોક્તૃવર્ગ’ અથવા ‘જીવાત્મભાવમાં પેઠેલું’ બ્રહ્મ.

ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદના પ્રથમ ‘અંશને આપણે ‘પ્રેરકબ્રહ્મ’ નામ આપ્યું છે. તે ‘પ્રેરક’ બ્રહ્મનાં સગુણ અને ‘નિર્ગુણ’ રૂપો ‘મયા’ જે ‘પ્રકરણ’માં આપણે વિચારી ગયા. હવે ‘ત્રિવિધ’ બ્રહ્મવાદનો બીજો અંશ તે ભોક્તાને લગતો છે.

ભોક્તાનું બીજું નામ જીવ અથવા ક્ષેત્રજ. ઉપનિષદોમાં આ ભોક્તાને લગતાં પ્રકરણો બહુ મુદ્ધર્મવિચારથી વિચારવા જેવાં છે. આ પ્રકરણો ઉપરથી જીવના સ્વરૂપ સંબંધમાં પછવાડે ઘણા વિચાર-બેદ થયા છે. આપણે ‘દર્શનશાસ્ત્રના’ ‘દષ્ટિબિંદુથી’ ‘જીવસ્વરૂપનો’ નિર્ધાર કરવાનો નથી, પરંતુ ઉપનિષદો સ્વતઃ જીવસંબંધમાં શું કહે છે તે પ્રથમ સમજવાનું છે.

ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કરનારા ‘વેતાન્ત’ ઉપનિષદમાં ‘કૃષ્ણચેતન’ અથવા ‘પ્રેરકચેતન’ ઉપરાંત ‘જીવચેતન’ અથવા ‘પ્રેયચેતન’નો સ્પષ્ટ સ્વીકાર છે. ‘દેવો’ અને ‘મનુષ્યો’ ‘કૃષ્ણચેતન’માં તન્મય થવાથી અમૃતભાવને પામે છે એવું વર્ણન કર્યા પછી આ ઉપનિષદ કહે છે કે:—

“સર્વાદિ ત્રણ ગુણોના અન્વયવાળો, કદા મેળવવાના હેતુથી કર્મ કરનારો, કરેલાં કર્મોના કૃપભોગ કરનારો, વિશ્વરૂપ થયેલો, ત્રણ ગુણોના અભિમાનને ધરનારો, દેવધાન, પિતૃધાન અને નારડી ગોત્રિના ત્રણ માર્ગમાં ગતિ આગતિ કરનારો, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણોના અધ્યક્ષ—એવો જીવ ગોતાના કર્મને અનુસાર સંસારજીને પામે છે. તે અંગુષ્ઠમાત્ર, સૂર્યસમાન તેજવાળો, સંકલ્પ અને અહંકારને ધારણ

કરનારો, છુદિના ગુણને અને આત્માના ગુણને મિત્ર કરી ધારણ કરનારો, ઝીણા આરાના અગ્રણ્ય જેવો ખીજી જાતનો [ઈશ્વર કરતાં જૂદો] ચેતન પદાર્થ છે. વાળના અગ્રના સોમા ભાગને પુનઃ સો વિભાગમાં કલ્પનામાં લાવી મૂકીએ તો જે સૂક્ષ્મ ચેતન અંશ થાય તેનું નામ જીવ છે, અને તે સૂક્ષ્મ છતાં અમંત પદને પામી શકે છે. તે જીવ સ્વતઃ સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી, તેમ નપુંસક પણ નથી. છતાં જે જે દેહને તે સ્વીકારે છે તે તે દેહ જેવો યર્ષ જાય છે. આ દેહધારણ કરનાર જીવ સંકલ્પ વડે, સ્પર્શ વડે, દૃષ્ટિના મોહ વડે, પોતામાં નાનાનો માસ કરવા વડે, વીર્ણાદિ જલવૃષ્ટિ વડે, તથા પોતાની મેળે નવા નવા જન્મને મેળવી વૃદ્ધિને પામે છે; અને પોતાના કર્મને અનુસાર અનેક સ્થાનમાં નવાં નવાં રૂપોને પ્રાપ્ત કરે છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અનેક રૂપોને મેળવી પોતાના ગુણો વડે તથા પ્રકૃતિના ક્રિયા ગુણવડે, અને આત્માના જ્ઞાનગુણ વડે તે તે રૂપોને આવૃત્ત કરે છે, અને આ સર્વ ગુણોનો અને રૂપોનો સંયોગ કરાવનાર અન્ય ચેતન પણ છે. ”૧

“સંસાર વૃક્ષના ઉપર બે પંખીઓ સમાન યોનિવાળા મિત્રરૂપે બેઠેલા છે. તેમાંનો એક (જીવ) તે વૃક્ષના ફલ ખીદાં મણી ખાય છે, અને બીજો (ઈશ) તે ફલને ખાધા વિના સ્વતંત્ર પ્રકારે છે સમાન સંસાર વૃક્ષ ઉપર બેસી સંસારી પુરુષ પરતંત્રતામાં દબાયેલો મોહ પામી શોકવાળો રહે છે; જ્યારે તે પોતાના મદ્દિમારૂપ અન્ય પુરુષને (અસંસારી ઈશ્વરને) લાજી અનુભવે છે ત્યારે તે વીતશોક બને છે. જ્યારે અધિકારી જીવ, સુવર્ણના રૂપવાળા, ઘઘડેવના પણ કારણ, ઈશ્વર પુરુષને જુએ છે ત્યારે પુણ્ય અને પાપ બંનેને દૂર કરી નિરંજન બની પરમ સામ્ય એટલે કેવલ્ય મોક્ષને પામે છે. ”૨

ઉપર વશુવેશો દેહધારી અથવા સારીસાત્મા અથવા જીવ મૂલ્ય બ્રહ્મનું કાર્ય અથવા પરિણામ નથી. જીવનો અને બ્રહ્મનો સ્વભાવધર્મ મૂળમાં એકજ પ્રકારનો છે. તે “તે મર્ત્ય” છતાં અમર્ત્ય વસ્તુનો સગોત્ર અથવા સયોનિ છે.” જીવ ચેતન મલ, માયા, કર્મ વિગેરે પાશથી બંધાયેલું છે, અને શિવચેતન તેના પાશ વિનાનું^૧ છે.

પ્રેરક બ્રહ્મ અને પ્રેર્યબ્રહ્મ-શિવ અને જીવ-ચેતન સ્વરૂપે એક તત્ત્વરૂપ છતાં બંનેના સ્વભાવધર્મ અને શુદ્ધધર્મમાં ફેર પડવાના નિમિત્તરૂપ કારણને ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદમાં પ્રધાન, અન્ન, માયા-એવું નામ આપવામાં આવે છે; અને તેમાંથી જે જે જડ, અને જડાજડ પરિણામો પ્રકટ થાય છે તે પરિણામોને ઉપાધિરૂપે સ્વીકારવાથી મૂળ ચેતન અનેક આભાસો ઉત્પન્ન કરે છે. આ આભાસો પૈકી સર્વોત્તમ જ્ઞાનપ્રકાશ કૈશ્વર્થાદિવાળો આભાસ જે ઉપહિત ચેતનમાં પડે છે, તેને હ્રસ્વર સંઘા મળે છે, અને અજ્ઞાનઅનૈશ્વર્થાદિવાળો આભાસ જે ઉપહિત ચેતનમાં પડે છે તેને જીવસંઘા મળે છે. જ્યાંસુધી આ ઉપાધિઓમાં હું હું એવી અધ્યાસ શ્રુતિ રહે ત્યાંસુધી આ ઉપહિત ચેતનના આભાસમાં મૂલસ્વરૂપનું જ્ઞાન જાગતું નથી, અને તેવા જ્ઞાનના અભાવે, એટલે અવિદ્યાને લાઇને, જીવચેતન બહદશાનું એટલે સંસરણુ ધર્મવાળું રહે છે. તેવા જ્ઞાનનો ઉદય થતાં એટલે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતાં ઉપાધિઅસ્ત હું હું-એવી પ્રતીતિ બંધ થાય છે, અને જીવચેતન બ્રહ્માકાર ચપ્ત કેવલ્યનો અનુભવ જાગે છે, બંધમોક્ષની આ પ્રક્રિયા અવિદ્યા-વિદ્યા ઉપર બંધાયેલી બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં સ્વીકારવામાં આવી છે:—

આ જગતનું મૂલ બીજ, જેમાં અવિદ્યા અને કર્મના સંસ્કારો પંચતન્માત્રાના સૂક્ષ્મ દ્રવ્યમાં ગુપ્ત રહી આકાશના કેન્દ્રમાં ફૂળી

ગયેલું હોય છે, તે જ્યાં સુધી કાર્યાકાર ઝેટલે વ્યાકૃત થવાનો વેગ
 વિનાનું હોય છે ત્યાં સુધી લગાવરથામાં હોય છે. તે જ્યારે કાર્યાકાર
 પરિણામ પામવાના વેગવાળું થાય ■ ત્યારે અંતર્ગત સંસ્કારોની
 કુટ થવાથી અમુક નામ અને અમુક રૂપ-એ રીતે ભેદવાળું થાય.
 છે. પરંતુ આ અનેક નામરૂપવાળા ભેદોમાં મૂલ જ્ઞાત્રયેતન સર્વાંશ
 પેકેલું રહે છે. નખથી તે શિખા પચતમાં તેમજ જ્ઞાત્રયેતન અમુક
 નામ અને અમુક રૂપવાળા દેહીમાં પેકેલું હોય છે. જેમ કાષ્ઠ
 દળમની કાષ્ઠળીમાં અસ્રો ગુપ્ત ગોઠવાયેલો રહે છે, તેમ આ વિશ્વંકર
 દેહોના મંડળમાં રહેલો હોય છે; તેને પૂર્ણરૂપમાં પ્રાણીઓ ઓળખતા
 નથી, અને અપૂર્ણ ભાવમાં તેને જુએ છે. પ્રાણી એટલા કરે છે
 ત્યારે તેને પ્રાણી નામથી ઓળખે છે; બોલવાની ક્રિયા કરે છે ત્યારે
 તેને વાક્ય કહે છે; જોવાની ક્રિયા કરે ત્યારે તેને ચક્ષુ કહે છે;
 સાંભળવાની ક્રિયા કરે ત્યારે તેને શ્રોત્ર કહે છે; વિચારવાની ક્રિયા
 કરે ત્યારે તેને મન કહે છે. ખરી રીતે આ તેનાં કર્મ ઉપર બંધા-
 ચેલાં નામે છે. એક એક નામ સાથે એક એક કર્મ કરનારો તે
 ચેતન અંડિત ચેતન ગણાય છે, અને આ અંડ ઉપાસનામાં શુદ્ધા-
 ચેત્તો મનુષ્ય અપૂર્ણ જનેલો રહે છે. પરંતુ જ્યારે આ સંપૂર્ણ
 આત્મા છે એવી ઉપાસના થાય છે ત્યારે તે આ લિન્ન લિન્ન
 ક્રિયાના કર્તામાં અખંડપદનું જ્ઞાન થાય છે. ચેતન્યનો આ અખંડા-
 નુભવ કરનાર કીર્તિ અને પદને મેળવે છે. આલું અખંડ ચેતન્ય
 મુત્રથી પણ વહાલું છે, ધનથી પણ વહાલું છે, અને અન્ય સર્વ
 પદાર્થોથી પણ વધારે પ્રિય છે. આલું અખંડ ચેતન્ય તે જ આત્મા
 છે, તેના કરતાં જિલ પદાર્થ પ્રિય છે એવું કહેનારને પ્રિય પદાર્થ
 રોવડાવે છે અને અખંડ આત્મ વસ્તુને પ્રિયતમ માનનાર ઈશ્વર
 બને છે. આથી અખંડ આત્માને પ્રિયતમરૂપે ઉપાસનારને કદિ
 પ્રિયવસ્તુનો વિયોગ થતો નથી. ત્યારે મનુષ્યો જે એમ કહે છે કે
 જ્ઞાત્રવિદ્યા વડે સર્વાકાર થવાય છે, ત્યારે એ જ્ઞાન વસ્તુએ પોતે એવું

પણ જાણ્યું કે તે 'સર્વાકાર ચયુ' (ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) આ સર્વ
કાર્યોકાર થતા પહેલાં જાણરૂપમાં હેતુ. તે જાણવસ્તુએ પોતાને "હું
પૂર્ણ જાણ છું"—એવું અનુભવ્યું, તેથી તે જાણ 'પૂર્ણવસ્તુ' અથવા
સર્વાકાર ગણાઈ. તેથી દેવો પૈકી, અવિદ્યા પૈકી, મનુષ્યો પૈકી જે
કાંઈ પોતાને "હું જાણ છું" એવું જાણીશો જાણે તે સર્વાકાર
થાય. આવા અનુભવથી વાંમદેવને ગળમાં 'રજા' છતાં 'પણ જાન
થયું હતું કે હું મનુ થયો, હું સૂર્ય થયો. 'ભૂતકાળમાં આવું થયું; હાલ
એવું ન બને એવું માનવાનું કારણ નથી. હાલ પણ જે કાંઈ "હું
જાણ છું"—એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરી શકે તે સર્વાકાર થાય. તેના
સર્વાકાર થવામાં દેવો પણ વિપ્ન કરી શકતા નથી, કારણ કે આવો
જાણનો અનુભવો દેવોનો પોતાનો આત્માજ હોય છે. આથી હું
લિન્ન વસ્તુ છું અને દેવતા લિન્નવસ્તુ છે એમ ગણી જે ઉપાસના
કરે છે તે ખરા જાનવાળો નથી, પણ પશુ છે. કારણ કે હાલ પણ
ધણી પશુઓ એક મનુષ્યનું ભરણપોષણ કરે છે. સારાંશ 'ધણી
'પશુઓ મનુષ્યને ઉપકાર કરનારાં હોય છે. તેવીજ રીતે એક એક
પુરુષ દેવોને ઉપકારક હોય છે. જેમ એક પશુ જોણું થાય તે મનુષ્યને
ગમતું નથી, તેમ એક મનુષ્ય દેવતાને જોણો થાય તે દેવને ગમતું
નથી. મનુષ્યો સ્વતંત્ર જાણરા થાય તેવું દેવોને પ્રિય હોતું નથી."૧

ઉપરના રમુજી ઉપનિષદના ઉતારાથી સમન્વય છે કે હું જાણ
છું એ અનુભવ ગમે તે યોનિના પ્રાણીને-પછી જો મનુષ્ય હોય કે
દેવ હોય સ્વતંત્ર નિત્યમુક્ત બનાવે છે; અને તેમના ઉપર દેવોની
સત્તા ચાલતી નથી. જેઓ દેવોને પોતા કરતાં લિન્ન પ્રાણીઓ
અથવા બલિમાનીઓ માંની ઉપાસના કરે છે તેમની વચ્ચે, યજ્ઞ
કરી દેવોને તૃપ્ત કરવા અને વૃષ્ટિ આદિ સુખ તેમની પાસેથી
મેળવવું એવો લેવડદેવડનો સંબંધ ઉભો થાય છે; અને
તેવા મનુષ્યો પશુ, સમાન હોવાથી સ્વતંત્ર થવાની જાણવિદ્યા

માગે તો તેમાં દેવો વિદ્યુત્, નાંખે છે. ગ્રહામગીરીમાંથી છુટવાની વિદ્યા તે અલ્પવિદ્યા છે.

બંધનના નિમિત્તને પાશ કહે છે, અને બદલ્યવને. પશુ કહે છે. ત્રિવિધ અલ્પવિદ્યામાં જીવના પાશ ચાર માન્યા છે. જીવચેતનને મર્યાદામાં મૂકનાર દોષને મલ કહે છે. તેને મર્યાદિત બનાવી પોતે જે પ્રકારનો વસ્તુતઃ છે તેને બદલે અલ્પચર પરાતંત્ર ભાવવળો જાણાવનાર દોષને માયા કહે છે. તેવી માયા વડે દષ્ટાંત્રેસો કર્મ કરી પાપપુણ્ય બાધિ છે અને કર્મોચય નામનો પાશ રચે છે; અને ત્રણ દોષોમાં બદલાયેલો પોતાના શુદ્ધ મૂલ તત્વને તદ્દન ઢાંધી બદ પશુ બને છે. ભક્ષ, માયા, કર્મ અને તત્ત્વતિરોધાન—એ ચાર પાશમાં બંધાયેલો જીવ ત્યારે સામા આદર્શ તરીકે સ્વતંત્ર ઈશ્વરને સેવે છે ત્યારે તેના સર્વપાશ દષ્ટાંત્ર છે, તેના અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશો નાશ પામે છે, અને જન્મ મૃત્યુને જીવી જાય છે. સ્વતંત્ર ઈશ્વર ચેતનમાં અભિધ્યાન એટલે આત્મચુદ્ધિ બાંધવા વડે તે દેહભેદ થયા પછી ઉપરનાં દશ ગણાવ્યાં તે ઉપરાંત વિશ્વના અશ્વર્થને મેળવી આપ્તકામ બને છે. * * આ જીવચેતનની અંતર્ગત રહેલા ઈશ્વર ચેતનનું અભિધ્યાન કરવાનાં, દષ્ટાંત્રો ઉપનિષદ્ વધુવે છે:—

“ જેમ અરણિમાં રહેલા અગ્નિની મૂર્તિ જણાતી નથી, અને તેના અભિવ્યક્તિ કરાવનાર લિંગનો અથવા શક્તિનો નાશ પણ થઈ શકતો નથી, કારણ કે અરણિના મથન વડે તેનું રૂપ સ્ફુટ થાય છે; તેમ આ દેહમાં પ્રણવના મથન વડે જીવ અને અલ્પ બેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પોતાના દેહને નીચી અરણિ બનાવી, અને પ્રણવને જીવ અરણિ બનાવી ખ્યાનરૂપી મથન કરતાં ગુપ્ત રહેલા પરમેશ્વર પ્રકટ થાય છે. જેમ તલમાં તેલ, અને દહીમાં ઘી, જળમાં પ્રવાહ અને અરણીમાં અગ્નિ ગુપ્ત છે, અને ઉપાય વડે પ્રકટ થાય છે તેમ પરમાત્મા જીવાત્માની અંદર ગૂઢ રહેલો સત્ત્વ અને તણુ વડે રમટ પ્રતીત થાય છે. સર્વવ્યાપી પરમાત્મા, દૂધમાં ઘીની જેઠે, દેહમાં ગુપ્ત રહેલા છે,

‘ તેને પ્રકટ કરવાનું મૂલ સાધન આત્મવિદ્યા અને આંતર અવલોકન રૂપી તપ છે. આ આત્મવિદ્યા અને તપ—એ બ્રહ્મ મેળવવાનું પરમ ઉપનિષદ્ એટલે રહસ્યરૂપ સાધન છે. ’ (૧)

જગત્ કારણ પરબ્રહ્મ જન્મતું સર્જન કરી તેમાં “ જીવભાવે પેદા છે. ” (૨) એ શ્રુતિ બ્રહ્મ સ્વયં જીવભાવ ધારણ કરે છે એવું સૂચવે છે એટલેકે જગત્ જેવું કાર્ય છે તેવું જીવચેતન બ્રહ્મનું કાર્ય નથી, પરંતુ તે બ્રહ્મની અવસ્થાવિશેષ અથવા રૂપવિશેષ છે.

આ રૂપ વિશેષ તરીકે જીવનું સ્થાપન ઉપનિષદોમાં વારંવાર આવે છે અને બ્રહ્મ સાધેના તેના સંબંધની અનેક રૂપનાઓ ઉભી કરે છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર ધણેભાગે ઉપનિષદોના સરલ ભાવને પકડી જીવનું સ્વરૂપ ખીળ અખ્યાનના ત્રીજા પાદમાં આ પ્રમાણે રચે છે:—

“ શારીરાત્મા ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ નથી, પરંતુ તે નિત્ય વસ્તુ છે એમ શ્રુતિઓ વંચુવે છે. તે સ્વાભાવિક જ્ઞાનવાળો છે; તેની મરણ પછી ગતિ આગતિ થાય છે. માટે તે સંસારી દશામાં સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો છે. હૃદયમાં રહ્યા છતાં તે સાકાર દેહમાં પ્રકાશની પેઠે દેખાયેલો રહે છે; પરંતુ આ અણુત્વ જીવનું ઔપાધિક છે; અને અંતઃકરણ વડે તેનું જ્ઞાત અને અજ્ઞાત રૂપ ધરાય છે. તે જીવાત્મા સ્વયંકર્તૃત્વ ધર્મવાળો છે, તેથી શાસ્ત્રીય કર્મની જવાબદારીવાળો છે. શુદ્ધિનો તે નિયામક છે. તેમાં સ્વયંકર્તૃત્વ ન હોય તો સમાધિ અને નહિ. જેમ સુતાર સાધેલો લે ત્યારે કર્તા, અને સાધેલો મૂકી દે ત્યારે અકર્તા, તેમ જીવાત્મા પણ પોતાનાં શુદ્ધિ વિગેરે સાધેલોને પ્રેરે ત્યારે કર્તા અને તેવા પ્રેરણ વિના રહે ત્યારે અકર્તા ગણાય. આ પ્રકારે સ્વયંજ્ઞાનવાળો અને સ્વયંકર્તા છતાં તે પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્માને અધીન છે. તે પરમાત્માનો ચેતનરૂપ અંશ છે; અને પરમાત્મા અંશી છે. પરંતુ સ્વકર્મ વડે જેવો જીવ સુખી દુઃખી થાય તેવા

પરમાત્મા સુખી દુઃખી થતા નથી. દેહ સંબંધ વડે વિધિનિષેધને અધીન જીવ છે; પરમાત્મા નથી. અંશાંશીલાવ ઉપરાંત ત્રિંબભૂત પરમેશ્વર અને પ્રતિબિંબરૂપ જીવ છે એવું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ધર્માધર્માદિ સામગ્રી મર્યાદિત ઉપાધિના આત્મામાં રહે છે અને સુખદુઃખનું મિશ્રપલ્લુ થવાનો ભય નથી.”(૧)

જીવની સંસાર દશાનું ચિત્ર તેની ત્રિવિધ ગતિમાં રૂપિત છે અને તે બાબત વિચારકોમાં વિવાદ નથી. પરંતુ તેની મુક્ત દશાના સ્વરૂપ બાબતમાં વિચારભેદ શ્રુતિવાક્યોમાંથી ઉભો થાય છે. સૂત્રકાર ચોથા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં કહે છે કે જીવનો જ્ઞાન સાથે અવિભાગ થાય છે એટલે તાદાત્મ્ય થાય છે. પરંતુ પરમેશ્વર સાથેના તાદાત્મ્યમાં પણ વિચારભેદ રહે છે. જૈમિનિ કહે છે કે સત્યસંકલ્પત્વાદિ ધર્મવાળો જ્ઞાતાના સમાન ધર્મવાળો સાક્ષિમાન તે રહે છે; ઔકુત્સેમિ કહે છે કે તે ચિન્માત્રજ રહે છે, અને અંશરૂપિ વિશેષો પ્રકટ થતા નથી. બાદરાયણ કહે છે કે ચિન્માત્ર ભાવ સાથે અંશરૂપિ ભાવનો વિરોધ આવતો નથી એટલે તે મુક્ત પુરુષ નિર્વિશેષ તથા સર્વિશેષ ભાવવાળો રહી શકે છે. તે મુક્ત શ્રુતિકામાં તેના જે જે સંકલ્પો હૃદય થાય છે તે તે સફળ થાય છે. આથી તે સર્વાધિપતિ બને છે અને સ્વતંત્ર થાય છે.

આ પ્રકારે ચિન્માત્રભાવ સાથેના સત્યસંકલ્પત્વાદિ અંશરૂપવાળો મુક્ત પુરુષ સરીર અને ઇન્દ્રિયવાળો હોય છે કે તે વિનાનો હોય છે તે બાબત બાદરિ આચાર્યના મત એવો છે કે તેને સરીર ઇન્દ્રિયોની જરૂર નથી. માત્ર મનરૂપ ઉપાધિ બસ છે, જૈમિનિ આચાર્ય કહે છે કે તે એક બે ત્રણ એવાં રૂપ ધારણ કરે છે:—(અ) એ શ્રુતિના નિર્વાહસાર મુક્ત પુરુષોને સરીર, ઇન્દ્રિયો, મન—એ ત્રણે હોય છે.

(૧) મ. સુ. II. iii, 17—મ. સુ. II. iii, 18; II. iii. 19, 32; II, iii 33 40; II. iii 40; II. iii 41 II, iii, 48-53, અને તેમાં વિષ્ણુરૂપે વિચારાયેલાં ઉપનિષદ વાક્યો.

(બ) શ્લે Vi. 8

બાહ્યરૂપથી કહે છે કે સ્વતંત્ર હોવાથી દેહાદિ ઉપાધિ રાખતી કે ન રાખતી તે બાબતમાં તેનીજ ઇચ્છા નિયામક હોય છે.

મુક્તા પુરુષને શરીર ઇન્દ્રિય વિના માત્ર મનવડે ભોગ સિદ્ધ થાય છે કે દેહાદિદ્વારા થાય છે તેના સંબંધમાં જાણત જોવા સ્થૂલ સ્થિર ભોગ ભોગવવાના હોય, ત્યારે સ્થૂલ દેહ સંકલ્પથી પ્રકટ કરે છે, નહિ તે; કેવલ મનોમય ભોગ ભોગવી શકે છે. જો સ્થિર ભોગની સિદ્ધિ અર્થે, સંકલ્પ વડે, શરીરોત્પન્ન તે, નિર્માણ કરે છે તે તે નિર્માણ શરીરોમાં, તે પ્રદીપના પ્રકાશની યેડે, પેસી શકે છે. અને તેમાં બિન્ન. બિન્ન મન ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ મુક્તા પુરુષનું પોતાનું મન સૂત્રધાર-રૂપે વિદ્યમાન રહે છે; અને નિર્માણ શરીરનાં મન તેને અધીન વર્તે છે. આ પ્રમાણે મુક્તા પુરુષ એક સમયે અનેક શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ થઈ અનેક પ્રકારના ભોગ સિદ્ધ કરે છે. અનાદિસિદ્ધ, પરમેશ્વર સાથે મુક્તોત્તું, અશ્વર્થ ભોગમાં સમાન હોય છે, પરંતુ બ્રહ્મલોકમાં વાસ કરી રહેલા મુક્તા પુરુષો, કાર્ય, બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોય અથવા કારણ બ્રહ્મમાં તન્મય થયા હોય, તેઓની આ માનવચક્રમાં પુનરા-વૃત્તિ થતી નથી; (૧) પરંતુ પ્રેરક બ્રહ્મની, પ્રાપ્તિને લગતાં ઉપનિષદ વાક્યો દેહ પડ્યા પછી ઉત્ક્રાંતિ પામનાર વિદ્વાનને લગતાં છે, પરંતુ જોડું તાર્ત્વિક જ્ઞાન નિર્ગુણ અને નિર્વિષય પરબ્રહ્મને લગતું આ લોકમાં ઉચ્ચ પામ્યું છે તેના પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિ જ થતી નથી, અને તેના લય, મરણ સમયે પરબ્રહ્મમાં જ થાય છે એટલે બ્રહ્મલોકની અશ્વર્થાદિ ધર્મો કમ્પોક્ષવાળા સગુણ અપરબ્રહ્મમાં અલંકાર કરનાર પુરુષોને લગતા છે. (૨). નિર્ગુણ-નિર્વિષય-પરબ્રહ્મમાં આત્મશુદ્ધિ

(૧) મ. સ. iv, iv, 13; iv; iv; 4, સ. iv; iv. 5-7; iv, iv-8 9; iv, iv-10, 19; iv, iv, 15.66, iv, iv-17-22 અને તેમાં વિચારામણાં ઉપનિષદ વાક્યો.

(૨). જુઓ. વૃ. ડ. 4, 4, 6 અને. મ. સ. iv, iv, 7, 14 ઉપરનું ચાંકરણાવ્ય.

વાળા પુરુષોને જીવદેશમાં સર્વપાશની નિવૃત્તિ, સર્વ કલેશોનો
અભાવ, અને નિજનંદ એ ફલો સિદ્ધ થયેલાં હોય છે અને જે
યોગજ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી હોય ॥ તો દેહભેદ વિના પણ ઐશ્વર્યાદિ
ધર્મોનો તેનામાં ઉદય થયેલો હોય છે. અંતર્ય-સવિશેષ-અપરબ્રહ્મમાં
આત્મશુદ્ધિવાળા પુરુષોને ઉપર વર્ણવેલી ઉત્ક્રાંતિ અને બ્રહ્મ સામુદાય
સાથે જન્મસિદ્ધ ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. મુક્ત થયા છતાં આધિકારિક
ધર્મમાં રહેવાના પ્રસંગો મુક્ત પુરુષોને નિત્યસિદ્ધ ધર્મરત્નો સંકલ્પા-
નુસાર આવે છે; પરંતુ તે સર્વમાં સોમાન્ય પ્રાકૃત જીવની જે
બંધ દશાની પ્રતીતિ હોતી નથી એટલે મોક્ષસુખના આવિર્ભાવમાં
તેના આધિકારિક* જીવોને વિશ્વ આવડતું નથી.

પ્રકરણ અગીઆરમું

ભોગ્ય જગત્સ્વપ્ન બ્રહ્મ

ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદનો ત્રીજો અંશ ભોગ્ય જગતને લગતો છે. ભોગ્ય જગત્ પણ બ્રહ્મ છે અર્થાત્ બ્રહ્મથી પૃથક્ સત્તાવાળું નથી. તે બ્રહ્મથી અનન્ય ■ એટલે અન્ય અથવા જૂઠું નથી. તે બ્રહ્મમાં અંતર્ગત છે. મૂલ-પ્રેરક બ્રહ્મના સમ્વિદ્યાનંદ અંશો પૂર્ણ વિભવવાળા છે; પ્રેય અથવા ભોક્તા જીવમાં તે સમ્વિદ્યાનંદના અંશો અપૂર્ણ અથવા આકૃત ક્ષતિવાળા છે. ભોગ્ય જગત્નું ખીજ જો કે બ્રહ્મમાં અંતર્ગત છે તોપણ તે સમ્વિદ્યાનંદવાળા સ્વભાવનું નથી, પરંતુ તેથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળું છે એટલે કે અસત્, જડ, અને દુઃખ સ્વભાવવાળું તે દ્રવ્ય છે, પરંતુ આ જગત્નું ખીજ બ્રહ્મની સત્તા મર્યાદા બદલ નથી, જેમ કેષ મહાપ્રકાશમાં પ્રકાશવસ્તુઓ અંતર્ગત થઈ જાય અને જણાય નહિ, તેમ બ્રહ્મના જ્યોતિર્મય સ્વરૂપમાં આ વિશ્વનું ખીજ અગ્રપાદ ગયેલું હોય છે. તે ખીજ જ્યાં સુધી અગ્રપાદ ગયેલા ભાવવાળું હોય છે ત્યાં સુધી તે અઆકૃત અથવા અવ્યક્ત કહેવાય છે. આ ભોગ્યવિશ્વના ખીજ સાથેનું બ્રહ્મચૈતન્ય સખીજ, સચ્ચિદ, શબ્દ વિગેરે નામવાળું હોય છે. આ અસત્, જડ અને દુઃખ સ્વભાવવાળું ખીજ અવિધ્યમાં વાણી વડે વ્યક્ત થનારું હોવાથી નામ સંચાવાળું, તથા આકૃતિ વિશેષને ધારણ કરનારું હોવાથી રૂપ સંચાવાળું, અને નવી નવી ક્રિયાને કરવાના સંસ્કારને ધારણ કરતું હોવાથી કર્મ બલવાળું હોય છે. આ નામ રૂપ કર્મની ત્રિપુટી જે ખીજમાં ગુપ્ત અથવા ગૂઢ રહેલી છે તેવા દ્રવ્યને અવ્યક્ત અવ્યક્ત માયા એવું નામ આપવામાં આવે છે. નામ રૂપ કર્મના સંસ્કારવાળું, અસત્, જડ, દુઃખવાળા સ્વભાવને પ્રકટ કરવાના વેગવાળું

માયામય અવ્યક્ત બીજ જ્યોતિર્મય બ્રહ્મના વ્યાપક સ્વરૂપમાં અંત-
ર્ગત હોય છે, અને તેનું વ્યક્તીકરણ અથવા પ્રકટીકરણ કરવામાં
જ્યોતિર્મયબ્રહ્મ સ્વયંસંકલ્પ કરવાના સામર્થ્યવાળું હોય છે. ત્યાં
સુધી અંતર્ગત અવ્યાકૃત-માયા-બીજ વ્યાકૃત પામવાના વેગવાળું
થતું નથી, ત્યાં સુધી મૂલચેરક બ્રહ્મ જ સ્વયંપ્રકાશ અને સ્વયંપ્રતિકા-
વાળું રહે છે. આ બ્રહ્મમાં જ્યારે સ્વયંપ્રકાશનો વેગ, મૂલબીજને વ્યાકૃત
કરવાનો, વિપાકના કાલક્રમથી જરૂર, ત્યારે વિશ્વના સર્જનનો આરંભ
થાય છે. આ સૃષ્ટિક્રમ ઉપનિષદોમાં અનેક રૂપકની અથવા આખ્યા-
યિકાની રીતે વર્ણન કરેલો હોય છે, પરંતુ તે સર્જનક્રિયામાં માનુષી
ભાવ સિદ્ધાંત રૂપે સમજવાનો નથી. આપણે અમુક કાર્ય કરવાની
ઈચ્છા પ્રકટ કરી તે કાર્યની સામગ્રી એકત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી
તે સામગ્રીમાથી કાર્ય ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તેવો ક્રમ બ્રહ્મના
સર્જનમાં નથી. મનુષ્ય પ્રાણીને દેહ ઈન્દ્રિયો અને પોતાથી ભિન્ન
પદાર્થોની સામગ્રી મેળવવી પડે છે, જ્યારે બ્રહ્મચૈતન્યને તેથી કોઈ
કાર્યકારણની તથા બાહ્ય ઉપાદાનની જરૂર પડતી નથી. તે સ્વયં-
સર્જન વેગવાળું થઈ અંતઃસંકલ્પ વડે અવ્યાકૃત દ્રવ્યની મર્યાદામાં
કોઈ કોઈ સ્થાને ધનીભૂત થાય છે. અવ્યાકૃત દ્રવ્ય જે મર્યાદામાં
ધનીભૂત થઈ એકત્રિત થાય અથવા એક કેન્દ્રમાં આવે તેને સૃષ્ટિ-
બિંદુ કહે છે. આ સર્જનક્રમનું વર્ણન દાહની વિશ્વની ઉત્પત્તિ
સંબંધમાં જેવી નીહારિકાની સલાવના (Nebular Theory)
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં છે તેને કંઈક મળતું છે. નીચેનાં ઉપનિષદનાં વાક્યો
આ નૈસર્ગિક સૃષ્ટિક્રમને બતાવનારાં છે.

“આ જે ન દેખાય તેવું, મનથી ન સમજાય તેવું, કંઈ
જાતનું છે તે ન સમજાય તેવું, વર્ણવિનાનું, ચક્ષુઃશ્રોત્ર વિગેરે જ્ઞાને-
ન્દ્રિયો વિનાનું. ક્ષાય પગ વિગેરે કર્મેન્દ્રિયો વિનાનું, નિત્ય, વ્યાપક,
અને સર્વમાં પોરું, અત્યંત મૂઢમ અને પરિણામે ન ખુટ તેવું-

અક્ષર તત્ત્વ છે, તેને પ્રાણીઓના મૂલ કારણ તરીકે ધીર વિચારે છે. જો એક કરોળીઓ પોતાની મેળે જાળને સર્જે છે, અને તેને પકડી પોતાનું કામ કરે છે, જો દેખાતી પૃથ્વીમાંથી સ્વયં વનસ્પતિઓ પ્રકટ થાય છે, અને જો સચેતન મનુષ્ય શરીરમાંથી અચેતન જેવા કેશ અને રોમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ અક્ષર બ્રહ્મમાંથી આપ્તુ વિશ્વ પ્રકટ થાય છે. આ અક્ષર બ્રહ્મ પોતાના આંતરે સંકલ્પ બસવડે એક કેન્દ્રમાં આવી ધનીભૂત થાય છે, અને તેમાંથી આ જડ પૃથિવ્યાદિ તત્ત્વો, [અન્ન] તેના પ્રેરક પ્રાણ, મન અને સત્ય શુદ્ધિ વિગેરે કરણો, અને અનેક ભોગસ્થાનરૂપ લોકો, તે લોકોનાં ભોગવવા લાયક કર્મો, અને તે તે કર્મથી પ્રકટ થતાં અમૃત જેવા ફળો—આ સર્વ પ્રકટ થાય છે. આ અક્ષરબ્રહ્મના પ્રેરક આત્મા સામાન્ય અને વિશેષોને સર્વાંશ જાણનારો છે, અને તેનું તપ ખરી રીતે અતર્ંગત આલોચન અથવા સંકલ્પરૂપ છે. તે સર્વે વસ્તુમાંથી આ દેખાતું નામ, રૂપ, અને અન્ન [ભોગ્યવસ્તુ] વાળું બ્રહ્મ પ્રકટ થાય છે. ૧

આ ઉતારાથી સમજાય છે કે અક્ષર બ્રહ્મ પોતાના બીતરના આલોચન વડે એક સ્થાને કેન્દ્રગામી થઈ તેમાંથી ભોગ્યેન્દ્રવ્ય [અન્ન] ભોગસાધક પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોની સામગ્રી, ભોગનાં ખાંડ આલખન એટલે ચોદ લોકો, અને ભોગસિદ્ધ કરવાનાં કર્મોદિના નિયમો પ્રકટ કરે છે. આ પ્રકટીકરણનો પહેલો અંશ [તપ અથવા આંતર સંકલ્પન બળ] તે બ્રહ્મચૈતન્યની દૈક્ષણ અથવા જિહ્વા અવસ્થા છે; ભોગ્યેન્દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ તે વીજ અવસ્થા છે; પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ તે શંકુર અવસ્થા છે; અને લોકોદિ રચી શકાયો અને તેમાં પ્રવર્તતાં કર્મો અને ફળો તે સતત ક્ષોભાગ્રાણી જાદુ અવસ્થા છે.

✓ પ્રેરક બ્રહ્મની દૈક્ષણ અથવા જિહ્વા રૂપ અવસ્થાને ધ્વિર સંગ્રા

આપવામાં આવે છે; ધીજ અવસ્થાને અવગણ્ય અથવા માયા-
અવ્યક્ત એવું નામ આપવામાં આવે છે; ત્રીજી ઝંકુર અવસ્થાને
“ પ્રથમજ ”-હિરણ્યગર્ભ-પ્રાણ એવું નામ આપવામાં આવે છે;
અને ચોથી સ્થૂલ અવસ્થાને વિરાટ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.
મૂલ સમ્વિદ્યાનંદ બ્રહ્મના બ્રહ્માંડમાં થતા આ વિકાસને ईश्वर, હિરણ્ય-
ગર્ભ, વિરાટ કહે છે, અને તે પ્રત્યેક સાથે બીજી અવસ્થાવાળી
માયાના પણ પરિણામો જોડાયેલા રહે છે; એટલે કે ईश्वર સાથે
અવ્યક્ત અથવા કારણરૂપ જોડાયેલું રહે છે; હિરણ્યગર્ભ સાથે વ્યક્તા-
વ્યક્ત દશાવાળું મહત્ત અને તેને લગતાં જ્ઞાનકર્મની ધ્વનિયોતો વર્ગ
જોડાયેલો રહે છે; અને વિરાટ સાથે પંચમૂલ અને તેનાં ભૌતિક
કાર્યોની સામગ્રી જોડાયેલી રહે છે. પણ આ સર્વ કારણ, સૂક્ષ્મ
અને સ્થૂળની જડ નામ-રૂપ-કર્મની સામગ્રી સાથે અજડ સમ્વિદ્યાનંદ
સામગ્રી આત્મીય એટલે સુધાયેલી રહે છે, એટલે આપું બ્રહ્માંડ
સમ્વિદ્યાનંદના વૈભવથી ભરેલું રહે છે, પરંતુ આ સમ્વિદ્યાનંદનો
વૈભવ અંતર્મુખ એટલે ગૂઢ રહે છે, અને નામ રૂપ કર્મનો વિસ્તાર
આગળ તરતો એટલે પ્રકટ દશાવાળો રહે છે, તેથી આપણે આ
વિશ્વને ચેતનથી ભરેલું છતાં જડ માનીએ છીએ. જેવી રીતે પ્રેરક
બ્રહ્મ ईश्वર, હિરણ્યગર્ભ અને વિરાટની ત્રિપુટીમાં પડે છે, તેવી રીતે
પ્રેર્યબ્રહ્મ (જીવ) પણ પ્રાજ્ઞ, તૈજસ, અને વિશ્વ નામની ત્રિપુટીમાં પડે
છે. બ્રહ્માંડના અને પિંડાંડના આ ત્રણ વર્ગના બોક્તાઓ વસ્તુતઃ જુદા
પુરુષ અથવા બોક્તાઓ નથી, પરંતુ એકજ ચેતનની ત્રિવિધ
અવસ્થાઓ છે, અને તે અવસ્થાઓમાં પેડેલો ચેતન અથવા આત્મા
પેતાના એકપણાનું અનુસંધાન કરી શકે છે. બ્રહ્માંડની ત્રિવિધ
અવસ્થાઓ મૂલ બીજની શુદ્ધ સત્ત્વવાળી અવ્યક્ત, વ્યક્તાવ્યક્ત, અને
વ્યક્તને લંગતી હોવાથી વિશ્વનાં લય, રિશતિ અને સૃષ્ટિને લંગતાં
નામ રૂપ કર્મવાળી છે, ત્યારે પિંડાંડની ત્રિવિધ અવસ્થાઓ મૂલ-
બીજની ચર્ચિત્સત્ત્વવાળી મૂલ, ક્ષિપ્ત અને વિક્ષિપ્ત કાવવાળી

હાવાથી જીવને, સુપ્રત્તિ, સ્વપ્ન અને જાગૃત્ ભોગ ભોગવાવે તેવા નામ ૩૫ કર્મવાળી હોય છે.

બ્રહ્માંડની શુદ્ધસત્ત્વની નિયામકેશ્વર, દિગ્વિજય અને વિરાટ પુરુષમયની લાવનામાં પુરાણોએ રુદ્ર, વ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એવી શુદ્ધ-મૂર્તિઓની કલ્પના કરી છે, પરંતુ આ ત્રણે મૂલ્ય પ્રેરક બ્રહ્મ, જોને કશ્ચિદવાદીઓ પરમશિવ અથવા પરમેશ્વર કહે, જોને બ્રહ્મવાદીઓ પરબ્રહ્મ કહે, અને જોને વિષ્ણુવાદીઓ પરવિષ્ણુ અથવા પરવાસુદેવ કહે છે-તેના આધારો છે, અને તેથી તે મૂલ્ય પ્રેરક બ્રહ્મને તુરિય એવી સંસાર આપવામાં આવે છે. આ તુરિય પદનું બ્રહ્મચૈતન્ય સ્વ-પ્રતિષ્ઠિત પૂર્ણબ્રહ્મ છે, અને નીચલી ત્રણ અવસ્થાવાળાં બ્રહ્મચૈતન્યો પરપ્રતિષ્ઠિત અને અપૂર્ણબ્રહ્મ છે.

મૂલ્ય પ્રેરક બ્રહ્મચૈતન્યની અને તેને આશ્રિત રહેલી શુદ્ધસત્ત્વા અધ્યાત્મ માયાની (વિદ્યાની) ત્રિપુટીઓ, પ્રેરક બ્રહ્મચૈતન્યની અને તેને આશ્રિત રહેલી મલિનસત્ત્વા-અવિદ્યાની ત્રિપુટીઓ પરસ્પર સંકલિત છે, એટલે કોઈ પણ પ્રાણીપદાર્થ આ ત્રિપુટીની જાળમાંથી બહાર રહેલો હોય એમ નથી. આ ચૈતન્યની અને માયાની જાળને જે સંવાદ કરી મોતના નિર્મલ અવિકારી સ્વરૂપને વગર શુંચાએહું, શણમાંથી હોરો કાઢે એમ, કાઢી શકે તે શુદ્ધ પુરુષ, અને તે જાળને વિસંવાદ કરી તેમાં શુંચાઈ જાય તે બદ્ધપુરુષ સમજવો.

આ ત્રિપુટીની સંવાદવાળી સમજણ આપતાં ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

“સ્વયંબૂ પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને બહારના વેગવાળાં બનાવી છે, તેથી જીવ બહિર્મુખ જ રહે છે, અને અંતર્મુખ થઈ અંતરાત્માને જોતો નથી. કોઈક ધીર પુરુષ જ ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરી અમૃતત્વ મેળવવા પ્રસન્નાત્માને જીએ છે. પાગર મનુષ્યો, બાળકો જેવા, બાહ્ય વિષયો પછવાડે દોડે છે અને મૃત્યુની વિસ્તાર પામેલી પાશ-

જાળમાં ફસાય છે. ધીર પુરુષો વિનાશી વિષયોમાં અવિનાશી વસ્તુ મેળવવાની આશા રાખતા નથી, અને અમૃત વસ્તુને જ જોઈ જાણે છે. જે અમૃત સ્વરૂપના સંબંધથી રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ અને સ્પર્શ વિગેરેનું જ્ઞાન, અર્થ અને હિન્દ્રિયોના યોગ વડે પ્રકટ થયેલું અનુભવાય છે, તે સ્વરૂપ જ હેવટનું રહે છે—એ જ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ છે.

સ્વપ્નનો છેડો અને જાગૃતનો છેડો જેના વડે અનુભવાય છે એવા મહાન્ વ્યાપક આત્માને સમજી જાણી ધીર પુરુષ શોક કરતો નથી. જે આ સંસારના વિષયોના મધમાં લોભાયેલો જીવ તેની પાસેના આંતર્યામી હૃદયને ભૂત અને ભાવિના નિયામક આત્મા તરીકે જાણે છે તે કદી પીડાતો નથી—એ જ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ છે.

હિન્દ્રિયના આંતર આલોચનરૂપ તપ વડે વિશ્વના મૂલ કારણ દ્રવ્યના જાળમાંથી જે દિરઘયગર્ભ પ્રથમ પ્રકટ થયા, અને જે સુદ્ધિરૂપ ગુદામાં પેસી જૂતમાત્રાએ વડે સંસારને જીએ છે તે દિરઘયગર્ભ પણ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ છે. આ દિરઘયગર્ભના આધુ વડે સર્વ દેવતાઓની એટલે હિન્દ્રિયોની જનની અદિતિ પ્રકટ થાય છે, અને જે સુદ્ધિગુદામાં એટલી જૂતમાત્રાનો આશ્રય લઈ જ્ઞાન અને ક્રિયા કરાવે છે, તે પણ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ છે.

જે અરણ્યોમાં ગર્ભિણી સ્ત્રીઓએ જાણે ધારણ કરેલો ગર્ભ હોય નહિ શું—એવી રીતે ગુપ્ત રહેલો સમગ્ર જ્ઞાનનો પ્રકટ કરનારો અગ્નિદેવ, જાગતા એટલે સાવધ કર્મ કરનારા મનુષ્યોએ હવિષ વડે પ્રત્યેક સ્વર્લોકમાં એટલે મૂર્ધામાં યજ્ઞ કરવા યોગ્ય છે—એ પણ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ છે. વળી જ્યાંથી સૂર્ય ઉદય પામે છે અને જ્યાં સૂર્ય અસ્ત થાય છે, તે પદ્માં સર્વ દેવો આંતર્ગત થાય છે, અને તેનાથી અદીઆતા દેવ કોઈ નથી, એ પણ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ છે. જે આ લોકમાં છે તે પરલોકમાં છે; જે પરલોકમાં છે તે

આ લોકમાં છે. આ લોક અને પરલોકમાં લિન્નતા છે એવું જો
માને છે તે વારંવાર જન્મ મરણને પામે છે. મન વડે આ વિશ્વમાં
ભેદભાવ નથી એવું સમજી જાણવાનું છે. જેઓ અત્ર ભેદભાવ જુએ
છે તેઓને મૃત્યુની પરંપરા વળગે છે. અંશુષ્માત્ર પરમ પુરુષ આપણા
પિંડના હૃદયમંડલમાં નિવાસ કરી રહ્યા છે; તે ભૂત ભાવિના નિયા-
મક ઈશ્વરને જાણનાર પીડાતો નથી. આ પણ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ
છે. આ અંશુષ્માત્ર જ્યોતિર્મય પરમપુરુષ નિરંજન છે, અને તે
ભૂત ભાવિના નિયામક છે. આજ પણ તેવા નિયામક છે, કાલે પણ
તેવા જ રહેશે. આ પણ સમજવા યોગ્ય તત્ત્વ છે. જેમ ઉચ્ચ
શિખરોમાં પડેલું પાણી પર્વતની કંદરામાં થઈ નાના પ્રવાહમાં વહી
આવે છે, તેમ ચૈતન્યરસને પ્રત્યેક ધર્મમાં પૃથક્ જોનાર જૂઠા જૂઠા
વહેણામાં તણાય છે. પરંતુ જેમ શુદ્ધ જળ શુદ્ધ જળમાં નાખ્યું
હોય તે તદ્રૂપ બને છે, અને જે જળનો ભેદ અનુભવાતો નથી, તેમ
પ્રત્યેક પિંડના આત્માને અંતર્યામી શુદ્ધ આત્મામાં પેટેલો જોનાર
મુનિને અખંડ બ્રહ્માત્મા જ દેખાય છે. ”૫

મૂલ જગત્ કારણ બીજની અવ્યાકૃત, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ અવ-
સ્થામાં પેટેલા ચૈતન્યના બ્રહ્માંડ અને પિંડાંડના ત્રણ ત્રણ પ્રકારો
વિચારી પછી મૂલ ત્રિવિધ અવસ્થાના સંબંધમાં ઉપનિષદોની
સંભાવના વિચારવાની રહે છે.

નામરૂપ અને કર્મની અવ્યાકૃત અવસ્થાવાળું દ્રવ્ય તે કારણ-
ભૂમિકાનું દ્રવ્ય છે અને તે સદ્બ્રહ્મની અપેક્ષાએ અસત્ ગણાય છે.
અસત્ એટલે શૂન્ય અથવા મિથ્યા નહિ, પણ જેના નામરૂપ અને
કર્મરૂપ શ્યાં નથી તેવું દ્રવ્ય. આ અવસ્થામાં દ્રવ્યગત ત્રણ
સંસ્કારો સ્વીકારવામાં આવે છે:—(૧) અવિદ્યા, (૨) કામ, (૩) કર્મ.

અગ્નિવેદના નાસદીયસૂક્ત (જ. X. 11. 130) ઉપર આ કારણદ્રવ્યની ભાવના ઉપનિષદમાં બધાયેલી જણાય છે. તે સૂક્તમાં કહે છે કે:—

“આ વિશ્વ પ્રકટ થતા પહેલાં તેનું ઘટક દ્રવ્ય અસત્ એટલે અભાવરૂપ ન હતું, તેમ સત્ એટલે સ્પષ્ટ બેદવાળું પણ ન હતું. તે સ્થિતિમાં અંતરિક્ષ ન હતું, આકાશ પણ ન હતું. પરંતુ અસત્ ગદન અને ગંભીર જગતની નીહારિકા હતી. આ દ્રવ્યમાં (સમઃ) કોણ કોને શા પ્રયોજન અર્થે આવરણ કરી રહ્યું છે તે સમજાય એવું ન હતું. તે આવરણમાં મરણ પણ ન હતું, અને અમૃત ભાવ પણ ન હતો. રાત્રિ અથવા દિવસ કળી શકાય એવાં ચિહ્ન ન હતાં, પરંતુ આ દ્રવ્ય ચેતનની અંતઃશક્તિથી વાસુ વિના જીવતું હોય એવું હતું. તેનાથી બિન્ન કોઈ વસ્તુ જણાતી ન હતી. આરંભમાં આ વિશ્વનું કારણદ્રવ્ય રમ્યધારાથી ઘસત હતું, અને આ અંધારું પુનઃ અંધારાના પડમાં દબાઈ ગયું હોય એવું હતું. પરંતુ તેના કોઈ અમ્ભાગમાં પ્રકાશની છાયાવાળું જળ અથવા સલિલ હતું. તે સલિલ કંઈક તુચ્છ આવરણમાં દંકાયેલું ગાભલા જેવું હતું, તે સલિલ ઝતપના પ્રભાવે એકત્ર થયું. તેમા તપોજન્ય મનનું વીર્ય પ્રથમ પેકું તેથી તે દ્રવ્ય કામરૂપ બન્યું. આ અસતની અંદર સદૃશ પાંધનાર હૃદય-શક્તિનું રૂપ કવિઓએ પોતાના શ્રદ્ધિયોગવડે હૃદયની અંદર જોયું છે. આ કામજન્ય બીજનાં ધરિણો આડાંઅવળાં મરીચિરૂપે ફેલાઈ ગયાં હતાં. તે મરીચિની જાળમાંથી ટેટલાક ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે

(૧) આ જલ એટલે મહાબૃતમાં ગણાયેલું પાણી અથવા જળ નદિ, પરંતુ વિશ્વનું ઘટક પ્રવાહી દ્રવ્ય Cosmic Waters સમજવું. Nebula અથવા નીહારિકા જેવું તે દ્રવ્ય.

(૨) આનું વેદાંતમાં ભૂમિયા નામ આપવામાં આવે છે.

(૩) અહનું ઇક્ષણ અથવા સંકલ્પને તપ કહે છે. (૪) આ વર્મ આવરણ છે.

તેવાં હતાં. તેની શક્તિ નીચી યોનિમાં રહી, અને પ્રેરકશક્તિ પ્રભુની ઉપર ગઈ. આ વિશ્વ કેવી રીતે પ્રકટ થયું; અને કેવી રીતે વિસ્તારને પામ્યું તે સમજનાર અને સમજાવનાર કાણુ હશે ? દેવો જાણતા હશે એ કહેવું બરાબર નથી, કારણ કે દેવતા વગર તો આ સૃષ્ટિના આરંભ પછી પ્રકટ્યો-છે એટલે તે કારણ અરચાને શી રીતે જાણે ? આ કારણદ્રવ્યનો અધ્યક્ષ પરમવ્યોમમાં (ચિદાકાશમાં) રહેલો કદાચ આ રહસ્યને જાણતો હશે; કદાચ જાણતો પણ ન હોય. ”—

આ સંક્રાંતિ કાવ્યચમત્કૃતિથી ભરેલી વિશ્વના આદિકારણ દ્રવ્યની ભાવના ઉભી કરી છે, અને તેમાં મૂલ અવ્યાકૃત દ્રવ્યની અવિદ્યા, કામ અને કર્મની અવસ્થાઓ ઝાંખી ઉભી કરવામાં આવી છે, અને તેના પ્રેરક અધ્યક્ષનો સફલાવ દર્શાવ્યો છે. આ અધ્યક્ષને ઈશ્વર સંઘા આપવામાં આવી છે. આ વિશ્વના કારણદ્રવ્યમાં સત્તારા પુર-પને નારાયણ પણ કહે છે, અને પુરાણોમાં દુગ્ધ સમુદ્રની ભાવના છે તે આ કારણદ્રવ્યનું ભાન કરાવનારી કલ્પના છે.

આ સર્જનક્રમમાં સત્ય, તપ અને જન લોકની ભૂમિકાઓ સમાઈ જાય છે, આ સૃષ્ટિનું આધારભૂત દ્રવ્ય, બ્રહ્મ સંબંધવાળું હોવાથી સત્, અને પરોક્ષ ભાવમાં રહેલું હોવાથી ત્યક્તિ, એમ એકત્ર થઈ સત્ય સંઘાવાળું બને છે, અને તે સત્યલોકનું ઘટક દ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્યમાં રકુરણ અથવા આલોચન કરવાનું તપોબલ હોવાથી તે દ્રવ્ય તપોમય ગણાય છે, અને તેમાંથી નવાં મરીચિ અથવા કિરણો નીકળી ભાવિ પ્રજ્વળના નિર્માતાઓ જન્મે છે તેથી તે જનલોકનું પ્રાણપત્ય દ્રવ્ય પણ ગણાય છે. આ ત્રણે ભૂમિકા કાર્યબ્રહ્મની સત્તા મર્યાદાની ગણાય છે, અને તેને જીર્ણ ત્રિલોકી કહે છે.

બીજી ભૂમિકામાં મૂલ અવ્યાકૃત દ્રવ્ય વ્યક્ત દશામાં આવે છે અને તે દશામાં પ્રથમ પરિણામ મહત્ત્ એટલે શુદ્ધિ દ્રવ્યનો થાય છે. આને મહાન્ આત્મા પણ કહે છે. તે મહત્ત્માંથી અદ્વૈત દ્રવ્ય પ્રકટે

છે; અને આકાશમાંથી સપ્ત, રપર્ષ, રપ, રસ, ગંધ એવી પંચ તન્માત્રાઓ જાગે છે. આ પંચતન્માત્રાઓના પ્રત્યેકના સાત્વિક અંશ-માંથી પાંચ યાનેન્દ્રિયો, પ્રત્યેકના રાજસ અંશમાંથી પાંચ ક્રમેન્દ્રિયો, તે પાંચતન્માત્રાના એકત્ર સાત્વિક અંશમાંથી અંતઃકરણ, (મન) અને તે પાંચતન્માત્રાના એકત્ર રાજસ અંશમાંથી જીવનનિર્વાહક પ્રાણ, એમ એકંદર ૧૭ તત્ત્વોનું સમષ્ટિનું લિંગ શરીર પ્રકટ થાય છે, અને તે હિરણ્યગર્ભનો ઉપાધિ બને છે.^૫ આ દ્રવ્યના અધ્યક્ષને પ્રાણાત્મા અથવા હિરણ્યગર્ભ કહે છે; અને તે પ્રત્યક્ષ આદિપદ્મકોના અભિ-માનિક દેવતા અથવા આત્મા ગણાય છે. આ લિંગ શરીરના પ્રધાન વ્યાપારના લોકને મહલોક કહે છે, અને તે મહેન્દ્ર લોક પણ કહેવાય છે.

પંચ તન્માત્રામાંથી ક્રમપૂર્વક પંચરમૂલ જૂતોનાં પરમાણુઓ પોતપોતાના આવરણમાં તરતાં પ્રકટ થયા પછી તે પરમાણુઓ પંચીકૃત અવસ્થામાં મિશ્ર થાય છે. પંચીકરણની પ્રક્રિયા મૂલ ઉપ-નિષદ્ધમાં સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ જાન્દોશનાં તેજોવત્ર એટલે તેજ, જ્વાળા અને પૃથ્વીમાંથી વિશ્વ પ્રકટ થયું છે એવી ભાવના છે, તેમાં સમાયેલા ત્રિવૃત્તકરણને અવલંબી પાંચ જૂતોનો સ્વીકાર, જે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ધમાં છે, તેને સમાન નિયમ લાગુ પાડવાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. પંચીકરણમાં સામાન્ય ધોરણ એવું માનવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક અપંચીકૃત જૂત-માત્રાનો અર્ધ ભાગ અને તેમાં બાકીના ચારના છે ભાગ જોડાવાથી પંચીકૃત જૂત ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે પૃથ્વીની તન્માત્રાના એકજાણુનો એક યતાં તેના અર્ધા અંશ સાથે જલના આણુનો આઠમો ભાગ, તેજનો આઠમો ભાગ, વાયુનો આઠમો ભાગ અને આકાશનો આઠમો ભાગ એકત્ર થઈ એક મિશ્ર અણુ થાય તે પૃથ્વીનું પંચીકૃત અણુ ગણાય. તેને પૃથ્વીનું અણુ કહેવાનું કારણ એટલું છે કે તેમાં

પૃથ્વીનો પ્રધાન ભાગ છે. તેવી રીતે બીજા બેંતોનું પણ સમજ લેવું. આ મિશ્ર પંચીકૃત પરમાણુઓ વડે પંચીકૃત સ્થૂણ વિશ્વ અને તેના ભૌતિક પદાર્થો પ્રકટ થાય છે. આ મિશ્ર દ્રવ્યમાંથી જે અડકટોઈ ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાકૃત જગત અથવા બ્રહ્માંડ ગણાય. તેના અધ્યક્ષ એતનને વિરાટ કહે છે. આ સ્થૂણ દ્રવ્યનો વ્યાપાર બૂં, ભુવરૂ, અને સ્વર્લોકમાં છે.

આ સૃષ્ટિપ્રક્રિયા ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય રૂપે સ્વીકારવામાં આવી નથી, પરંતુ બ્રહ્મવસ્તુની સમજણમાં માત્ર ઉપયોગી સંભાવના છે. સૃષ્ટિ પ્રક્રિયાનું પ્રાધાન્ય સાંખ્યદર્શનમાં હલુ થયું છે, અને પાછળના વેદાંતમાં તે દર્શનના માલ અંગે સ્વીકારી વેદાંતમાં સાંખ્યાનુસારી સૃષ્ટિપ્રક્રિયા પ્રવેશ પામી છે. વળી આ પ્રક્રિયાનો પ્રણયવેગ સાથે સંબંધ હોવાથી તે અદૈતાનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના માત્ર સાધનરૂપ છે, અને વિગાનની દૃષ્ટિથી પ્રમાણભૂત ગણવાની નથી. લયક્રમ સૃષ્ટિના ક્રમથી હલેટો છે, અને તેમાં પણ સાંખ્યદર્શનને અનુસાર વેદાંતમત ચાલે છે.

માંડૂક્ય દારિકામાં સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ વસ્તુમૂલ્યમાં ઉપયોગી સાધન તરીકે તે પ્રક્રિયા છે એવું ગૌડપાદાચાર્યે સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

સૃષ્ટિપ્રક્રિયાની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા છે, અને તાર્કિક ઉપયોગિતા નથી તે બાજતમાં બીજું પણ કારણ એવું આપવામાં આવે છે કે કાર્યકારણના નિયમાનુસાર કાર્ય, કારણથી ભિન્ન અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ નથી; બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે માટે જગત બ્રહ્મથી અનન્ય છે, અને કાર્ય માત્ર નામરૂપનો વિલાસ માત્ર છે [વાચારમગમ] એ સિદ્ધાંત દઢ કરવાનો છે. જોય જગતની બ્રહ્મ-સમાન સત્તા નથી, પરંતુ બ્રહ્મને આશ્રિત રહી તે રફૂરે છે તે ઉપર બાર મૂકવા સાર કાર્યકારણના નિયમને અવગંધી સૃષ્ટિસંભાવના ઉભી

કરવામાં આવી છે. આથી વિશ્વસૃષ્ટિના ક્રમમાં સાંખ્ય પ્રમાણે વસ્તુ-
સ્થિતિ પરિણામવાદની હોય, અથવા ન્યાય વૈશેષિક જેવી આરંભ-
વાદની હોય, અથવા અર્વાચીન વિજ્ઞાન પ્રમાણે મૂલ દ્રવ્યમાંથી ક્રમ-
પૂર્વક અનેક તત્ત્વોના આવિર્ભાવના સિદ્ધ નિયમ પ્રમાણે હોય તેમાં
વેદાંતના મૌલિક બ્રહ્મવાદને બાધ આવતો નથી; કારણ કે સૃષ્ટિપ્રક્રિયા
ઉપનિષદનો ગૌણ વિષય છે, અને બ્રહ્માત્મસિદ્ધિ તેનો મુખ્ય
વિષય છે.

પ્રકરણ પારમું બ્રહ્મની ઉપાસના

અથા પ્રકરણમાં ભોગ્ય જગતમાં પેઠેલું બ્રહ્મ ભોક્તાના ભોગનું નિમિત્ત બને છે. પરંતુ ભોક્તા અથવા જીવને પોતાના મૂલ્ય સ્વરૂપનું એટલે પ્રેરક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવું અગત્યનું છે તે સમજાવવા વિના ભોક્તા ભોક્તૃભાવને ત્યજી મુક્તભાવને પામતો નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “ત્યારે મનુષ્યો આકાશને આમંડાની પેઠે વાળી શકશે ત્યારે આત્મદેવને જાણ્યા વિના દુઃખનો અંત મેળવી શકશે.” સારાંશ આકાશને આમંડાની માફક વાળવું જેમ અશક્ય છે તેમ બ્રહ્માત્માના અનુભવ વિના દુઃખનિવૃત્તિ અને સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. બ્રહ્મવસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવાના બે ઉપાયો ઉપનિષદમાં વર્ણવ્યા છે:—(૧) ઉપાસના, (૨) પ્રમાણજ્ઞાન.

પ્રકરણ ખીજમાં ઉપનિષદોનું પર્ણીકરણ કર્યું છે તેમાં તત્ત્વપ્રધાન દશ ઉપનિષદોનો મોટો ભાગ, સામાન્ય વેદાંતનાં ૨૪ ઉપનિષદોનો મોટો ભાગ, વૈષ્ણવમતનાં ચૌદ ઉપનિષદો, શૈવમતનાં પંદર ઉપનિષદો, અને શાકતમતનાં આઠ ઉપનિષદો ઉપાસનાનું વર્ણન કરનારાં છે. પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં આદિત્યંબ્રહ્મેત્યુપાસીત વિગેરે વાક્યો, તથા ય ઈયંવેદ એવાં વાક્યો ડગલે ડગલે આવે છે. વિદ્ધ ધાતુ સંસ્કૃતમાં માનસ ભાવના અને પ્રમાણજ્ઞાન એવા બે અર્થમાં વપરાય છે. તે ઉપરથી વિદ્યા શબ્દ પણ ઉપનિષદમાં ઉપાસના અને તત્ત્વજ્ઞાન એવા બે અર્થમાં વપરાય છે. વિદ્યાના વિપર્યય બ્રહ્મ પણ ઉપાસ્ય અને જ્ઞેય-એમ બે વર્ગનું ગણાય છે. ઉપાસ્ય બ્રહ્મને અપરબ્રહ્મ કહે છે; જ્ઞેય બ્રહ્મને પરબ્રહ્મ કહે છે. અપરબ્રહ્મને લગતી વિદ્યા વેદવેદાંગ ઉપર અધ્યાયેલી

હોવાથી અપરા કહેવાય છે; અક્ષર બ્રહ્મને લગતી તાર્કિક વિદ્યા તે પરા કહેવાય છે.૨

આપણે પ્રથમનાં પ્રકરણોમાં વિચારી ગયા છીએ કે જે સમ્યક્દાનંદ સ્વભાવવાળું, અને અદૃશ્યવાદિ નિષેધવાક્ય વડે સમજાતું બ્રહ્મ તે શુદ્ધ બ્રહ્મ અથવા પરબ્રહ્મ છે; અને તે પીઠ ઉપર જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવાના સામર્થ્યવાળું, અનેક નામરૂપકર્મના સંબંધવાળું વિશિષ્ટ બ્રહ્મ તે અપરબ્રહ્મ છે. મૂલ બ્રહ્મને માત્ર મર્યાદા આપનાર ધર્મને ઉપાધિ કહે છે, અને તેમા ગુણપ્રવેશ કરાવનાર ધર્મને વિશેષણ કહે છે. સૂર્યના પ્રકાશ બિંબના રૂપમાં છાપરાના છિદ્રમાં થઈ જેવોને તેવો ચંદ્રક રૂપે ઘરની અંદર આપણને જણાય તે સૂર્યનું ઉપાધિવાળું એટલે ઉપહિત રૂપ ગણાય; પરંતુ જ્યારે તે સૂર્યના પ્રકાશ વનરૂપિ આદિમા પ્રવેશ પામી નવા રંગને પ્રકટ કરે, કાચમાં પેસી વિશેષ ચિત્રભાવ પ્રકટ કરે, પરાવર્તન પામી ચાકાતું રૂપ પકડે, પ્રતિબિંબિત થઈ બિંબાકાર જણાય—એ સર્વ વૈચિત્ર્યમાં તે સૂર્યપ્રકાશ વિશેષણવાળો અથવા વિશિષ્ટ કહેવાય. ઉપાધિ ઉપહિતથી છૂટી પાડી સમજી શકાય; વિશેષણ વિશિષ્ટથી છૂટું પાડી શકાય નહિ. ઘટાકાશમાં ઘટને પૃથક્ પાડી સમજી શકીએ, અને આકાશમાં વારતત્ર બેદ નહિ છતાં મહાકાશ અને ઘટાકાશનો બેદ ઘટ સમજાવી શકે. પરંતુ લાલ ઘોડો—એમાં લાલરંગ ઘોડો પૃથક્ પાડી શકાય નહિ, અને પૃથક્ જુદામાં પાડીએ તો લાલ ઘોડો જાય છે—એ વાક્યનો વાક્યાર્થ જ બંધ એસે નહિ.

બ્રહ્મ એ સ્વયંપ્રકાશ વિશુ વસ્તુ હોવાથી સર્વ અન્ય વસ્તુઓ તેના ઉપાધિરૂપ બની શકે, પરંતુ વિશેષણરૂપ બની શકે નહિ. પરંતુ આ સંસારમાં સુદૃઢજુદિ વિના ઉપાધિ અને વિશેષણનો વિવેક થઈ શકતો નથી, તેથી ઉપનિષદના વિચારકો ઉત્તમ નામરૂપ અને કર્મને બ્રહ્મના

વિશેષણરૂપે લઈ તે વિશેષણથી વિશિષ્ટ થઈની ભાવના કરવાનું મંદ્ર એને મધ્યમ અધિકારીને જણવે છે. કાળે કરીને વિશિષ્ટ થઈની ભાવના ઉપદિત સ્વરૂપની ગ્રાહક બને છે. જેમ “શાખા ઉપર ચંદ્રમા છે.”—એ વાક્ય દ્વિતીયાચંદ્રના પ્રત્યક્ષ થવામાં પ્રથમ વિશેષણરૂપે ઉપકારક બને છે, કારણ કે વાક્ય સંભળનાર પ્રથમ પોતાની નેત્રવૃત્તિને શાખા ઉપર લાવી સ્થિર કરે છે. ત્યાર પછી આકાશમાં રહેલો ખરો ચંદ્ર નેત્ર જોઈ શકે છે. શાખા ઉપર નેત્રની એકાગ્રતા કરી દ્વિતીયાના ચંદ્રની માનસભાવના કરવી તે એક જાતની ઉપાસના છે, અને તે સંબંધમાં ઉપર બંધાયેલી હોવાથી વિકલ્પવૃત્તિ છે એટલે કલ્પના છે. પરંતુ ત્યારપછી સત્ય ચંદ્રની પ્રતીતિ તે વાસ્તવ પ્રત્યક્ષ છે અને તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવૃત્તિરૂપ છે. આ દૃષ્ટાંતથી સમજાશે કે કોઈ સત્ય વસ્તુને લગતી શાસ્ત્રીય ભાવના જો કે સ્વતઃ વિકલ્પ છે તો પણ ઉલ્ટે સત્યવસ્તુના જ્ઞાનમાં પરિણામ પામતી હોવાથી પ્રમાણવૃત્તિની ઉપકારક છે. આથી જાણે લગતી ઉપાસના વિકલ્પવૃત્તિ છતાં પરિણામે સત્ય પ્રમાણજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી જ્ઞાન-શોધનમાં ઉપયોગી સાધન છે. ઉપાસના પ્રમાણજ્ઞાનની સહાયક સામગ્રી છે, અને સ્વયં સત્યજ્ઞાનરૂપ નથી તેવો સ્પષ્ટ વિવેક કેનોપનિવરના પ્રથમ ખંડમાં કરવામાં આવ્યો છે:—

“જે વાણીવડે ઉચ્ચરિત થઈ શકે તેવું નથી, છતાં જેના વડે વાણી સમજાય છે તેને હું જ્ઞાન જાણુ, અને સંબંધવડે ઉપાસાતી વસ્તુને જ્ઞાન ન સમજ.”

જે મનવડે મનનમાં આવતું નથી, પણ મન જેના વડે સમજાય ■ તેને હું જ્ઞાન જાણુ, અને મનવડે ઉપાસાતી વસ્તુ જ્ઞાન છે એમ ન સમજ.”

“જેને નેત્ર જોઈ શકતું નથી, પણ ચંદ્ર જેના વડે જોઈ શકે છે તેને હું જ્ઞાન જાણુ; પરંતુ નેત્રવડે ઉપાસાતી વસ્તુને જ્ઞાન ન સમજ.”

જેને ઓત્ર સાંભળતું નથી, પરંતુ ઓત્ર જેના વડે શ્રવણ કરી શકે છે તેને તું બ્રહ્મ જાણ્યું, પરંતુ ઓત્ર વડે જે ઉપાસાય છે તે વસ્તુને બ્રહ્મ ન સમજ.

જેને પ્રાણ સચેતન કરી શકતો નથી, પરંતુ પ્રાણ જેના વડે જીવનક્રિયા કરી શકે છે તેને તું બ્રહ્મ જાણ્યું. પણ પ્રાણવડે ઉપાસાતી વસ્તુને બ્રહ્મ ન સમજ.”

આ વાક્યો સ્પષ્ટ ઉપાસના અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક કરે છે. આમ છતાં ઉપાસના બ્રહ્મજ્ઞાનનું જળજન સાધન છે તે વાત ઉપનિષદો સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં અવિદ્યા એટલે કૌટુંબિક કર્મ અને વિદ્યા એટલે શાસ્ત્રીય કર્મનાં ભિન્ન ફળો વર્ણવી કર્મ અને ઉપાસનાનો સમુચ્ચય કરવાનું નિધાન ઠહ્યું છે.

કૈનોપનિષદમાં યોથા ખંડમાં બ્રહ્મની વિશુદ્ધરૂપે ઉપાસના કરવી, બ્રહ્મની તે મુદ્ધર (તન) વસ્તુ છે એ રીતે ઉપાસના કરવી એવું વર્ણન છે.

વાલક ઉપનિષદમાં અગ્નિરદસ્ય ઉપર બંધાયેલી ઉપાસના છે.

મ્નત્રોપનિષદમાં પ્રાણની બ્રહ્માંડમાં અને પિંડાંડમાં ઉપાસના વર્ણવી તેનું ફલ પણ વર્ણવ્યું છે.

મુન્ડક ઉપનિષદમાં પ્રજ્ઞવને ધનુષ્ બનાવી, આત્માને શર બનાવી, અને બ્રહ્મને લક્ષ્ય કરી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે.

મૌંદ્રવ્ય ઉપનિષદ તો પ્રજ્ઞવોપાસનાથી બરપૂર છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં અનેક પ્રકારની શબ્દમયી ઉપાસનાં બતાવ્યા પછી “બ્રહ્મ આકાશ શરીર છે, સત્ય આત્મા અને પ્રાણમાં આરામ લેનાર છે, મનમાં આનંદ અનુભવનાર છે, શાંતિથી સમૃદ્ધ છે, અને અમૃત છે”—એ રીતે ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે. વળી

બ્રહ્મને પ્રતિષ્ઠાસ્થે ઉપાસતું; મદ્યસ્થે ઉપાસતું, મનસ્થે . ઉપાસતું, વિગેરે અનેક બાવમાં ઉપાસનાનું વિધાન છે.

ऐतरेय ઉપનિષદ્ ऐतरेय આરણ્યકનો ઉત્તર ભાગ છે. બીજા આરણ્યકમાં ત્રણ અધ્યાય છે તેમાં પ્રાણાત્માનું વર્ણન છે, અને તેમાં પ્રાણાત્માની ઉપાસના છે; બીજા આરણ્યકના ચાર, પાંચ, ૭ અને સાત અધ્યાય તે પ્રસિદ્ધ ऐतरेय ઉપનિષદ્ છે અને તેમાં બ્રહ્માત્માનું વિજ્ઞાન છે. પહેલાંના ત્રણ અધ્યાયોના અનુસંધાન વિના ચારથી સાત સુધીના અધ્યાયોની સંગતિ જ સમજાય તેમ નથી. પ્રાણાત્માની ઉપાસના કરનારને અર્થેજ બ્રહ્માત્માનું વિજ્ઞાન છે.

छान्दोग्य ઉપનિષદના પ્રથમના પાંચ પ્રપાઠકો ઉપાસનાના વિષયોથી ભરેલા છે. છઠ્ઠી પ્રપાઠક તત્ત્વમસિ મહાવાક્યને લગતો જ્ઞાન-વિષયક છે. ત્યાર પછીના સાતમો અને આઠમો પ્રપાઠક રહસ્યવિદ્યાને અને દહરવિદ્યાને લગતો છે, અને તે બંને સગ્રણ્ય ઉપાસનાથી ભરેલા છે.

बृहदारण्यक ઉપનિષદમાં પ્રથમ કાંડમાં પ્રાણુદેવતાની ઉપાસના અને મૂર્તામૂર્તિ બ્રહ્મ ઉપાસના, આવે છે. મધુવિદ્યા માત્ર આગમપ્રધાન છે, અને યાગવલ્ક્ય કાંડ તર્કપ્રધાન છે. છેવટે ખિસકાંડમાં પણ અનેક ઉપાસનાઓ છે.

ત્યારે તત્ત્વપ્રધાન ઉપનિષદોમાં આટલો વિસ્તારવાળો ભાગ ઉપાસનાથી ભરપૂર છે, ત્યારે સગ્રણ્યબ્રહ્મવાદનાં, અને અન્ય દેવતાને લગતાં ઉપનિષદો ઉપાસનાપ્રધાન હોય એમાં કંઈ ખાસ વિચારવાનું રહેતું નથી.

ત્યારે ઉપાસના એટલે શું અને તેના પ્રકારો તથા પ્રયોજનોનો વિચાર કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપાસનાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે :—

उपसंगम्यबुद्ध्या यदासनं देवतारमना

ननुपासनमतःस्यात्तद्वहिःसंपदादयः ॥ (शिवगीता XII. 14)

બુદ્ધિવડે દેવતાની પાસે જઈ (ઉપ) દેવતારૂપે પોતાના આત્મચિંતનને બેસાડવું તે આંતર ઉપાસના છે; અને સંપદાદિ બાહ્ય ઉપાસના છે.

બાહ્ય ઉપાસનામાં બાહ્ય કોઈપણ આલંબનને પકડી તેમાં દેવતાના કોઈ વિશેષ ભાવનું દૃઢ ચિંતન કરવાનું હોય છે.

પ્રથમ દેવતાભાવે પોતાને ચિંતવવાના પ્રકારને અર્ધગ્રહ ઉપાસના કહે છે. ખીમ પ્રકારની ઉપાસનાને પ્રતીક ઉપાસના કહે છે. પ્રતીક એક જાતનું ચિહ્ન છે. મૂર્તિમાં અને પ્રતીકમાં ફેર છે. મૂર્તિમાં ઘણે ભાગે માનુષી અથવા દેવી આકૃતિની ભાવના કરવામાં આવે છે; જ્યારે પ્રતીકમાં માત્ર ભાવસૂચક રચના હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની પ્રતિમા તે મૂર્તિ છે; અને શાલિગ્રામ પ્રતીક છે; ગંગાધર અને પાર્વતીને અર્ધાંગમાં લીધાં હોય એવી પ્રતિમા તે શિવની મૂર્તિ છે, અને લિંગ એ પ્રતીક છે. તેવી રીતે દરેક દેવના સંબંધમાં મૂર્તિ અને પ્રતીક હોય છે. મૂર્તિમાં આકારનું પ્રાધાન્ય હોય છે, પ્રતીકમાં ભાવનું પ્રાધાન્ય હોય છે. પ્રતીક શબ્દ મુખનો વાચક છે. જેમ કોઈ શ્લોકનું પ્રથમ પદ તે પ્રતીક છે, તે રમરણમાં આવતાં આખો શ્લોક યાદ આવે છે; તેમ દેવતાના મુખ્ય નામરૂપ ગુણનું રમરણ કરાવનાર કોઈ શબ્દ અથવા ગુરુએ આપેલું ચિહ્ન તે પ્રતીક છે.

આલંબન ઉપરાંત ભાવનાના ઉત્તેજક અથવા ઉદ્દીપક નિમિત્તો હોય છે. આ ઉત્તેજક નિમિત્તો નામ ૧અથવા શબ્દ, રૂપ-રંગ, ગંધ, અને દૃશ્યના અથવા અધ્યાસ-૪એવાં ચાર હોય છે.

નામ અથવા શબ્દ ઉપર બંધાયેલી ઉપાસનાનું ઉદાહરણ:—

“અંબરમુદ્રાતીવમુપાસીત”

ઝકારને સામવેદના ઉદ્દગીયરૂપે ઉપાસના કરવી. આમાં સાંમ-
વેદના ઉદ્દગીય સ્વરમાં પ્રણવની ભાવના કરવાનું વિધાન છે. પ્રણવના
પ્લૂત ઉચ્ચારમાં અને ઉદ્દગીય સ્વરના ઉચ્ચ ભાવમાં સામ્ય ગણી
ઉદ્દગીયમાં પ્રણવનો આરોપ કરી ભાવના કરવાની હોય છે. આવી
નામ અથવા શબ્દમાં સામ્ય ગણી ઉપાસના કરવાના પ્રકારને સારોપા
ઉપાસના કહે છે.

અર્ધ પદાર્થમાં અધિક ગુણના યોગ વડે ઉચ્ચ ભાવના
બાંધવી તેને સંપદ નામની ઉપાસના કહે છે. જેમકે જનંત વૈ મનઃ^૧
इति उपासीत मनने अनंतश्चे चिंतयतु. મનના સંકર્ષ વિદ્વંસની
ધારાનું અને અનંત પદનું સામ્ય ગણી મનમાં આનંદની ભાવના
બાંધવાનું વિધાન છે. મનની, દેશ અને કાલની મર્યાદાનું અતિક્રમણ
કરવાનું, સામ્ય આ ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. યોગસૂત્રમાં આસ-
નની સ્થિરતા સંપાદન કરવા અનંત સમાપત્તિનું વિધાન કરવામાં
આવ્યું છે તેમાં પણ આ જ નિયમ પ્રવર્તે છે. આ સંપદ ઉપાસનામાં
ગુણ સામ્ય નિમિત્ત હોય છે.†

ક્રિયાના યોગને લઈ જે ઉપાસનાનું વિધાન થાય તે સંવર્ગ^૨
ઉપાસના કહેવાય છે. જેમ કે વાયુર્વાય સંવર્ગઃ—એ વાયુમાં વાયુ
દેવતામાં સંપ્રાદક પદની ભાવના કરવાનું વિધાન છે. અગ્નિ આશાપ
તો વાયુમાં શમી જાય છે, મૂર્ચ અસ્ત થાય તો વાતાવરણમાં લીન
થયો જણાય છે, ચંદ્ર અસ્ત થાય તો વાતાવરણમાં લીન થતો
જણાય છે, જલ સુકાર્ષ જાય તો વાતાવરણમાં લીન થાય છે—એટલે
કે વાયુ સર્વ અધિદેવ પદાર્થોનું સંપ્રાદક પદ છે તેથી સંવર્ગ રૂપે

૧ મું. ભા. ૧-૭; ૨. છા. IV-૩-૧; ૩ છા. V-૭-૧.

† ભગવાન શુદ્ધે પણ પાંચમા ધ્યાનથી આ “આનંદ” ઉપર
ભાર મૂક્યો છે. શુદ્ધા વિદ્યાનાં લાયક તન વિગેરે ધ્યાનની પામરીઓ
બૌદ્ધ ધર્મની.

વાયુને ચિંતવવેલ આ વાક્યવડે વાયુમાં સમષ્ટિભાવના તેની ક્રિયાવડે થાય છે.

બુદ્ધિપૂર્વક એક સામાન્ય વસ્તુમાં વિશેષ ભાવનું આરોપણ કરી ચિંતન કરવું તેને અધ્યાસ ઉપાસના કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે સામાન્ય સ્ત્રી સાથેના ઐથુન કર્મમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રકરણમાં યજ્ઞોષાવા તોતમાગ્નિઃ એ રીતે સ્ત્રીશરીરમાં અગ્નિની ભાવના કરવાનું વિધાન છે, અને તેમાં અંગ પ્રત્યંગની સર્વભાવના અગ્નિહોત્રના સમાન ઉભી કરવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે બહુની ઉપાસના સારોપા, સંવદ્નપા, ક્રિયામયી, અને સાધ્યાતા યર્થ શકે છે, અને તે સર્વ પ્રતીક ઉપાસના ગણાય છે.

કંઠે હૈત્યકરમિદં સર્વમ્—એ માહુક્ય ઉપનિષદમાં પ્રણવમાં પૂર્ણ-બ્રહ્મની ભાવના બાંધવાની સધળી પદ્ધતિ સારોપા ઉપાસના છે. પ્રણવના અવયવો અને બ્રહ્મના ચાર પાદોનું સમીકરણ કરી આત્મ-ચૈતન્યમાં તે શબ્દબ્રહ્મનો અને અર્થબ્રહ્મનો એકીભાવ કરવાની રહસ્ય પદ્ધતિ સારોપા ઉપાસના છે. આ ઉપાસના વડે આપણા પિંડાત્માનો બ્રહ્મભાવ અનુભવના રૂપમાં પરિણમે છે.

તજ્જઞાનિતિ દ્વાંતિ રણાસીત—એ જાન્દોઅમના શાંદિત્યત્રિદાના પ્રકરણમાં આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ (તજ્જ), સ્થિતિ (તદન્), અને લય (તણ)—એ ત્રણ મૂળ શબ્દોનો સમાહાર કરી પ્રશાંત ચિત્તવડે બ્રહ્મભાવના કરવાથી હૃદયની અંદર પોતાની પૂર્ણ મહત્તા અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્મના ગુણધર્મો ઉપાસકના આત્મામાં અભિવ્યક્ત થવાથી આ ઉપાસના સંવદ્નપા ગણાય છે.

સૂત્યકામ જાપ્યાસને વનમાં ગાયો ચારતાં અગ્નિવિદ્યાનું રહસ્ય ઉપાસનાથી સ્ફુટ થવાનું વર્ણન જાન્દોઅ ઉપનિષદમાં આવે છે, આ ઉપાસનામાં એક દાસપુત્રને માત્ર દારિદ્ર્યમત નામના ગુરુએ દીક્ષા આપી અમુક સંખ્યાની ગાય અને વૃક્ષને લઈ વનમાં બ્રહ્મચર્ય

સેવી હંતર ગાયો થાય ત્યારે પાછો આવજો એવી આગા કરી. આ બાળક વન ઉપવનમાં ફરતો ફરતો ચતુષ્પાદ બ્રહ્મનું ચિંતન કરતો કરતો પૂર્ણબ્રહ્મની ઉપાસના સિદ્ધ કરી શક્યો હતો. દિશ્માં પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ-એવી વ્યાપકતાની ભાવના બાંધી બ્રહ્મનો પ્રકાશવાન^૧ સ્વભાવ તે સમજી ગયો; પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દુલોક અને સમુદ્રમાં બ્રહ્મના આનંદનો સ્વભાવ અનંતવાન પાદની ભાવનાથી તે સમજી શક્યો; અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિષુત્ નામના ચાર જ્યોતિર્ભય પદાર્થોને બ્રહ્મના જ્યોતિર્માન^૨ પાદ તરીકે ઉપાસના કરી બ્રહ્મના જ્યોતિર્ભય સ્વરૂપને તે સમજી ગયો; અને પ્રાણ, અપ્પ, શ્રોત્ર અને મન-એ ચાર આયતનોમાં અથવા રથાનોમાં સચેતન શરીરદારા બ્રહ્મની આયતનવાન પાદની ભાવના બાંધી તે પિંડમાં બ્રહ્મદર્શન કરી શક્યો. આ પ્રકાશવાન, અનંતવાન, જ્યોતિર્માન અને આયતનવાન પાદ વડે પૂર્ણબ્રહ્મનું ઉપાસનાદારા તે બ્રહ્મની ક્રિયામિદ્ધિ કરી શક્યો. આ માનસ ક્રિયામયી ઉપાસના ગણાય.

અન્ન, પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ અને આનંદ કોશમાં બ્રહ્મભાવના બાંધવા વડે અધ્યાસ સિદ્ધ થતાં બ્રહ્મના ઉત્પત્તિ, રિધિતિ અને લય કરવાના સામર્થ્યની અન્નાદિ વસ્તુઓમાં ભાવના બાંધી શકાય છે. જગત્ દરિ છે-એ ભાવના અધ્યાસરૂપ છે, અને તે વડે પ્રત્યાદને દરિમય જગત્ બાસ્તુ દર્જ.

આત્મવસ્તુમાં બ્રહ્મરૂપ ભાવના બાંધવી તે અદ્ભુત ઉપાસના ગણાય છે. તેવી રીતે ચિત્તમાં હૃદયજ્ઞાન બાન કરતું તે પણ અદ્ભુત છે. અદ્ભુત ઉપાસના ઉપાસના રૂપ, ગુણ, અને કર્મનું સામ્ય ભાવી શકે છે.

૧ પ્રકાશ-વડે સામાન્ય બદોગાપણાનું સ્વરૂપ સમજાવું.

૨ જ્યોતિષ-વડે વિદેવ પ્રકાશ અથવા જ્યોત સમજાવી.

ઉપાસનાની પદ્ધતિ માત્ર શાબ્દિક જ્ઞાનવડે સમજાતી નથી, પરંતુ દેશ, કાળ, પિંડ વિગેરેની ભાવના કેવી રીતે કરવી, કયા ક્રમથી શાબ્દીભાવના રચવી, કેવા ક્રમથી આર્થીભાવના બાંધવી; કયાં યત પાળવાં, વિગેરે અનેક નિયમો શાસ્ત્રમાં લખેલા હોતા નથી, પરંતુ ગુરુગ્રંથ જ હોય છે, શાસ્ત્રમાં તેો માત્ર અમુક મંત્ર અથવા વાક્ય આલંબનરૂપે આપેલું હોય છે.

ભાવનામાં ભાવનીય અથવા ઉપાસ્ય વસ્તુના જે જે ગુણધર્મો પ્રકટ કરવા હોય તેનાં મૂર્ત ચિત્રો બિલાં કરવાનાં હોય છે, અને કલ્પનાશક્તિની સર્વાંશ ખીસવણી કરવાની હોય છે. ચિરકાલની આદરપૂર્વક અને નૈરંતર્યવાળા ઉપાસના તીવ્ર અભયર્થ અને વૈરાગ્ય વડે ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આવી સર્વોત્તમ ઉપાસનાનું પૂર્ણ દર્શાત હૃદયકાશમાં થતી અણગુણોપેત પરમેશ્વરની ભાવના છે. દ્વરોપાસના વડે ઈશ્વરપદનો આક્ષાત્કાર કરનાર પરબ્રહ્મનો અનુભવ સરલતાથી કરી શકે છે. તેવી જ રીતે તૃસિંહપૂર્વતાપનીયમાં આપેલી અનુબ્રુજ છંદમાં સુચાયેલી તૃસિંહાત્મક બ્રહ્મભાવના છે; ઉત્તર તાપનીયમાં પ્રણવના ચાર પાદમાં સર્વોત્તમભાવના છે. દેવતાપ્રધાન ઉપનિષદોમાં તે તે દેવને લગતી ઉપાસનાઓ તે તે દેવના અનુબ્રહ્મે સંપાદન કરાવનારી છે.

બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રત્યક્ષ ઉપકાર કરનારી વિદ્યાઓમાં પ્રણવવિદ્યા, અને દ્વરવિદ્યા ઘણી જિંમી પંક્તિની ગણાય છે. આ વિદ્યા અથવા ઉપાસનાનાં પટલ એટલે મંત્રનું ઉત્કીષ્ણન, ક્રિયાપદ્ધતિ, ઉપાસ્ય દેવતાનાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને પરસ્પરી રચના અને તેનું રૂપાસકના શરીરમાં કવચ રૂપે સ્થાપન; ઉપાસ્ય દેવનાં એકથી સહસ્ત્ર પર્યંતનાં નામો અને તેનાં ભાવોની ઉકેલ; અને દેવતાના સ્વરૂપનું યોગ્ય રહસ્ય ઓત્ર-એ રીતે પાંચ અંગો હોય છે. આ પંચાંગી ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રને

મંત્રશાસ્ત્ર કહે છે, અને તેના અંગ ઉપાંગનું સવિસ્તર વર્ણન અમ-
રત્ય, ભારદ્વાજ, પરશુરામ વિગેરેનાં કલ્પસૂત્રોમાં હોય છે, અને
અનુશાનપદ્ધતિ સામયિક, સવિશેષ અને નિર્વાણ દીક્ષાનાં ક્રમથી
ગુરુ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપનિષદોમાં માત્ર ઉપાસનાનાં વાક્યોજ
હોય છે; પદ્ધતિનું વર્ણન હોતું નથી. કારણ કે તેનું જ્ઞાન પારંપર્ય
વડે-ગુરુ શિષ્યની નાની બેઠકમાં (ઉપનિષદમાં)-આપવામાં આવે
છે. આ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન જ્યેષ્ઠ પુત્રને અથવા વિનીત શિષ્યને જ
મળે છે. સામાન્ય જ્ઞાનકુતૂહલિઓને અભ્યોપાસનાની રહસ્યપદ્ધતિ
શીખવવામાં આવતી નથી. જેઓને આ ઉપાસના સિદ્ધ થયેલી
હોય છે તેમને મહાવાક્યનો જીવ-અભના અમેદનો અનુભવ પૂર્ણા-
લિપેક વડે ગુરુદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપનિષદોના અભ્યાસક્રોએ
ઉપનિષદદ્વારા ઉપાસનાનું સ્વરૂપ સમજવાની મિથ્યા આશા રાખવી
નહિ. તે સ્વરૂપનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રપંચ-
સાર, શારદાતિલક વિગેરે મળે. ગુરુદ્વારા સમજી લેવા. આ સમજણ
મેળવ્યા પછી પણ અનુશાન કર્યા વિના ઉપાસના સિદ્ધ થતી નથી
તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

ઉપાસનાના પુનઃ મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર કાથિક, વાયિક અને
માનસ હોય છે, પરંતુ તે ત્રણે પરસ્પર સંકલિત હોય છે. ઉપાસ્ય
અભની રમૂલ અથવા મૂર્તિ રૂપ સંબંધમાં કાથિક ઉપાસના, અમૂર્ત
રૂપ સંબંધમાં વાયિક અથવા માત્રિક ઉપાસના, અને પર રૂપ સંબં-
ધમાં ધ્યાનરૂપ માનસ ઉપાસના હોય છે. મૂલ્ય વસ્તુને કેમપૂર્વક ત્રણ
રૂપમાં લઈ જવાના ક્રમનું જ્ઞાન ગુરુદ્વારા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે,
આદિત્યવદ્ય જ્ઞાતિ ઉપાસીત-આ વાક્યથી સૂચિત થતી ઉપાસના પ્રથમ
સૂર્યબિંબમાં રમૂલરૂપે, તેના અધ્યક્ષ ચેતન હિરણ્યમર્મને લગતી
સદમ રૂપે, અને તેના અંતર્યામી “ભર્ગ”ને લગતી પર રૂપે કરવાની
હોય છે. તેવી જ રીતે આદિત્ય અથવા સૂર્યની શક્તિને આલંબન

રૂપે લઈ ગાયત્રી, સાવિત્રી, સરસ્વતી રૂપે ઉપાસના થાય છે. ત્રિપુરાતા-
વિની વિગેરે ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મશક્તિની કાર્મિક અને વાચિક ઉપાસ-
નાનું વિધાન છે; શાવનોપનિષદમાં તે શક્તિની પર ઉપાસના હોય છે.

ગાયત્રીના ચતુર્થપાદની ઉપાસ્ય દેવતાનો અહંબ્રહ્મ થાય છે, અને
જે આદિત્યમાં છે તે મારામાં છે (ચોડસાવાદિત્યે સોડસાવહમ્)
એવા ભાવથી દેવતાની સાયુજ્ય ઉપાસના થાય છે અહંબ્રહ્મ ઉપા-
સનાનું દેવતાસામ્યનું ક્ષણ શુભ દશામાં મળે છે, અને સાયુજ્ય ક્ષણ
દેહ પડ્યા પછી મળે છે. સાયુજ્ય પછી દૈવસ્ય યોગ બ્રહ્મલોકમાં થાય
છે. અહંબ્રહ્મ ઉપાસના આ રીતે ક્રમજોડાણની સાધક ગણાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

ઉપાસ્ય બ્રહ્મની ઉપાધિ કેવા પ્રકારની છે ?

વિદ્યા-અવિદ્યાનો ત્રિવેક

ત્રિવિધ બ્રહ્મ પૈકી જગદ્ગુણે ભાસતું બ્રહ્મ જે બીજા અવસ્થામાંથી પ્રકટ થયું છે તે બીજા અવસ્થાના સ્વરૂપ સંબંધમાં પાછળના વેદાંતમાં ઘણા મતભેદ થયા છે. બ્રહ્મસ્વરૂપના અંતર્ગત આ પરિણામ પામી જગત્ રૂપે વ્યક્ત થનાર કારણ શું કેવલ સમ્વિદ્યાનંદાત્મક છે, કે બિન્ન સ્વભાવવાળું છે; જે સમ્વિદ્યાનંદાત્મક જ હોય તો આ અસત્ જડ અને દુઃખરૂપે ભાસતું જગત્ તેમાંથી શી રીતે પ્રકટે; જે બિન્ન સ્વભાવનું હોય તો તે બિન્ન સ્વભાવવાળા બીજાનો સમ્વિદ્યાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે; શું તે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ છે, કે સમ્વિદ્યાનંદાત્મક બ્રહ્મને અધીન રહેલો પદાર્થ છે; જે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળો હોય તો સર્વ જલ્દ હૃદ મદ્ય-એ ઔપનિષદ સિદ્ધાંત શી રીતે ટકે વિગેરે પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. સમગ્રાં ઉપનિષદો અવલોકતાં સદજ સમગ્રમ છે કે તેઓનો એક અદ્વૈતવાદ ઉપર છે, પરંતુ તે અદ્વૈતવાદ જગત્ અથવા તેના બીજાનો અત્યંતાભાવ માની કેવલ સમ્વિદ્યાનંદ બ્રહ્મના જ અસ્તિત્વને સ્વીકારવા ઉપર બંધાયેલો જણાતો નથી. ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદમાં પણ એવું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે કે ત્રેરક બ્રહ્મની સત્તા પૂર્ણ છે, અને ત્રેયંજીવની અને બોગ્ય જગત્ની સત્તા ન્યૂન છે. ચેતાન્તરમાં કહ્યું છે કે:—

“ ઘણા ઉચા સ્વરથી કહેવામાં આવે છે કે બ્રહ્મ પરમ વસ્તુ છે. તેવા બ્રહ્મમાં જગત્, જીવ અને ઈશ્વર એ ત્રણ સારી રીતે ગોઠવાયેલાં છે, અને ત્રણે અક્ષર રૂપમાં ગોઠવાઈ ગયેલાં છે. અક્ષરમાં

અંતર્ગત ગોઠવાયેલા આ ત્રણના અંદરનું બહાર જોવા નાણું છે તેઓ વસ્તુ જ્ઞાનવાળા થઈ બહારમાં લીન થાય છે, અને બહારમાં થવાથી મુનર્જનને એટલે યોગિ સંબંધમાં આવતા નથી. આ દશ્ય જગત સંયોગી કાર્ય છે. તેમાં ક્ષર અને અક્ષર વિશ્વ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત રૂપમાં (સૃષ્ટિ સમયે અને લય સમયે) રહેલું છે, અને તેવા વિશ્વનું ઈશ્વર બરહ્મપોષણ કરે છે. હવે જે ભોક્તા આત્મા એટલે જીવ અનીશ્વર એટલે પરતંગ ભાવવાળો છે તે ભોક્તૃભાવથી બંધાય છે, અને જ્યારે આત્મદેવને નાણું છે તેઓ સર્વ પાસથી મુક્ત થાય છે. શાની અને અશાની-ઈશ્વર અને જીવ-અને અજ્ઞાન છે; તેમની સાથે એક અજ્ઞ (ન જન્મેલી શક્તિ) ભેદાયેલી છે, અને તે ભોક્તાના ભોગાર્થને સિદ્ધ કરવા મથે છે, અને (અભોક્તા) અનંત, વિશ્વરૂપ આત્મા અકર્તા રૂપે રહે છે. આ પ્રકારે જે ત્રણેના સ્વરૂપને નાણું છે ત્યારે આ બહાર છે એમ સમજાય છે. તેમાં ક્ષર સ્વભાવવાળું પ્રમાણ છે, અમૃત અને અક્ષરભાવવાળો હર એટલે દેહધારી આત્મા છે, આ ક્ષર અને આત્માને (જીવને) એક દેવ નિયમમાં રાખે છે. તે દેવના અભિધ્યાન વડે, યોગ વડે, તત્ત્વભાવ વડે છેવટે આ વિશ્વની માયા શમે છે.”

ઉપરના ઉતારામાં ત્રિવિધ બહારવાડનું ધણું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ જણાવવામાં આવ્યું છે. બહાર વસ્તુમાં ત્રણ ભાગો અંતર્ગત છે. (૧) દેવભાવ અથવા પ્રેરકભાવ, (૨) ભોક્તૃભાવ અથવા જીવભાવ, (૩) ભોગ્યભાવ એટલે અજ્ઞ પહેલાને દેવ સંગી છે, બીજાને ભોક્તા અથવા જ્ઞાતાની સંગી છે; ત્રીજાને ભજા અથવા પ્રધાન એવી સંગી છે. દેવ અને આત્મા-ઈશ્વર અને જીવ-અને અજ્ઞાન છે, પરંતુ તેનું ભોગ્ય બીજ પણ અજ્ઞ છે. ફેર એટલો જણાય છે કે અજ્ઞનું પ્રયોજન ભોક્તાના ભોગને સિદ્ધ કરવાનું છે, અને જ્યારે ભોક્તા

આત્મા પ્રેરક દેવને શુદ્ધ રૂપે જાણે છે, ત્યારે અજ્ઞાએ ઉપગવેલી માયા શમે છે. સારાંશ અભિધ્યાન, યોગ, અને તત્ત્વભાવ વડે જેનો ભોક્તૃ ભોગનો સંબંધ છૂટયો તેની સાથેની અજ્ઞાની માયા શમે છે; જેનો તેવો સંબંધ રહે છે તેઓ અજ્ઞાના પાશમાં સંસરણ પામે છે. ખીલું એવું પણ સમજાય છે કે અજ્ઞા બે ભાવમાં જ આવ કરે છે—એક ભાવને ક્ષર અથવા વ્યક્ત કહે છે; ખીજા ભાવને અક્ષર અથવા અવ્યક્ત કહે છે. આ બંને ભાવો સૃષ્ટિ સમયે અને લય સમયે અનુક્રમે પ્રકટ થાય છે, અને તે બંને ભાવોમાં ભોક્તા આત્મા શંભાલેલો રહે છે.

સર્વ જ્ઞાન છે એ સિદ્ધાંત ખરો, પરંતુ એ જ્ઞાનમાં પ્રેરક પરજ્ઞા, પ્રેર્ય જીવ, અને ભોગ્ય અજ્ઞ એ ત્રણે સારી રીતે ગોઠવાઈ રહેલાં છે. પ્રેરક જ્ઞાની સત્તામાં પ્રેર્યજીવ અને ભોગ્ય અજ્ઞ રહેલાં છે. પ્રેરક જ્ઞાન નિયામક દેવરૂપે રહે છે, અને ખીજાં બે તત્ત્વો નિયમ્ય રહે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ વિશ્વ અથવા તેનું મૂલ કારણ શૂન્ય છે, મિથ્યા છે, કસ્પિત છે—એવો ભાવ ઉપનિષદમાંથી નીકળતો નથી, પરંતુ પાછળના વેદાંતશાસ્ત્રનો તર્ક વડે ઉભો કરવામાં આવેલો સિદ્ધાંત છે. પ્રેરકજ્ઞાની સમાન સત્તાવાળા અજ્ઞ નહિ—એ વાત ખરી, પરંતુ તે પાયામાં વસ્તુરૂપેજ નથી એવું મંતવ્ય ઉપનિષદોનું જણાતું નથી. તે અજ્ઞનું આપેક્ષિક સત્ત્વ છે, અને તેથી પાછળના વેદાંતમાં પ્રાતિભાસિક, વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તાનો બેદ પાડી જે જ્ઞાનવાદ સમજાવવા પ્રયત્ન થયો છે, તે સૂત્રના ત્રિવિધ જ્ઞાનવાદ સાથે વધારે બંધબેસતો છે.

ખીલું આ અજ્ઞા સાથેનો પ્રેરક જ્ઞાનો મંબંધ એ અત્યંત બિન્ન પદાર્થો વચ્ચેના સંયોગ સંબંધ જેવો નથી, પરંતુ અવિનાભાવ સંબંધ એટલે નિત્ય સમવાય સંબંધ જેવો છે, આ વાત શ્વેનાશ્વનરના આરંભ વાક્યોની પરીક્ષાથી સમજાય છે. તેમાં કહ્યું

છે કે આ જગતનું કારણ શું કાલ છે, શું સ્વભાવ છે, શું નિયતિ એટલે કુદરતી નિયમ છે, શું યદ્યચ્છા છે, શું પંચભૂતો છે, શું પ્રધાન નામની ચેત્તિ છે, કે શું પુરુષ છે ? આ પ્રશ્નોનું ચિંતન કરતાં. જ્ઞાન યોગી મુનિઓને જણાયું કે પ્રકાર ધર્મવાળા દેવની આત્મ-જૂતા શક્તિ પોતાના ગુણોથી ઢંકાયેલી વિશ્વના મૂળ કારણરૂપે રહેલી છે. અને તે દેવ ઉપર કહેલાં અનેક કારણોને કાલ અને આત્મા સાથે જોડાયેલાં છે તેમનું અધ્યક્ષ તરીકે નિયમન કરે છે.

જગતની સૃષ્ટિ કરવામાં હોલ કરનારા આલ સામર્થ્યને આ ઉપનિષદમાં “દેવાત્મશક્તિ” એવું નામ આપ્યું છે, અને તે શક્તિ દેવની સ્વાભાવિકી છે, અને તેનાં મુખ્ય ત્રણ રૂપો ધ્યક્ષા, જ્ઞાન અને દિયાવાળાં વિસ્તારને પામે છે અને તેમાં કાલાદિ ત્રિગુણો ઉપકારક થાય છે. આ “દેવાત્મશક્તિ” ત્રણ ગુણોથી ઢંકાયેલી છે એટલે બીજલાવવાળી છે એવું પ્રાતપાદન છે.

આ “દેવાત્મશક્તિ” સાંખ્યના પ્રધાન કરતા મૂદા પ્રકારની છે એટલે કે દેવાત્માને અધીન છે. અને સાંખ્યે માને તેવી સ્વતંત્ર નથી એવો નિર્ણય શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં કર્યો છે. મહત્ત્વઃ પરમવ્યક્ત (કાલક. I iii 10) એ શ્રુતિમાં મંત્ર કરતાં અવ્યક્ત ચઢીઆતું છે — એવું જણાવવામાં આવ્યું છે, ત્યાં અવ્યક્ત શબ્દ સાંખ્યના પ્રધાનનો વાચક છે, અને તે શબ્દ વડે જગતની બીજા-વરથાનું વર્ણન છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. શંકરાચાર્ય સિદ્ધાંતમાં કહે છે કે:—

“અમારે અત્ર કહેવું જોઈએ કે જો અમે જગતની ઉત્પત્તિ-પૂર્વેની અવસ્થાને સ્વતંત્ર કારણ રૂપે માનતા હોઈએ તો તમારા કહેવા પ્રમાણે પ્રધાન કારણવાદ હિમો થાય. પણ અમે તો પરમેશ્વરને અધીન જગતની ઉત્પત્તિપૂર્વની સ્થિતિ માનીએ છીએ, અને તેને અમે સ્વતંત્ર માનતા નથી. આવી જગતની બીજાવસ્થા તો અવશ્ય

માનવીજ પડે. તેવી અવસ્થાના સ્વીકારમાં ખાસ પ્રયોજન છે. તેવી અવસ્થા વિના પરમેશ્વરનું જગત્સૃષ્ટત્વ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. પરમેશ્વર આવી શક્તિ વિનાના હોય તો પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી જ નથી. વળી મુક્તોની પુનઃ ઉત્પત્તિ ચલાવે સંભવ આવે. કારણ કે તેવી અવિદ્યા શક્તિનો વિદ્યા શક્તિ વડે દાદ ચલાવી મુક્તોની પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય નહિ. (સારાંશ દાદ કરવા યોગ્ય બીજી શક્તિ હોય તોજ મોક્ષ પુરપાથને સ્થાન રહે છે). જે આ જગત્ની બીજી શક્તિ અવિદ્યા રૂપ છે. તેનું અવ્યક્ત એવું બીજું નામ છે. તે પરમેશ્વરના આશ્રમમાં રહેલી છે, તે માયામયી એટલે મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને તેને મહાસુષુપ્તિ પણ કહે છે. આ મહાસુષુપ્તિમાં સ્વરૂપના ભાન વિનાના જીવો સંસારી દશામાં હોય છે. આ અવ્યક્ત સંસારવાળી બ્રહ્મશક્તિનાં અનેક નામો પડ્યાં છે, કેટલેક સ્થળે તેને શાકાશ વડે જણાવવામાં આવે છે જેમ કે:—“હે માગી, ખરેખર આ અક્ષર બ્રહ્મમાં શાકાશ વાણાતાણાની ખેડે ગુંથાયેલું છે.” કેટલાંક સ્થાનોમાં તેને પોતાને અક્ષર શબ્દ વડે ઓળખાવવામાં આવી છે જેમકે “અક્ષરથી પર પુરુષ છે;” કેટલાંક મંત્રોમાં માયા શબ્દ વડે જણાવવામાં આવી છે જેમકે “પ્રકૃતિ રૂપે માયાને જાણવી, અને મહેશ્વરને માયાવી જાણવો.” આ બીજી શક્તિ અથવા માયા ખરી રીતે અવ્યક્ત છે કારણ કે તે તત્ત્વરૂપ એટલે પરમાર્થ સત્ય છે, કે અસત્ય છે એવા દોષ પણ નિર્ણય ઉપર શુદ્ધિ આવી શકતી નથી^૧.”

આથી “દેવાત્મશક્તિ” તે ઉપાસ્ય બ્રહ્મનો ઉપાધિ છે, અને તે જોકે બ્રહ્મની સમાન સત્તા વાળો પદાર્થ નથી, પરંતુ તે કેવળ અસત્ અથવા અત્મ નથી. તે દેવની સાથે આત્મભાવ ઓળવે છે, તે તેની શક્તિ છે; તે શક્તિરૂપે ત્રેલોક્યબ્રહ્મની સહાયક પત્ની છે. તેને માયા શબ્દ લગાડવાનો હેતુ તે મોહજનક છે એ બતાવવા પૂરતો

છે, નહિ કે તે યન્ય છે એવું જણાવવા. આ કારણથી માયા અને પ્રકૃતિ પર્માશ્વાચક છે, જે પ્રકૃતિ અથવા ઉપાદાન કારણ હોય તે યન્ય ન હોય. દુકામાં આ બીજશક્તિનાં અનેક નામો હેતુ ગણી વિશેષણો છે:—અવિદ્યા, અવ્યક્ત, આકાશ, અક્ષર, માયા વિગેરે મૂલ બીજના સ્વરૂપનો બોધ કરનારા શબ્દો છે.

આ મૂલ બીજશક્તિમાં અનેક નામ, રૂપ અને કર્મના સંસ્કારો ગૂઢ હોય છે, અને વ્યાકૃત થવાના પ્રસંગે તે નામરૂપકર્મના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા બે વ્યૂહ પડે છે એક વ્યૂહને શુદ્ધસત્વા માયા કહે છે, અને બીજા વ્યૂહને અશુદ્ધસત્વા માયા કહે છે. પ્રથમ પ્રકારની શક્તિને વિદ્યા કહે છે, બીજા પ્રકારની શક્તિને અવિદ્યા કહે છે. વિદ્યાવ્યૂહનાં નામરૂપ અને કર્મો ઇન્દ્રિયેતનનાં અભિવ્યંજક બને છે; અવિદ્યાવ્યૂહનાં નામરૂપકર્મો જીવચેતનના અભિવ્યંજક બને છે. અવિદ્યા અને તેનાં પરિણામોનો બાધ વિદ્યા અને તેનાં પરિણામો કરે છે. ઉપાસના વિદ્યાશક્તિને અને તેનાં પરિણામોને ખીલવે છે; લૌકિકકર્મ અવિદ્યા પક્ષપાતી છે ન્મારે શાસ્ત્રીયકર્મ અવિદ્યા વ્યૂહમાં છતાં, વિદ્યા પક્ષપતી છે.

વિદ્યાશક્તિનો સર્વોત્તમ વિકાસ શબ્દબ્રહ્મ એટલે પરમેશ્વરમાં છે; બ્રહ્માદિ ગુણમૂર્તિઓમાં તેથી ઓછો હોય છે; દેવગર્ભમાં તેથી ઓછો હોય. મનુષ્યોનામાં વિદ્યા-અવિદ્યાનું સંમિશ્રણ હોય છે.

શાસ્ત્રીય કર્મવડે લૌકિક કર્મજન્ય દોષોનું નિવારણ થાય છે. અને શાસ્ત્રીય ઉપાસનામાં અને ઐશ્વરી વિદ્યાશક્તિમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણથી અવિદ્યા-વિદ્યાનો સમુચ્ચય ઉપારમ્યજ્ઞના સંબંધમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

સગુણ બ્રહ્મવાદને લગતાં પ્રકરણમાં ઉપાસ્યબ્રહ્મના કયા કયા ગુણધર્મોનો ઉપસંહાર કરી ઉપાસના કરવી તેનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. આ અનેક કદમાણુગુણોનો સમન્વય કરી પરમેશ્વરની

ઉપાસના કરવાનો આશય નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદીઓને પણ ધષ્ટ છે, તો સ્તુત્યબ્રહ્મવાદીઓને તો હોય જ એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

બ્રહ્મનાં અનેક નામકર્મશુભ્રુનું ચિંતન શેવ સાક્ષી, અને વૈષ્ણવ ઉપનિષદોમાં એટલું બધું વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે કે તે ઉપનિષદો ઉપાસનામય કહીએ તો ચાલે તત્ત્વજ્ઞાનનો અંશ તે ઉપનિષદોમાં ગૌણ થઈ ગયો છે.

પ્રકરણ ચૌદમું

બ્રહ્મનું વાસ્તવ જ્ઞાન અથવા વિજ્ઞાન

બ્રહ્મનું ઉપારમ રૂપ તથા તેની ઉપાધિના સ્વરૂપનો વિચાર આપણે કરી ગયા. બ્રહ્મની ઉપાસના કમમોક્ષની સાધક છે, અને ઉપાસના જો કે વિકલ્પવૃત્તિ છે તોપણ પ્રમાણવૃત્તિની ઉપકારક છે-એ પણ આપણે વિચારી જોઈએ. ત્યારે બ્રહ્મનું પ્રમાણવૃત્તિજન્ય વાસ્તવ જ્ઞાન શી રીતે થાય અને તેનું રૂપ શું એ વિચારવાનું રહે છે.

ઉપનિષદો જ્ઞાનાધિકાર, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને જ્ઞાનનિઃષ્ઠા— એ ત્રણ મુદ્દા ઉપર બાર મુકે છે. જ્ઞાનાધિકારનું ખીજું નામ વિવિધિયા છે એટલે બ્રહ્મ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા, બ્રહ્મને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા પોતે બંધનમાં છે અને તેમાં છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉપર બંધાયેલી હોય છે. તેથી મુમુક્ષા એટલે મોક્ષની ઇચ્છા હૃદય થયા પછી જ મોક્ષસાધન જે તત્ત્વજ્ઞાન તેને મેળવવાની ઇચ્છા મનઃ થાય છે, એટલે પ્રથમ મુમુક્ષા અને પછી વિવિધિયા. અત્રે કેટલાક કહેશે કે આપણને મોક્ષની ઇચ્છા વિના પણ વસ્તુને જાણવાની ઇચ્છા થાય છે, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આવી વસ્તુના જ્ઞાનની ઇચ્છા માત્ર જિજ્ઞાસાની વૃત્તિ અર્થે લૌકિક વિષયો જાણત થાય છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા પોતાનો અર્થોદ્ધાર, પોતાનાં બંધનો, પોતાના પારો વિગેરેનું કષ્ટ જાણ્યા વિના ખરી રીતે ઉત્પન્ન થતી જ નથી, અને કદાચ થતી હોય તો જ્ઞાનકુવૃદ્ધિ તરીકે થાય છે, પરંતુ તેથી મુક્તિસિદ્ધિ એટલે મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રયોજન મોક્ષ છે, અને પ્રયોજનની મહત્તા જોને સમજાઈ નથી તેને બ્રહ્મજ્ઞા-

નની ઇચ્છા થાય તોપણ વિષયપરવશતાને લઈ સમી જાય છે. લીલાં સાઠઠાંમાં અગ્નિ સંગ્રહાવવાનો પ્રયત્ન જેમ મિથ્યા નીવડે છે, તેમ વૈરાગ્યાદિ ધર્મો વડે જેનું ચિત્ત વિપક્વ થયું નથી અને જેને સંસાર-બંધનનું કષ્ટ સમજાયું નથી તેને બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત “ભેંસના આગળ ભાગવત” જેવી છે. આ કારણથી ઉપનિષદો મુમુક્ષુ અને વિવિદિષા ઉપર ભાર મુકે છે.

“દુશ્ચરિતમાંથી જે પાછો હાથે નથી, જેનું ચિત્ત શાંત થયું નથી, જે સમાહિત વૃત્તિવાળો નથી, અને મિથ્યા નંદોપાત્ કરે છે, તે આ પરમાત્માને જ્ઞાન વડે કદી મેળવી શકતો નથી.”^૧ કર્મવડે પ્રાપ્ત થતા ભોક્ષીના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરી બ્રાહ્મણું વૈરાગ્યને પામે છે, અને સમજે છે કે ક્રિયાવડે અંશુત પદની પ્રાપ્તિ કદી થતી નથી.^૨ દમ, દાન, અને દયા નામના ત્રણ દૈવી ગુણો સત્યબ્રહ્મના પ્રાપક છે,^૩ આ વિગેરે અનેક ઉપનિષદવાક્યો જ્ઞાનાધિકારને તરતો રાખે છે. હવે બંધનો અનુભવ કરનાર મુમુક્ષુ બ્રહ્મચર્યાને મેળવવા ઝંખે છે. કેવા પ્રકારના બ્રહ્મસ્વરૂપને મેળવવા ઝંખે છે ? ઉપનિષદ કહે છે કે—
 “આ મોટો અજ-મા આત્મા (પરમાત્મા) જે ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય રૂપે (હવ બાવે) પોંડે છે, તે હૃદયની અંદર સૂતેલો છે. તે સર્વને વશ કરનારો, સર્વનો ઇશ્વર, અધિપતિ છે. તે સારા કર્મ વડે મોટો થતો નથી અને નહારાં કર્મ વડે નાનો થતો નથી. આ સર્વેશ્વર, જૂતોનો અધિપતિ, જૂતોના પાલક પરમાત્મા આ ભોક્ષીની મર્યાદા જાળવનાર મોટો સેતુ છે. આવા આત્માને બ્રાહ્મણ વેદાનુસારી પ્રવચન કરવા વડે, યજ્ઞ વડે, દાન વડે, અને દેહનો નાશ ન કરે તેવા તપ વડે જાણુરા ઇચ્છે છે, તેવા આત્માને જાણ્યા પછી તે જાણુનારો મુનિ થાય છે. ^૪ ધર્મના ત્રણ રકંધો છે, યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન એ ત્રિપુટીવાળો ઝીક; બીજો રકંધ તે તપ; અને ત્રાજો રકંધ તે આચાર્ય

(૧) કાઠક I. ii. ૨૭; (૨) મુંદક I. ii. ૧૨; (૩) મૃ. ડ. V. I. ૭; (૪) મૃ. ડ. IV. 4. ૨૨.

પાસે રહી મરણપર્યંત નૈષ્ઠિક અભ્યાસ કરી જે તપસ્વી નથી તેના અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં અધિકાર નથી, અને તેના કર્મની શુદ્ધિ પણ નથી. ૧

આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જાણવાયોગ્ય આત્મા તે વિજ્ઞાન-સેવની (૭૫) પીઠમાં રહેલો સર્વાન્તર્યામી ઈશ્વરાત્મા છે, અને તેને જાણવાનાં સાધનો વેદાનું વચન, યજ્ઞ, દાન અને તપ—એ મુખ્ય છે. આ સાધનોનું પ્રતિપાદન કરનાર કર્મકાંડ, તેની મીમાંસા, અને ધર્મશાસ્ત્ર છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપના દેશ, કાળ, અને નિમિત્ત પરત્વે અનેક પ્રકારો છે. તેમાંના કોષપણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરી પવિત્ર, સ્વેચ્છ, શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન નામની ૭ ગૃહેવી-સંપત્તિઓ મેળવી, છેવટે તીવ્ર ઈશ્વરની ઇચ્છા ઉદય કરી ૭ ઉપર કહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને અપરોક્ષ અનુભવવા સાથે શ્રાવિય અહનિષ્ઠ ગુરુદ્વારા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન^૮ સેવવાં. જ્ઞાનપ્રાપ્તિપ્રતિષ્ઠા ભૂમિકાનાં સાધનો શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન છે. આ ત્રણ સાધનને યદ્યદ્વારણ્યક ઉપનિષદમાં બ્રાહ્મ, પાંડિત્ય અને મૌન^૯ સંઘા આપી છે. બ્રાહ્મબ્રાવ વડે સંશય છેદ કરવો, પાંડિત્ય વડે યથાર્થજ્ઞાન મેળવવું, અને ધ્યાનસમાધિ વડે અજ્ઞાનુભવને સ્થિર કરી જાણવો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારી ઈપ્સ્યાઓ ત્રણ છે. (અ) પુત્રેષણા જેમાં દારેષણા એટલે સ્ત્રી સંબંધી વાસનાનો અંતર્ભાવ થાય છે, (ક) વિતેષણા અને (ક) લોકેષણા. સાંસારિક સર્વ અભિલાષાઓનો આ ત્રણમાં જ સમાસ થઈ જાય છે. કેટલીક વખતે મનુષ્યો પુનઃદારેષણા, અને વિતેષણાનો જન્મ કરી શકે છે, પરંતુ લોકેષણાનો જન્મ કરી શકતા નથી. આ લોકેષણા ધર્મનો અને વિચારોને પણ

(૫) છં. II 23. (૬) મૈત્રાયણી IV. ૩. (૭) મૃ. IV. 4; 22. (૮) મૃ. ૩. II. IV. ૬; (૯) મૃ. III-V. 5

ઐવી વળગેલી હોય છે કે તેના પાશમાંથી તેઓ છટકી રાકતા નથી. તે લોકેષણા આ જમાનામાં અનેક સૂક્ષ્મરૂપ પકડે છે. પોતાના પિંડના કલ્યાણ અર્થે નહિ, પરંતુ લોકમાત્રાના નિર્વાહણ અર્થે આરદ રાગરૂપથી પ્રવૃત્તિ સેવે છે; અને જનકાદિરાજર્ણિઓનો દાખલો આપી પોતાની પ્રવૃત્તિનું સમર્થન કરે છે. પણ સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા વિચારકો સમજી શકે છે કે આ બાઇ લોકેષણામાં ફસાયા છે, અને પ્રસંગે લોકેષણા વિષમાન છતાં તેમને જ્ઞાન રહેતું નથી. લોકમાં કીર્તિ અને યશની વાસનામાં મનુષ્યો જોટલા તણાય છે તેના પ્રમાણમાં પુત્રેષણામાં થોડા તણાય છે. પુત્રદારેષણા એક રીતે દેહસદ્ભાવી કુદરતી હોવાથી ક્ષંતવ્ય છે, તેથી રીતે દેહનિર્વાહ અને કુટુંબના નિર્વાહ અર્થે વિત્તેષણા પણ ક્ષંતવ્ય છે. પરંતુ લોકેષણા જીવોએ કૃત્રિમ ઉભી કરેલી છે, અને તેના પાશમાં પડેલા જીવિમાનો હોય છે. આથી લોકેષણાનો દોષ જીવિમાન ગણાતા ગ્રાણીમાં ક્ષંતવ્ય ગણાવો જોઈએ નહિ. છતાં લોકનીતિના હિમાયતીઓ પુત્રદારેષણા અને વિત્તેષણાને નિંદે છે, અને લોકેષણાને નિંદતા નથી, પણ સ્તુત્ય ગણે છે. તેઓ જૂલે છે કે પુત્રદારેષણા ધર્મમર્યાદામાં કામ પુરુષાર્થમાં પડે છે, અને વિત્તેષણા ધર્મમર્યાદામાં અર્થ પુરુષાર્થમાં પડે છે; પણ તેમની લોકેષણાને તો પુરુષાર્થમાં રથાનજ નથી. તે કેવલ મનોમગી અને કૃત્રિમ વાસના છે અને તેને જીતવાને વાસ્તે ઉપનિષદો આગ્રહ કરે છે. નિરેષણા એટલે વાસના વિરહિત થવાથી જ અહાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને ઈષણાને પરવશ પડવું તે ઘણી તુચ્છતા લાવનારી આત્મ અથવા દીનત્વની દશા છે. અજ્ઞાનધનું સ્પષ્ટ લક્ષણ નિરેષણાત્વ છે, અને બંધનું લક્ષણ દીનત્વ છે.

અહાવિદ્યાની ત્રીજી ભૂમિકા તે જ્ઞાનનિષ્ઠાની છે. જીવન્મુક્તિના અલૌકિક સુખની અભિવ્યક્તિ અર્થે આ જ્ઞાનનિષ્ઠા ઘણી જરૂરની

છે. આ જ્ઞાનનિષ્ઠા જાંઘવા સારૂ સામાન્ય વેદાંત ઉપનિષદો શિવાયનાં સંન્યાસોપનિષદો અને યોગોપનિષદોનો સમૂહ છે. બ્રહ્મનિષ્ઠાનાં અદ્-
ભૂત લક્ષણો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના મૌનપદ્ધતી ઉદય પામેલાં ધીમે ધીમે
દૃઢ થતાં જાય છે. જ્ઞાનનિષ્ઠા પામેલો મુક્ત પુરુષ ધણે ભાગે નિરુદ્ધ
ચિત્તપાળો હોય છે. તેના સ્વરૂપ મહિમાને જણાવનારાં નીચેનાં
ઉપનિષદ વાક્યો છે:

“ન્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેમના નિયામક મન સાથે સ્તબ્ધ
થઈ જાય, અને શુદ્ધિ કોષપણુ પ્રકારનો સ્પંદ ન કરે ત્યારે પરમ
ગતિ પ્રકટ થયેલી સમજાવી. આવી સ્થિતિને એટલે કે સ્થિર ઇન્દ્રિય-
ધારણાને યોગ કહે છે. એવી સ્થિતિમાં આવેલો પુરુષ અપ્રમત્ત
જણાય છે. હિપતિ અને લયનું સ્વરૂપ યોગમાં છે. વાણી વડે અથવા
નેત્ર વડે અથવા મન વડે આ પરમપદ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. પરંતુ
આખંડ સત્તારૂપ આ વસ્તુ છે એવું જોઈનાર કરતાં જુદા પ્રકારના
પુરુષથી તે પદ સમજાય છે. પ્રથમ અખંડ વસ્તુના સદ્ભાવરૂપે જાણી
તત્વભાવ એટલે બ્રહ્મરૂપતા પ્રાપ્ત કરવી. પરમાત્મ વસ્તુ છે એ રીતે
અનુભવ પ્રકટયા પછી તત્વભાવ (એટલે હું બ્રહ્મરૂપ વસ્તુ છું એવો
ભાવ) ઝળકે છે. ન્યારે હૃદયમાં રહેલી સર્વ વાસનાઓ છૂટી જાય
છે, ત્યારે મરણ ધર્મવાળો પુરુષ અમૃત ભાવને પામે છે, અને અહીંજ
જીવતી દશામાં બ્રહ્મરૂપ બને છે. હૃદયની સર્વ પ્રચિઓ ન્યારે છૂટી
જાય છે ત્યારે મરણ ધર્મવાળો જીવ અમૃત ભાવને પામે છે—આ
ઉવદનું ઉપનિષદનું અનુશાસન છે.”

સર્વના શરીરની અંદર શુદ્ધિરૂપ ગદ્ગદમાં પેડેલો આ શુદ્ધ
આત્મા છે. મેઢ માંસની ચિક્ષણુતાથી ભરેલા, ચિત્તની ભીંત જેવા,
ગંધર્વનગર જેવા, કેળના ગર્ભ જેવા નિઃસ્વાર, જલના પરપોટા જેવા
અંશજ એવા શરીરમાં રહ્યા છતાં તે શરીરના ધર્મોથી છૂટા પડેલા

અચિંત્યરૂપવાળા, દિવ્ય, અસંગ, શુદ્ધ, તેજોમય, આકૃતિ વિનાના, સર્વેશ્વર, અચિંત્ય, એવા ગુણમાં રહેલા આત્માને અમૃત અને આનંદભાવમાં પ્રકાશતા જે વિદ્વાનો જાણે છે તેઓ તેમાં લીન થયેલા શુદ્ધ દર્શન કરે છે.

આલસ્યભાવ જેવો અસંગ અને નિર્દોષ છે તેવા આત્મભાવમાં મુક્ત પુરુષ રહે છે. તેનામાં પાંડિત્ય હોય છે, પરંતુ તે વિવાદાદિ અધિકારનું સૂચક નથી પરંતુ અધિકાર નિવૃત્તિનું સૂચક હોય છે. કૈવલ્યરૂપ ક્ષણ વિચારના પરિણામરૂપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભાવતિ કહે છે કે આવું મોટું પદ પ્રાપ્ત કરી મુક્ત પુરુષ વૃક્ષમૂલમાં વાસ કરે છે. તેના વસ્ત્રનું પથુ ઠેકાણું હોયું નથી. તેની સાથે કોઈ સહાયક હોતો નથી. તે એકાકી રહે છે. ઘણે જાગે સમાધિમાં રહે છે. તેની સર્વ કામનાઓ આત્મામાં સિધ્ધ થયેલી હોવાથી તે આત્મકામ અને આપ્તકામ હોય છે, અને લોકદષ્ટિથી પણ નિષ્કામ અથવા જીર્ણકામ હોય છે. હાથી, સિંહ, માંકડ, મચ્છર, નકુલ, સર્પ, રાક્ષસ, ગંધર્વ વિગેરે અનેક સરીસામાં મૃત્યુનાં રૂપો જોતાં છતાં કશાથી તે ખ્હીતો નથી; તેને કોઈ ઈન્દ્રિય કરે તોપણ વૃક્ષ જેવો સ્તબ્ધ રહે છે, કોપ કરતો નથી તેમ કંપ પામતો નથી, કમલ જેવો નિર્દોષ રહે છે; આકાશ જેવો નિરંજન રહે છે. આવી નિષ્ઠાનું કારણ એ છે કે સર્વમૃત પ્રાણીમાં તે પોતાના સત્ત્વ આત્માને જોળખી જાણે છે. જેમ સર્વ ગંધાનું પૃથ્વી એ હૃદય છે, જેમ સર્વ રસોનું જલ એ હૃદય છે, જેમ રૂપોનું તેજ એ હૃદય છે, જેમ સર્વ રૂપોનું વાયુ એ હૃદય છે, જેમ સર્વ શબ્દોનું આકાશ એ હૃદય છે, જેમ સર્વગતિનું અવ્યકત એ હૃદય છે, જેમ સર્વ પ્રાણીઓનું મૃત્યુ એ હૃદય છે; તેમ મૃત્યુ આ પરદેવતામાં આવી એકીભાવને પામે છે અર્થાત આત્મદેવમાં કાળનો લય છે એટલે અમરતાનું હૃદય આત્મરૂપ દેવમાં છે. તેનાથી પર કોઈ વસ્તુ સત્ત્વ નથી, અસત્ત્વ નથી,

સદસત્ પશુ નથી. આ નિર્વાણનું અનુશાસન છે, આ વેદનું અનુશાસન છે. ૧

ઉપર વર્ણવેલી જ્ઞાનનિષ્ઠામાં રહેલો જીવન્મુક્ત બ્રહ્મવિદ્ની પરાકાષ્ઠામાં આવેલો ગણાય છે. આવા પરમસિદ્ધ દેશના પરમહંસો-નું ચિત્ર જાળાસ ઉપનિષદમાં આપ્યું છે. સંવત્ક, આરણ્ય, શ્વેતકેતુ, દુર્વોસા, ઋષુ, નિદાધ, જડહરત દત્તાત્રેય-રૈવતક વિગેરે પરમહંસો કદ જાતના છે તેનાં લિંગ જણાતાં ન હતાં, તેમના આચાર અવ્યકત હતા, ગાંડા નહિ છતાં ગાંડા જેવા જણાતા; દંડ, કમંડલુ, પાત્ર, શિખા, યજ્ઞોપવીત વિગેરે સર્વ મૂંઝવાદો એવા મંત્ર વડે જલમાં નાખી આત્મસ્વરૂપને શોધતા રહેતા. નમ્ન અને નિર્ગંધ દેશમાં ફરતા, કોઈપણ પદાર્થનો સંગ્રહ નહિ કરનારા, બ્રહ્મમાર્ગમાં સારી રીતે સાધના, શુદ્ધ મનવાળા, પ્રાણ ધારણ કરવામાં બહિર્મુખ વૃત્તિ જાગે ત્યારે મુક્તલાભે ગમે ત્યાં શિક્ષા લેતા, પાત્રમાં ઉદર એ જ પાત્ર સમજી અન્નાદિ ખાઈ લેતા, લાલ અને અલ્પભાગમાં સમશુદ્ધિ રાખતા, યજ્ઞ મૂંઝડીમાં, દેવમંદિરમાં, યાસની છાપરીમાં, માટીની બખોલમાં, વૃક્ષના મૂલમાં, કુંભારની શાળામાં, અગ્નિહોત્રીના ધરમાં, નદીઓના વિસ્તારવાળા પટમાં, પર્વતોની શૃંગમાં અથવા ખીણમાં, અથવા મોટી સિલાવાળા સ્થાનમાં—ગમે ત્યાં ધર કરી રહેવાની વાસના વિનાના, કોઈપણ પ્રકારના પ્રયોજનને સાધવાના પ્રયત્ન વિનાના, મમતા વિનાના, શુદ્ધ જ્ઞાન કરવામાં ફોલેલા, અધ્યાત્મ-નિષ્ઠાવાળા, અશુભકર્મનો સમૂલ નાશ કરનારા વિદ્વત સંપાસ વડે દેહત્યાગ જેઓ કરે છે તેમનું નામ પરમહંસ; તેમનું નામ પરમહંસ (૨)

ઉપરનું બ્રહ્મનિષ્ઠનું ચિત્ર બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠની કૃષ્ણાનું છે. તેનાથી ઉતરતા પદ બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્, બ્રહ્મવિદ્, અને બ્રહ્મવિદ્નાં હોય છે. તેમાં બ્રહ્મવિદ્ સ્વેચ્છા અને પ્રેરેચ્છા પ્રારબ્ધને વશ થઈ માત્ર જીવન-

નિર્વીઢ કરે છે; બ્રહ્મવિદ્વર સ્વેચ્છા આરબ્ધથી વ્યવહાર ચલાવતો જણાય છે, અને બ્રહ્મવિદ્વરથીયાર્ પુરેચ્છાથી વ્યવહારમાં પ્રસુદ્ધ થાય છે.

મહોપનિષદમાં અગ્નિની સાત ભૂમિકા અને ચાનની સાત ભૂમિકાઓ વર્ણવી છે. અગ્નિની સાત ભૂમિકાને (૧) ખીજ જાગત, (૨) જાગત, (૩) મહાજાગત, (૪) જાગત સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્ન જાગત, અને (૭) સુષુપ્તિ-એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. ચાનની સાત ભૂમિકાને ૧ શુભેચ્છા, ૨ સુવિચારણા, ૩ તત્ત્વ-જ્ઞાનસા, ૪ સત્ત્વાપત્તિ, ૫ અસંસક્રિત, ૬ પદાર્થોભાવિની, ૭ પુરીયા એવાં નામ આપ્યાં છે. અગ્નિની ભૂમિકા સંસારી દશાની છે, ચાનની પ્રથમ ત્રણ દશા મુમુક્ષુની છે, અને ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી તે મુક્ત પુરુષની છે, અને તેને જ પાછળના વેદાંતમાં બ્રહ્મવિદ્, બ્રહ્મવિદ્વર, બ્રહ્મવિદ્વરથીયાર્, અને બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

મુક્તભાવ ચાનભૂમિકાની ચોથી પાંચમી સહ થાય છે. તે પાંચમીને સત્ત્વાપત્તિ કહે છે. બ્રહ્મરૂપ સદૃશસ્તુને પ્રાપ્ત કરનારી તે અવસ્થા છે, તથા સત્ત્વગુણનું ચિત્તમાં પ્રાધાન્ય તેમાં રહે છે તેથી તેને સત્ત્વાપત્તિ ભૂમિકા કહે છે. જ્યારે સત્ત્વ ગુણનું પ્રાધાન્ય રહે, અને સદૃશ્યનું સ્ફુરણ રહે અને જીવભાવ સમી જાય ત્યારે દૃશ્ય જગત સાથેનો સંસર્ગ છૂટી જાય છે. આવી સ્થિતિને અસંસક્રિત કહે છે. ત્યાર પછી સ્વાભાવિકપણાની દૃઢતાથી જાગ્ર અને આભ્યંતર દૃશ્યનું દર્શન પણ સમગ્ર જાય છે. આવી સ્થિતિને પદાર્થોભાવિની કહે છે. આ ભૂમિકામાં પારકાના પ્રવર્તનથીજ ઉત્થાન થાય છે, સ્વેચ્છાથી ઉત્થાન થતું નથી. ત્યાર પછી સ્વાભાવિક નિષ્ક્રિયા જગતાં સ્વરૂપાવાસ્થ્યતરૂપ સાતમી ભૂમિકા પ્રકટ થાય છે. જીવન-મુક્તોની તે પુરીય આરથા કહેવાય છે. સ્વરૂપાવાસ્થ્યનિઃક્રાને કહેરી તે જાગ્રત

પણ મહોપનિષદમાં ચિંતન કયું છે. શુદ્ધસન્માનવલ્લ હું છું એવા અતુલવને સ્વરૂપાવસ્થિતિ કહે છે. એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં ચિંતનું જવું તે બ્યુત્યાનદયા અથવા અગ્નાવાણી સંસારીદયા સમજવી; આ બે વૃત્તિઓનો અંતરાલમાં જે સ્થિતિ તેનું નામ સ્વરૂપાવસ્થિતિ. આ સ્થિતિમાં મનનો અમનભાવ થાય છે અને તેથી તે સ્વરૂપાવસ્થિતિ કહેવાય છે. બીજી અવસ્થામાં સ્વ-રૂપે નહિ પણ મનના રૂપમાં પદ્મટાપેલી સ્થિતિ હોય છે. જે સ્થિતિમાં મનના સર્વ સંકલ્પો શમી જાય, અને સિદ્ધા જેવું નિષ્કલ્પ ચિત્ત રહે, અને જ્યારે જાગ્રત અને નિદ્રા વિનાનું ચિત્ત સ્થિર રહે ત્યારે સ્વરૂપસ્થિતિ સમજવી. અહંતાનો અંશ પણ શમી જાય, મહંતાજન્ય બેદો વડે ચિત્તમાં સ્પંદ ન થાય, ત્યારે જે ચિત્તની જડતા વિનાની એટલે સ્ફુરતાવાળી સ્થિતિ બંધાય તેનું નામ સ્વરૂપ.

સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં રહેલા જીવન્મુક્તો સુખદુઃખના રસમાં કદી હ્યતા નથી. પ્રસંગે કંઈ કાર્ય કરે છે તોપણ તેમાં રાગદ્વેષ વિના પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રસંગે જાણે રહેનારાની ગ્રેસલાથી પૂર્વાચારને બંધ બેસતું કર્મ કરે છે. જેમ હથેલો માણસ હોં ત્યારે પોતાના નિત્યના નિયમ પ્રમાણે ઢંઢયાત્રા કરે છે. તેમ સાધકદશાના ગુણધર્મોની માત્ર શુક્તપુરુષ અનુવૃત્તિ કરે છે, આવી જ્ઞાનદશાને પ્રાપ્ત થયેલા પશુ યોનિમાં હોય અથવા અગ્નિ યોનિમાં જન્મેલા હોય તોપણ સદૈહ છતાં વિદેહી સમજવા, કારણ જ્ઞાન એ અંધિનો છુટકારો છે. જેને તેવી અંધિ છુટે તે મુક્ત સમજવો.^૧

જ્ઞાનાધિકારીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાનનિષ્ઠ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજ્યા પછી જ્ઞાનસામગ્રી કેવી રીતની સંપાદન કરવાની હોય છે તેનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે. જ્ઞાનાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા પહેલાંની વિવેકાદિ સાધનોનું વર્ણન આપી ગયું છે, પરંતુ વ્યાસભાવે

વરતુસ્વરૂપ ગુરુશાસ્ત્રથી થી રીતે જાણવું તે જાણત ઉપનિષદનો શો
 અભિપ્રાય છે તે સમજવો જોઈએ. ઉપનિષદનું ખાસ મતલબ છે કે
 બ્રહ્માત્માનુભવ પ્રત્યેક જીવાત્માએ સ્વતઃ મેળવવાનો છે, પરંતુ
 માર્ગદર્શક ગુરુની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે, અને આ માર્ગ-
 દર્શક ગુરુ માત્ર શાસ્ત્રરહસ્યને જાણનારો હોય તેટલાથી કામ
 સિદ્ધિ નથી, પરંતુ તે ઉપર કદેલી જ્ઞાનનિષ્ઠાની ચોથી, પાંચમી
 અથવા છઠ્ઠી જૂથિકામાં રિયત થયેલો જોઈએ. આ કારણથી કેવલ
 ઓત્રિય એટલે શાસ્ત્રરહસ્યનું નહિ, તેમ કેવલ સાતમી જૂથિકાનો
 નિરુદ્ધ અવસ્થાવાળો બ્રહ્મનિષ્ઠ પણ નહિ. પરંતુ ઓત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ
 ગુરુના આશ્રયની જરૂર રહે છે. તેવા ગુરુ પાસે ચોખ્ખી જ્ઞાનાધિકારી
 આવે તો તેણે વસ્તુપ્રબોધ કરવો જોઈએ. આવા બ્રહ્મનિષ્ઠ પ્રબોધ
 કરનાર ગુરુમાં શિષ્યે બ્રહ્મશુદ્ધિ જાંધી ભક્તિયુક્ત ચિત્ત રાખી
 શ્રવણ કરવું જોઈએ; કારણ કે દેવમાં અને ગુરુમાં સમાનભક્તિ
 રાખનાર શિષ્યનેજ ઉપનિષદનાં અર્થો પ્રકાશિત થાય છે. પ્રેમબ્રહ્મ
 અથવા જીવ્યેતનને પ્રેરકબ્રહ્મ અથવા સ્વરૂપનો પ્રબોધ કરવામાં
 શબ્દને મુખ્ય સાધન માનવામાં આવ્યું છે. સ્વરૂપબોધક વાક્યને
 મહાવાક્ય કહે છે; તે મહાવાક્ય તરફ વાળનારાં વાક્યોને
 અર્વાંતર વાક્ય કહે છે. મહાવાક્યમાં ઉપનિષદનું મુખ્ય તાત્પર્ય
 હોય છે, અર્વાંતરવાક્યમાં ગૌણ તાત્પર્ય હોય છે. તાત્પર્ય
 નિર્ણય કરનારાં છ લિંગો હોય છે, એટલે કે પ્રકારનાં એકજ
 પ્રકરણમાં વાક્યો આવ્યાં હોય તે વડે હેવટનું શું કહેવાનું
 છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે. પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે
 તાત્પર્ય નિર્ણય ગુરુએ શિષ્યને સમજાવવો પડે છે, અને તે
 સમજ્યા પછી મનન અને નિદિધ્યાસનનું ક્રત્યુ શિષ્યે કરવાનું
 હોય છે, અને સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી મનન નિદિધ્યાસન એટલે
 પાંડિત્ય અને જોન સેવવાનાં હોય છે.

૭ પ્રકારનાં તાત્પર્ય નિર્ણય કરાવનાર લિંગો આ પ્રમાણે છે:-

(૧) ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એક વાક્યતા, એટલે આરંભ અને અંતનું કહેવાનું એક પ્રકારનું જોધએ; (૨) અપૂર્વતા એટલે જે વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવાનું છે તે લૌકિક પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સમજાય તેનું નથી, પરંતુ શબ્દગમ્ય હોય છે એટલે આ જાણવાનું તદ્દન નવું જ હોય છે; (૩) અભ્યાસ એટલે ઝીણી વસ્તુ હોવાથી એકથી જાહેવાર તેનું રૂપાંતરે કથન કરવાનું હોય છે. આ અભ્યાસ અથવા પુનરાવૃત્તિ લૌકિક સાત્ત્વમાં દોષરૂપ ગણાય, પરંતુ ગહન વિષયનું નિરૂપણ કરનાર અલૌકિક ઉપનિષદ સાત્ત્વમાં તે શુદ્ધરૂપ છે; (૪) વસ્તુનાં જોધમાં અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરનારાં વાક્યો તે અર્થવાદ. તે વાક્યો પ્રસંગે સ્તુતિરૂપ હોય, પ્રસંગે નિંદારૂપ હોય, અથવા પ્રસંગે અર્વાંતર સિદ્ધાંતનાં જોધક પણ હોય, (૫) ઉપપત્તિ એટલે વસ્તુ શબ્દગમ્ય છતાં તર્કવડે તે વસ્તુ સાધ્યીત થઈ શકે તેવી વિચારની પદ્ધતિ આવવી જોધએ, (૬) અને ઉવેદે ક્ષણનું પણ વર્ણન જોધએ. કારણ કે અપૂર્વ વાતો કહેવાનું ઉપનિષદ સાત્ત્વ નથી, પરંતુ જેને આ વસ્તુનો જોધ થાય તેને દુઃખની આત્મતિક્ષી નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા પ્રકારના પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન પણ જોધએ.

અગ્નેદનાં ચૈતરેય ઉપનિષદનું તાત્પર્ય આપણે ઉપરનાં લિંગો વડે તપાસી જોધએ. આ ઉપનિષદનો આરંભ-“આ દેખાતા જગતમાં આત્મા પ્રથમ એકલો જ હતો, અને બીજું કંઈપણ સ્ફુરતું ન હતું. તેણે લોકને સારનું એવી ઇચ્છા કરી”-એવા વાક્યથી છે. આ આત્મા “પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ” છે એટલે ચૈતન્ય સ્વભાવવાળી વસ્તુ છે-એવો ઉપનિષદનો અંત છે. આથી સમજાય છે કે આત્મા સ્વયં સંકલ્પ કરવાને સમર્થ છે, અને તે પૂણું ચૈતન્ય અથવા બ્રહ્મ છે એવી આરંભ અને અંતની એકવાક્યતા થાય છે. પરંતુ આવો

આત્મા આપણા અનુભવમાં આવે નથી, અને આપણે તેા દેહમાં ક્રિયા કરતો અને ભોગ ભોગવતો આત્માજ નહીંએ છીએ. ઉપ-
 નિષદ્ કહે છે કે આ કર્તા ભોક્તા જણાતો જીવ સાચો આત્મા
 નથી, પરંતુ “આ દેહની મૂર્ધારૂપ સીમાને તોડી બ્રહ્મરંધ્રદ્વારથી
 અંતઃપ્રવિષ્ટ થયેલો તે ખરો આત્મા છે. આ બ્રહ્મરંધ્રનું દ્વાર ખરેખર
 આનંદ આપનારું સ્થાન છે. તેમાં રહેલો આત્મા ત્રણ વિશ્રામસ્થા-
 નોનાં સુખને ભોગવે છે. આ ભગ્નકાળનું, સ્થૂળ શરીરનું સ્થાન
 જેમાં સ્થૂળભોગ ભોગવે છે; આ સ્વપ્નકાળનું, સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્થાન
 જેમાં સૂક્ષ્મભોગ ભોગવે છે; અને આ સુષુપ્તિકાળનું શરીર
 જેમાં સૂક્ષ્મ મધુર કારણ ભોગ ભોગવે છે.” આ પ્રકારના ઉપદેશ વડે
 દેખાતા કર્તા ભોક્તા આત્મા કરતાં કેઈ વિલક્ષણ અપૂર્વ સાક્ષી
 આત્મા અભિપ્રેત છે એમ સમજાવવામાં આવે છે. આ અપૂર્વતાનું
 સિંગ છે. પરંતુ આવો અપૂર્વ આત્મા એક પિંડમાં હોય તેથી તેની
 બ્રહ્મરૂપતા શી રીતે ગણાયાં આ સંકાતા નિવારણ અર્થે તે આત્માની
 અધ્યાત્મ અને અધિદેવ કલાઓનું એકીકરણ કરી આત્મસ્વરૂપને
 અધ્યાસ એટલે પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. પિંડની અંદર અને
 બ્રહ્માંડની અંદર વાણી અને અગ્નિ, પ્રાણ અને વાયુ, નેત્ર અને સૂક્ષ્મ,
 વિગેરે સમાનભાવવાળાં કેન્દ્રો છે, તે અત્યેક સ્વતંત્ર ચેતન બ્યવહાર
 કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ આ સમગ્ર જીવનબ્યવહાર જેમાં એક
 કેન્દ્રમાં આવે છે, અને જે સર્વ યાનક્રિયાની ઇન્દ્રિયો ઉપર અપ્રત્યક્ષ-
 પણું કરે તે આત્મા બ્રહ્મરંધ્રદ્વાર અંતઃપ્રવિષ્ટ ગણવામાં આવે
 છે. આ પ્રકારના કહેવાતા અત્યેક ઇન્દ્રિય અને તેની દેવતાના
 વ્યાપારમાં ચેતન્યનું સ્ફુરણ કરાવનારી વસ્તુ કંઈક જૂદી છે એવું
 અધ્યાસ વડે વારંવાર પ્રભોધવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રશ્ન ઉભો
 થાય છે કે શા ઉપરથી જણવું કે અધ્યાત્મચેતન તે તે ક્રિયા કરતા,
 ઇન્દ્રિયવિગાન અને મનોવિગાનથી જૂદું છે. ઉપનિષદ ઉપપત્તિ

ઝેટલે યુક્તિ બતાવે છે. “મારા વિના આ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન અને મનો-
 વિજ્ઞાન શું કરી શકે? જો વાણી બોલી શકે, શ્રોત સાંભળી શકે,
 ત્વક્ સ્પર્શ કરી શકે, મન ધ્યાન કરી શકે, ગ્રાણુ અને અપાન નીચી
 હંચી ગતિ કરી શકે, અને ઉપરથી વિસર્જન કરી શકે ત્યારે “હું
 કોણ”. મારા આ પિંડમાં અંતઃપ્રવેશ વિના આ એકતંત્ર વ્યાપાર
 ચાલે નહિ; ખાટે હું આ સર્વ ઇન્દ્રિયો અને મનના વ્યાપારનો
 નિયામક અધ્યક્ષ ચેતન છું, અને તે મૂર્ધ્વાદારથી અંતઃપ્રવિષ્ટ છું.
 આ ઉપપત્તિ અથવા તર્કવાક્ય સમજવું. આવો અપૂર્વ અધ્યક્ષ
 આત્મા પિંડમાં અંતઃપ્રવિષ્ટ છે તો સર્વને કેમ સમજાવું નથી. આ
 પ્રશ્નના સમાધાનમાં અર્થવાદ વાક્યો આવે છે. આખ્યાયિકાના રૂપમાં
 ઉપનિષદ કહે છે કે ગાય, ઘોડા વિગેરે અનેક જાતનાં શરીરોમાં
 પોતાની પૂર્ણતા અનુભવવાનો આત્માએ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સફલ
 થયો નહિ તેથી તેણે મનુષ્યશરીરમાં ઝેટલે પુરુષમાં પ્રવેશ કર્યો,
 અને તેમાં તે સર્વ દેવતાની સહાયક સામગ્રી સાથે પેઠો. અગ્નિ
 દેવની કક્ષા મુખસ્થાનમાં વાણીરૂપે પેઠી, વાયુ ગ્રાણુના રૂપમાં નાસિકા-
 સ્થાનમાં પેઠો, આદિત્ય ચક્રના રૂપમાં નેત્રમાં પેઠો, દિગ્દેવતા
 શ્રોત્રના રૂપમાં કાનામાં પેઠો, ઝોષધિ વનસ્પતિઓ ત્વગ્ ઇન્દ્રિયમાં
 લોમસ્થાનમાં પેઠી, ચંદ્રમા મનના રૂપમાં હૃદયસ્થાનમાં પેઠો, મૃત્યુ
 અપાનના રૂપમાં નાભિમાં પેઠો, જલ ચેતસના રૂપમાં ઉપરથમાં પેઠું.
 આ બધું બહારની દેવી સામગ્રી પુરુષના શરીરમાં પેઠી, પરંતુ
 અધ્યક્ષ ચેતનના અભાવે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો અને મન દેવી અંશ-
 વાળાં છતાં સુધાતૃપાથી પીડાવા લાગ્યાં, ઝેટલે કે અપૂર્ણતાનું જ્ઞાન
 તેમને મળ્યું. તેની પૂર્ણતા લાવનાર ઉપર કહેલો અધ્યક્ષ ચેતન પેઠો
 ત્યારે આ પુરુષ શરીર મુખ્યવસ્થિત આદ્ય-આ રીતે દેહમાં દેવતા-
 ઝોનો વાસ ઇન્દ્રિયોમાં થયો એવો અર્થવાદ છે. આ પ્રમાણે
 “આત્મા પ્રમાણભદ્ર” છે એ મહાવાક્યનો સિદ્ધાંત કેવા રૂઢને

અદૃષ્ટાવે છે તે આજ્ઞાનું વર્ણન કરતાં ઉપનિષદ્ કહે છે કે:-“અ
 પ્રમાણે પુરુષે એટલે જીવે પોતાના સ્વરૂપને સર્વત્ર ધ્વંસરૂપે પોરું
 નેપું.” આ અનુભવ ગભરેય વાંમદેવને મળ્યો હતો, અને તેણે જોઈ
 કે હું આ દેવોના અનેક જન્મોને મેં જાણ્યાં રહ્યા છતાં જોઈ શકું
 નહું. મેં અનેક લોકપિંજર જેવાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરી, જેમ ગરુડ
 વેશ વડે નાશ કરે તેમ આ બંધનોને તોડી નાંખ્યા છૂં આ
 પ્રમાણાત્માને જાણી આ લોક છોડીને જે જગ્ય છે તે સ્વરૂપના બોધક
 સ્વર્ગ લોકમાં સર્વ કામોને આપ કરી અમૃત બને છે: ખરેખર અમૃત
 બને છે. આ અનુભવજે ખાત્રીવાળો છે. ઠીક”

આવી જ રીતે છ પ્રકારના તાત્પર્ય વિંગવડે ‘હું જાણ છું’”
 “અહંબ્રહ્માસ્મિ” એ ધત્તુવેદનું મહાવાક્ય જૂહવારુક્ય ઉપનિષદમાં
 આવે છે તેનો પોતાના અભિમાનીમાં સાક્ષાત્કાર કરવો. વળી
 તેવીજ રીતે “પ્રમાણ જાણ હું છું” એ ઉપરાંત તમે પ્રત્યેક શરીરી
 જાણ છે એવા અનુભવનું દર્શાવનાર “તદ્વત્સિ હું” તે જાણ
 છું—એ સામવેદનું ધાન્દોગ્ય ઉપનિષદનું મહાવાક્ય તાત્પર્ય સિંગો
 વડે સંમંજી જાણવું, અને છેવટે અથર્વ વેદના માંડૂક્ય ઉપનિષદનું “આ
 આત્મા જાણ છે” “અયમાત્માબ્રહ્મ એમ સર્વત્ર આત્મા અને
 જાણનું સામાનાધિકરણ્ય પ્રણવદારા અનુભવવું.”

શન્દગ્ય આ બોધ ગુરુદ્વાન યાનાધિકારીએ મેળવી આ
 બોધને સાધક બાધક શુક્તિઓથી મનનવડે દદ કરવો, અને છેવટે
 જાણસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર નિદિધ્યાસન વડે તે પૂર્ણભાવમાં જીવન-
 કાળે સિદ્ધ કરવો.

આ જાણસાક્ષાત્કાર કરાવનાર ગુરુપ્રતિનો ઉપકાર સર્વસ્વાર્પણ
 કથા વિના બીજો સંભવતો નથી એવું પણ ઉપનિષદ સૂચવે છે.

- (૧) રે. I. ૩. ૧૩; (૨) રે. II. ૫; (૩) રે. III. ૪.
 (૪) મૃ. I. IV. ૭; (૫) છા. VI. ૮. ૧૬; (૬) મોઢ્ઢક ૨;

સાત્વિક્યદ્વારા મથાર્ય બહારવરપને જનકે જાણ્યું, સારે અભય દીક્ષા આપી શુરુ કહે છે: "હે જનક તું ખરેખર અભય પદમાં આવી રહ્યો છું". જનકે ઉત્તરમાં કહ્યું—હે ભગવત્ આ અભય પદનો ખોધ કરનાર આપને નમસ્કાર હો. આ સર્વ વિદેહનું રાજ્ય અને હું પોતે આપનો હાસ છું.^૧ "

— — —

પ્રકરણ પંદરમું

જીવાત્માની ગતિ.

બ્રહ્મના તાત્ત્વિકગ્તાન વડે સમ્યક્મુક્તિ અને બ્રહ્મની ઉપાસના વડે કમમુક્તિ નામનાં ફલ મળે છે. ત્યારે તત્ત્વગ્તાન વિનાના અને ઇતર દેવતાની ઉપાસના કરનારાની, તથા દેવલ કમ કરનારાની કેવા પ્રકારની ગતિ થાય છે તે વિચારવાનું રહે છે. અત્ર રમરણ કરવાની જરૂર છે કે ઉપનિષદો વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ એકજ આત્માને માને છે. તોપણ ઉપાધિ વડે તેના ઈશ્વર અને જીવ એવા બે ભેદ પડે છે, અને તે બન્ને પદો સંસારી દશા અથવા વ્યવહાર દશા અગ્તાન અથવા અવિદ્યાને લીધે ટકી રહે ત્યાં સુધી વિદ્યમાન રહે છે. જેનું અગ્તાન નિવૃત્ત થાય અને બ્રહ્મગ્તાન જાગે તે બ્રહ્મભાવને અનુભવે, અને અન્ય જીવોને સંસાર જેવોને તેવો કાયમ રહે. ઉત્પન્ન થયેલા શરીરમાં બ્રહ્મરંધ્રની સુષુમ્ણા નાડીદ્વારથી કાર્યલક્ષ એટલે જીવધન હિરણ્યગર્ભ સાથે પ્રત્યેક શરીરાત્માનો સંબંધ હોય છે. તેવા નાડીના સંબંધનું સૂત્ર સંકેતવિકાસવાળું થાય છે. અત્યંત સંકેતવાળું થઈ દેહથી બીજ રૂપે છૂટું પડે ત્યારે મરણ અવસ્થા અને પુનઃ તે બીજ કાંઈ નવા ઉત્પન્ન થતા શરીરના ક્ષેત્રમાં ગોઠવાઈ અંકુર કાઢે ત્યારે જન્મ અવસ્થા સમજવી. આવી જન્મ મરણની અવસ્થા ભોગવનાર આત્મા સાથે નિલ સંબંધ રાખનારો ઈશ્વરાત્મારૂપ એક સખા જોડાયેલો રહે છે. આ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવનાર ત્રિશાવણી ઉપનિષદ કહે છે કે:—

(શિષ્યો પૂછે છે) હે ભગવન આપ કહો છો તેવું આત્માનો મહિમા હોય, અને અન્ય પર આત્મા હોય, તો એ કયો આત્મા

છે જે સારાં નહારાં કર્યો વડે દખાયેલો, સારી નહારી યોનિમાં પ્રકટ થઈ ઉઝી નીચી ગતિને મેળવે છે, તથા ક્ષુધા તૃપ્તિ, શોકમોહ વિગેરે દંદોથી દહાયેલો સંસારના જામમાં જામે છે, તેવો આત્મા કથો ? ઉત્તરમાં શાકાચન ગુરુ કહે ॥ ૩:—ખરેખર બીજો જૂતાત્મા જે જે સારાં નહારાં કર્યો વડે લેવાય છે, અને તેને લીધે સારી નહારી યોનિમાં પ્રવેશી ઉઝી નીચી ગતિને મેળવી ક્ષુધા તૃપ્તિ દંદોથી દહાય છે અને સંસારજામમાં પડે છે. તેનું વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—પાંચ તન્માત્રાઓ તે જૂતશબ્દ વડે સમજવી; તેવીજ રીતે પંચમહાજૂત પશુ જૂત શબ્દ વડે કરીને સમજવાં. તેમનો જે સમુદાય તે શરીર સમજવું. હવે જે શરીર કહ્યું તેનુંજ નામ જૂતાત્મા. પશુ તેનો પશુ કમળ ઉપર જેમ બિંદુ રહે તેવો આત્મા છે, જે પ્રકૃતિના ગુણો વડે દહાય છે, અને તેથી મોહ પામે છે, અને મોહ વડે પોતાના આત્મામાં રહેલા કારણિતા પરમેશ્વરને અથવા ભગવાનને દેખતો નથી. ગુણોના જાપથી વૃષ્ટ થયેલો, મેલો થયેલો, અસ્થિર અને અન્યથ, વિધેયોમાં લોહપતાવાળો, સ્પૃહાવાળો, વ્યગ્ર, અભિમાની બની હું અને મારે આ જીવું માનતો પોતાની મેળે પોતાને બંધનમાં લાવી મૂકે છે. જેમ જાલમાં પંખી ફસાય તેમ કરેલાં કર્મનાં ફળમાં ફસાય ॥ અને સંસારના જામને ભોગવે છે. હવે અન્ય રથને પશુ કહ્યું છે કે જે કર્તા છે તે આ જૂતાત્મા, અને તેનાં કરણો વડે કરાવનારો તે અંતઃપુરુષ સમજવો. જેમ અગ્નિ વડે લોહનો ગોળો તેજોમય થઈ જાય, અને તેને ટીપવામાં આવે ત્યારે નાના આકારને ધારણ કરે છે તેમ ખરેખર આ જૂતાત્મા અંતઃપુરુષ વડે વ્યાપ્ત થયેલો સત્વાદિ ગુણોની દથોડીથી ટીપાતો નાનારૂપને ધારણ કરે છે. આ ત્રિગુણ, ચોરાથી લાખ યોનિના રૂપમાં પરિણામ પામેલું જૂતોનું રૂપાંતર થયેલું સમજવું. નાના રૂપનું કારણ આ જૂતત્રિગુણ છે. આ જૂતમાં પથ્થરાયેલું ત્રિગુણાત્મક દ્રવ્ય પુરુષ વડે પ્રેરાયેલું, જેમ ચક્ર ચલાવનાર ચક્રને ગતિ પગાડે તેમ, ગતિ કર્યાજ કરે છે. હવે

જેમ/લોહાનો પિંડ ઘડાય ત્યારે અગ્નિ જેમ ઘડાતો નથી અથવા
 ટીપાતો નથી, તેમ આ અંતઃપુરુષ ઘડાતો નથી, માત્ર જૂતાત્મા
 ત્રિગુણાત્મક દ્રવ્યનો બનેલો ઘડાય છે. બીજો રથાને પણ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે આ શરીર મૈથુનથી ઉત્પન્ન થયેલું ચૈતન્ય વિનાનું
 નરક જેવું, મૂત્રદારથી નીકળેલું, હાડકાથી પિંજરરૂપ બનેલું, માંસથી
 રચાયેલું, ચામડીથી ઢંકાયેલું, મધ, મૂત્ર, પિત્ત, કફ, મળ્મ, મેઢ,
 વસા વિગેરે અનેક મળાથી ભરેલું કાચ જેવું થયેલું છે. આ ઉપરાંત
 અન્યત્ર કહ્યું છે કે મોહ, લાલ્ચ, શોક, નિદ્રા, તંદ્રા, વશ્ય, જરા, ખેદ,
 ક્રોધા, પિપાસા, દીનત્વ, ક્રોધ, નાસ્તિક્ય, અજ્ઞાન, માત્સર્ય, ક્રૂરતા,
 મૂઢતા, નિર્લજ્જતા, કૃતધનતા, ઉદ્ધતપણું, વિષમતા વિગેરે તામસ,
 ભાવો વડે ભરેલો, તથા તુષ્ટ્યા, ર્નેહ, રાજ, લોભ, કુર અને કામજા
 એવા મિશ્ર ભાવની દષ્ટિ, ઈર્ષ્યા, કામ, અદ્રદતા, ચંચલતા, અનિષ્ટ
 પદાર્થોને ત્યજવાનો વેગ, ઈષ્ટ પદાર્થને મેળવવાનો વેગ, મિત્રોને
 અનુકૂલ થવાનો વેગ, પરિગ્રહ કરવાનો વેગ, અનિષ્ટ વિષયો પ્રતિ
 દ્વેષ, ઈષ્ટ વિષયોમાં રાજ વિગેરે રાજસ ભાવોથી ભરેલો આ જૂતાત્મા
 દબાય છે, તેથી નાના રૂપોને તે ધારણ કરે છે.^{૧૦}

ઉપરના ઉતારાથી સમજાશે કે અંતઃપુરુષ અવિકૃત તત્ત્વ છે,
 અને જૂતાત્મા વિકૃત વસ્તુ છે. આ વિકૃતિઓ દેહરૂપ સંધાતમાં કર્મો-
 નુસાર ગોઠવાઈ જાય છે. તેમાં એક રથૂલ પંચભૂતનો વિકાર છે અને
 બીજો સૂક્ષ્મ મનોમય વિકાર છે. રથૂલ વિકારનું નામ કાર્મ અથવા
 અન્નમયકોશ છે; સૂક્ષ્મ વિકારનું નામ કરણ સમૂહ અથવા પ્રાણમય,
 મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય કોશો છે. આ ત્રણ કોશને લિંગાત્મા
 પણ કહે છે, અને તે બીજરૂપ છે, જ્યારે રથૂલ અન્નમયકોશ અંકુર
 રથાને છે આ જન્મે જૂતાત્મા છે, જન્મે વિકારી છે, અને જન્મે
 નાના રૂપને ધારણ કરે છે. આ જન્મેનો ત્રેરક અંતઃપુરુષ છે.

મનુષ્ય પ્રાણીના સ્થૂલ દેહ ઉપરાંત કોષ સૂક્ષ્મ રૂપ મરણ પછી રહે છે, અને તે જન્માંતર અથવા લોકાંતરના સંબંધમાં આવે છે. આ મંતવ્ય પશ્ચિમના વિચારકો કહે છે કે ઉપનિષદોમાં નવું ઉત્પન્ન થયું છે પરંતુ આ સમજણ જૂલભરેલી છે. જન્માંતરની પ્રક્રિયા એ ખરી રીતે કર્મકાંડની ચર્ચાનો ખાસ વિષય નથી, પરંતુ સ્વર્ગાદિ લોકમાં કર્મના ફલરૂપે જવાનું થાય છે, અને પાપના ફલરૂપે નારકી યોનિમાં જવાનું થાય છે. આ વિચાર લગલગ ઝગ્ગેદની સંહિતા જેટલો પુરાણો છે. ઝગ્ગેદના ૧૦ માં મેઝલના ૫૮ માં સૂક્તમાં એવી આખ્યાયિકા સમાયેલી છે કે સનાતિ રાજાનો પુરોહિત સુખંધુ અભિચાર કરનાર વિરોધી બ્રાહ્મણોના કર્મ વડે મરી ગયો, તેનું પુનર્જીવન કરવા તેના બન્ધુ, ક્ષી બન્ધુ અને વિપ્રજન્ધુ એ ત્રણે ભાઈઓએ સુખન્ધુના લોકો-સરમાં ગતિ કરી ગયેલા મનને-એટલે જીવનવાહક ઉપાધિને-ધાર્મિક પ્રયોગ વડે આ જૂલોકમાં પાછું આપ્યું. આ સૂત્રના મંત્રોમાં કહે છે કે—હે સુખન્ધુ, તારું મન જે એકત્ર અવસ્થામાં હતું તે વિખરાઈ ગયું જણાય છે. તે મન ધમરાજના લોકમાં પ્રવેશ કરી ગયું હોય ત્યાંથી અમે આ લોકમાં દીર્ઘજીવન સાર પાછું લાવીએ છીએ. તારું મન જે સ્વર્ગ લોકમાં હોય, અથવા પૃથ્વીના કોષ પ્રદેશમાં હોય, અથવા ગાર દિશાના કોષપણ ગોલકમાં હોય, અથવા ચાર કોણના કોષ લોકમાં હોય, અથવા સમુદ્રમાં લય પામ્યું હોય, અથવા સૂર્યના ફિરણોમાં લીન થયું હોય, અથવા વનરચતિવર્ગમાં પ્રવેશ પામ્યું હોય, અથવા સૂર્યમંડલમાં, અથવા ઉપાદેવીના સ્થાનમાં ગયું હોય, અથવા મોટા પર્વતોમાં અંતર્ગત થયું હોય, અથવા વિશ્વના કોષપણ ભાગમાં શમ્યું હોય ત્યાંથી અમે તેને પાછું આકર્ષી આ લોકમાં દીર્ઘજીવન સાર પાછું લાવીએ છીએ. હુંકામાં તારું મન જૂત અથવા બાવિ કોષ પણ પદાર્થમાં સંલગ્ન હોય ત્યાંથી પાછું લાવીએ છીએ. "

આ ઉત્તારાથી સ્પષ્ટ સમજાય ■ કે ઝગ્ગેદના સંહિતા કાળમાં પણ મરેલા પુરુષો અત્યંતાભાવ થતો નથી, પરંતુ તેનો મન નામનો

ઉપાધિ શેષ રહે છે, અને તે લોકલોકાંતરમાં નવા રૂપમાં પ્રવેશ પામે છે, એવું લોકમંતવ્ય હતું અને તે મંતવ્યનો વિકાસ જ ઉપનિષદોમાં જન્માંતર પ્રક્રિયામાં થયો જણાય છે.

વળી દેવયાન અને પિતૃયાન-અર્ચિમાર્ગ અને ધૂમમાર્ગ-અપુ-નરાવૃત્તિવાળી ગતિ અને પુનરાવૃત્તિવાળી ગતિનાં બીજા કોઈ અગ્રવેદમાં સિદ્ધ ગણ ચૂક્યાં હતાં. અગ્રવેદ (૧૦ મંડલ, ૮૮ સુ) માં વૈશ્વાનર અગ્નિમાં સમર્પિત આત્મા છે એવી લાવના દબી કરી છે, અને તે વૈશ્વાનર અગ્નિ ઘાવાપૃષ્ઠીમાં એટલે સ્વર્ગોક અને મૃત્યુલોકમાં અનેક રૂપે વ્યાપી રહ્યો છે, નીચેના લોકમાં તે અગ્નિ કહેવાય છે અને જીર્ણ લોકમાં તે સૂર્ય કહેવાય છે—એવું વર્ણન કર્યા પછી મંત્ર કહે છે કે:—

“અમે પિતૃઓની, દેવોની, અને મનુષ્યોની જે ગતિના માર્ગો છે એવું સાંભળ્યું છે. એકને દેવયાન અને બીજાને પિતૃયાન કહે છે. ઘાવાપૃષ્ઠીના અંતરાલમાં જે કંઈ સસ્કાર પામેલું સચેતન છે તે વિશ્વ આ જે માર્ગે આવ જાય છે. એક ગતિ પિતાની છે, અને બીજી ગતિ માતાની છે. પિતાના રૂપમાં ગતિ તે પાલકની છે, માતાના રૂપમાં ગતિ તે ધારકપણી છે. ઘુલોક પિતૃસ્થાને છે, પૃષ્ઠીલોક માતૃસ્થાને છે. આ બેના સંલેપમાં પ્રાણીઓની ગતિ આગતિ થયાં જ કરે છે.”

આ મંત્રને સૂત્રી જાણવે... પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રકરણમાં જૈન-દાર્શનિક ઉપનિષદમાં (મુ. જા. ૬-૨-૨) આધારરૂપે લેણમાં આવ્યો છે, અને તે ઔપનિષદ જે માર્ગોના સ્વીકાર, ભગવદ્ગીતામાં આક્રમા અધ્યાયના શ્લોક ૨૩-૨૮ માં કરવામાં આવ્યો છે.

જેઓ વેદપ્રતિપાદિત કર્મ કરી સ્વર્ગોદિની અભિલાષાવાળા દોષ અથવા રમાર્તકર્મો કરી આ લોકની મુખની વાસનાવાળા દોષ તેમની ગતિના કર્મ-૧ ધુમ, ૨ રાત્રિ, ૩ પૃથ્વીપદ, ૪ દક્ષિણાયન,

૫ પિતૃલોક, ૬ સંવત્સર, અને ૭ ચંદ્રમા આ રીતે આઠ પર્વમાં વહેંચાયેલો છે. આ પર્વનાં નામોથી એમ સમજવાનું નથી કે પ્રત્યક્ષ ધૂમ વિગેરેમાં જીવોની ઉપાધિ યમતી દશે, પરંતુ ધૂમાદિ તે તે સંતા-વાળા આતિવાહિક દેવો છે, અને ધૂમાદિ ભૌતિક પદાર્થો ઉપરના અભિમાનીઓ છે. જેઓ ધ્વજની ઉપાસના કરનારા છે, અથવા દેહોત્પત્તિમાં સમાયેલા નિયમોના સ્વરૂપને જાણી પરિણામે ઉદ્ધરેતરત્વ ધારણ કરવાની વાસનાને સેવનારા છે તેમની ગતિનો ક્રમ:—

૧ અર્ચિ (તેજ). ૨ દિવસ, ૩ શુક્રપક્ષ, ૪ ઉત્તરાયણ, ૫ સંવત્સર, ૬ દેવલોક, ૭ વાયુલોક, ૮ આદિત્ય, ૯ વૈશ્વન, ૧૦ વરણલોક, ૧૧ ચંદ્રમા, પર્વત ગયા પછી કોઇ અમાનવ પુરુષ અથવા દેવીસત્તા જીવને ઘડલોકમાં લઈ જાય છે.

આ ક્રમમાં પશુ અર્ચિસદિ સંગ્રાઓ તે તે ભૌતિક પદાર્થોના અભિમાની દેવતાને લગતી છે તે જ્ઞાનમા રાખવાની જરૂર છે. આ સમગ્રણ વિના આ પ્રક્રિયા ઠાં તો અસ્પષ્ટ રહે એમ છે અથવા અવગા નિશ્ચયને પ્રકટ કરે છે.

કર્મ વડે એટલે સમગ્રણ વિનાનાં જ્ઞાતીય પુણ્ય કર્મ વડે અવિદ્યાવાળા એટલે અધારામાં જીવની ગતિ થાય છે, અને તે ગતિ તેને ચંદ્રલોકપર્વત લઈ જાય છે. ત્યાં કર્મનાં શુભ ફલોનો ભોગ જીવને મળે છે, અને તે કર્મનું ફલ પ્રાપ્ત થઈ રજા પછી પ્રાચીન અનેક જન્મનાં જે કર્મો વિપાક પામ્યાં હોય તેને અનુસાર ભૂલોકમાં શુભાશુભ યોગિમાં પ્રાણીનો જન્મ થાય છે.

ઉપાસના વડે એટલે સત્કર્મ જ્ઞાનયોગ વડે વિદ્યાવાળા એટલે પ્રકાશમાં જીવની ગતિ થાય છે, અને તે ગતિ ચંદ્રલોકમાં આવી

* આ ક્રમમાં આંક ૬, ૭, ૧૦ ના લોકોનો ઉલ્લેખ કૌપીતકી વર્ગમાં વધારાના આપ્યા છે. જાકીનાં પર્વો છાન્દોગ્ય તથા પૃથ્વર-પથકનાં સમાન છે. (છા. ષ. ૧૨-૧૦) (દુ. ઝ. ૬-૨)

‘અટકતી નથી.’ પરંતુ ત્યાંથી ઉર્ધ્વ ઘટલોકમાં એથી જાય છે. ‘અવિદ્યામય કર્મ’ વડે અથવા વિદ્યામય ઉપાસના વડે અધારાના અને અજ્ઞવાણાના નિરાળા માર્ગે ચંદ્રલોકમાં એકત્ર થાય છે, અને ત્યાં પિતૃયાન અટકે છે, અને દેવયાનનો આગળ માર્ગ સૂર્યભેદી થાય છે. દેવયાનના માર્ગે પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, પરંતુ કાર્ષ્ણ્ય સાથે સામીપ્ય, સાશ્વત્ય, સાયુજ્ય વિગેરે ક્રમ મોક્ષના ક્રમ ઉધડે છે, અને છેવટે કાર્ષ્ણ્ય સાથે કલ્પના અવધિએ દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પિતૃયાનના માર્ગની ગતિ પુનરાવૃત્તિવાળી છે એટલે પુણ્યકર્મનો ફલ થતાં જે ક્રમે ઉર્ધ્વગતિ થઈ તેથી ઉલટા ક્રમે નીચી ગતિ થાય છે, અને કર્મના અનુશય અથવા અવશેષ પ્રમાણે શુભાશુભ યોનિવાળા સ્થાનમાં ગમે તે માતાપિતાને નિમિત્ત કરી જૂતમાત્રામાં પ્રવેશ કરી જન્મોત્તરનું નવું નાટક શરૂ થાય છે.^૧

કર્મ અને ઉપાસનાનાં ફલોનો વિચાર કરી આ બે યાનની ગતિ વર્ણવવામાં આવી છે, પરંતુ તે ઉપરાંત જેઓ પુણ્યકર્મનો સંચય જ કરી શકતા નથી તેઓ સામાન્ય જંતુરુપે પૃથ્વીમાં ધારાવાહી જન્મપરંપરાને પામે છે, એટલે કે તેવા જીવોને હંચા લોકમાં વિરામસ્થ લેવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી, પરંતુ તેમની પ્રાણાદિ સૂક્ષ્મશરીરની જ્યોત મરણની ક્ષણે નવા રથૂલ દેહના સંબંધમાં આવી જૂના રથૂલને ત્યજે છે; જેમ કોઈ ચોમાસાનો લીલો ડાંડો એક ધાસના તૃણ ઉપરથી બીજા તૃણ ઉપર જવા લાગાય છે, અને નવાનો આશ્રય મળતાં જૂનાને ત્યજે છે, તેમ ક્ષુદ્ર જીવની તેજોમયી ઉપાધિ અન્ય રથૂલને વળગી જૂનામાં મરણરૂપ પરિણામને પ્રકટાવે છે.^૨

આ ઉપરાંત જે જીવો પાપપ્રધાન જીવન ગાળે છે તેઓને નારકીગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેમ પિતૃયાનમાં પુણ્યનું સુખરૂપ ફલ મળે છે, તેમ આ નારકી ગતિમાં પાપનું દુઃખ રૂપ ફલ પણ

મળે છે. આ પાપ ફક્ત સંબંધમાં વેદનાની પ્રતીતિ થાય તેવી રીતે, અને મૂર્છા વિગેરે થયા વિના ચાતના લોભવાય એવી રેખના સ્વીકારવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે પિતૃવાન અને દેવવાનની શુભ કર્મ અને ઉપાસના કરનારની ગતિઓ, પુણ્ય સંચય વિનાની હ્રુદ્ જંતુની ગતિ, અને પાપપ્રધાન કર્મ કરનારની નારકી ગતિ-એ રીતે ચાર ગતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

જેઓને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા મનુષ્યને આમાંની કોઈ પણ ગતિનો સ્પર્શ થતો નથી. તેના પ્રાણો ઉત્ક્રાંતિને (૧) પામતા નથી, પરંતુ જીવનના અવધિએ અત્રે જ પોતપોતાની પ્રકૃતિમાં રામી જાય છે, અને જીવનું અધ્યક્ષ મેતન કારણ બ્રહ્મમાં રામી જાય છે, જેઓ બ્રહ્મજ્ઞાન સાથે વર્તમાન સુધિના વ્યવસ્થાપક ઇશ્વરના સંકેતને અનુસાર આધિકારિક પદ ઉપર હોય છે એટલે દેવાદિ યોનિમાં નિયામક હોય છે તેઓ તે સંકેતના અંત સુધી દેહ ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ તે દેહોનું ધારણ કરવું તે કર્મના સિદ્ધાંતને અનુસાર પરવશતાથી અમુક યોનિમાં જન્મવા રૂપ હોતું નથી, પરંતુ સ્વેચ્છાથી જુદા દેહ તથા હન્દ્રિયસમૂહને નિમોણ્ય શક્તિ વડે મેળવવા રૂપ હોય છે એટલે તેમના મોક્ષ મુખને વ્યવધાન કરી આવવું (૨) નથી.

પ્રકરણ સોળમું

ઉપનિષદો અને સાંખ્યયોગ.

ઉપનિષદોની અંતઃ પરીક્ષા કર્યા પછી ઇતર સાહિત્ય ઉપર તેની શી અસર થઈ છે તે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપનિષદોમાં પ્રવર્તતા નિર્ગુણ બ્રહ્મ, સગુણ બ્રહ્મ અથવા ઇશ્વર, શુદ્ધ, જગત વિગેરેને લગતા વિચારોએ સ્વતંત્ર દર્શનનું અથવા સાચું રૂપ પકડ્યું જણાતું નથી. ઉપનિષદોમાં ધર્મ અને જ્ઞાનની પ્રક્રિયાઓનું પુનઃ નવું સ્થાપન છે. પરંતુ આ પુનરુત્થાન પ્રાચીન વેદના કર્મકાંડને કેવળ કાપી નાંખી નવી પ્રક્રિયા રજુ કરવા રૂપ નથી. પરંતુ જૂના કર્મકાંડના પ્રાચ્ય અંશને ચિત્તરોધનમાં ઉપયોગમાં લઈ તેના ઉપર ઉપાસના એટલે દેવતા જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની ધટના કરવાનો તેમાં પ્રયત્ન છે. પ્રાચીન વેદના કર્મકાંડ સાથેનો આ સંબંધ જળવાયાથી વેદના અત્યંત વિરોધી જેવા જણાતા ભાગોને એકતાક્રમતામાં લાવી મૂકવાનો મીમાંસકોનો પ્રયત્ન પાછળથી થયો છે. વેદના સાહિત્યનું પૂર્વ અને અપર ભાગનું વિરોધીપણું કેટલાક અરણ્યવાસી તપસ્વીઓને અને યતિઓને જલવાન સાગ્યું, અને આ વિરોધની વ્યવસ્થા ન કરતાં સ્વતંત્ર અનુભવ અને તર્ક ઉપર ધર્મ અને જ્ઞાનના નિમણે મોધવાના અનેક પ્રયત્નો શુદ્ધપૂર્વભાવિ સમયમાં થયા છે, પણ તેમાંની બે સાખાઓ જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની દ્વારા શુદ્ધ છે. બન્ય સંપ્રદાયો દ્વારા કરીને લોપ પામ્યા છે. ઉપનિષદોના સાહિત્યમાં આપણને આવા અનેક સ્વતંત્ર વિચારોની ખીજોડો મળી આવે છે.

સૌથી પ્રથમ વિચારસ્વાતંત્ર્યને જળાવનાર અને લગભગ મંત્ર પ્રહિતાનો સમયમાં પણ પોતાના વિચારોનો પ્રભાવ પાડનાર મુનિ પિપ્પલ દત્તા, આ કપિલાચાર્ય સાચી ઐનિદ્વસિક અધિક્ષિત દત્તી કે,

દેના દ્વિરુપગર્ભનું નામાંતર છે તે વિવાદનો વિષય છે. એતાચતર
 ઉપનિષદમાં (પ. ૨.)માં આઘ ઋષિ કપિલનું વર્ણન આવે છે.
 ત્યાં તેને ઈશ્વરના અંશરૂપે વર્ણવ્યા છે. મંત્રાર્થ એવો છે કે :—
 “જે પરમેશ્વર જૂદી જૂદી યોનિને નિયંત્રિત કરે છે, અને જાતિનું
 નિર્માણ કરે છે, તથા જે અદ્વિતીય પરમેશ્વર સર્વ રૂપોમાં એટલે
 વ્યક્તિઓમાં, અને સર્વ યોનિમાં એટલે જાતિમાં પ્રવેશ પામે છે,
 તથા જે પરમેશ્વર આઘ પ્રકટ થયેલા ઋષિ કપિલને જ્ઞાન વડે
 ભરે છે તે પરમાત્માના પ્રકટ થતા રૂપનું દર્શન કરવું. ” આ મંત્રની
 પહેલાં તેવા જ ભાવનું વાક્ય (મ્વે. ૪. ૧૨) આવે છે. તેમાં કહે
 છે કે “ જે વિશ્વના અધિપતિ મહર્ષિ” રૂદ્ર દેવોની ઉત્પત્તિના તથા
 વિકાસના કારણ છે, અને જે પ્રકટ થતા દ્વિરુપગર્ભને જ્ઞાન
 દષ્ટિથી જુઓ એવી આજ્ઞા કરે છે તે રૂદ્ર અમને શુભ સુદ્ધિ વડે
 સંયુક્ત કરે. ” આ વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ વિચારી જોતાં જણાવ
 છે કે અમિદેવ પિંગલવર્ણવાળો છે, અને જે દ્વિરુપગર્ભ એટલે
 સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાનીનું બાહ્ય રૂપ છે તેને કપિલ એવી
 સંજ્ઞા લગાડી છે, અને તેને ઋષિ શબ્દથી પ્રતોષ્યા છે. પરમેશ્વરને
 પોતાને ફરફિ એવી સંજ્ઞા ઈશ્વારાસ્થમાં આપવામાં આવી છે.
 પરમેશ્વરની શુભ્રતિ રૂપ રૂદ્ર, અને તેનાથી પ્રકટ થતા એટલે
 દષ્ટિપાતથી અભિવ્યક્ત થતા દ્વિરુપ ગર્ભ-પ્રજાપતિ-તે આઘ
 , વિદ્વાન્ કપિલ ગણાયા છે. યોગસૂત્ર ઉપરના (પા. ૧; સૂત્ર ૨૬)
 બાબમાં એક ગ્રામીન વાક્ય પંચસિખનું ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યું છે,
 અને ત્યાં “ આદિ વિદ્વાને સ્વેચ્છાથી શુદ્ધ સત્ત્વમય ચિત્તને નિર્માણ
 કરી, તેના ઉપર સ્વામિત્વ સંપાદન કરી, ઠરણાથી તે ભગવાન્
 પરમ ઋષિએ જિજ્ઞાસુ આસુરિને આ સાંખ્ય તત્ત્વ કહ્યું. ” આ
 વચનથી સ્પષ્ટ અનુમાન જાય છે કે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના આઘ
 , અવતરકમાં નિર્માણકાયાની શક્તિ હતી, અને તેઓ શુદ્ધ સત્ત્વમય
 ચિત્ત મેળવી-આવિર્ભાવ પામ્યા હતા. આ વિચાર ઉપનિષદના

હિરણ્યગર્ભ સાથેના કપિલના અભેદરોપને વિશેષ ટેકા આપે છે. આ હિરણ્યગર્ભનાં સૂત્રો ઋગ્વેદ સહિતામાં છે. ઋગ્વેદ મંડલ ૧૦-૧૨૧ સુકતમાં હિરણ્યગર્ભનાં રૂપ, ગુણ અને કર્મનું વર્ણન છે, પરંતુ તે દેવને મંત્રદ્રષ્ટા “કયા દેવને” કર્મ-એમ અગમ્ય દેવ રૂપે વર્ણવે છે. હિરણ્યગર્ભ અથવા પિંગલ વર્ણવાળા કપિલ ઋષિને-ભુવનના સાર રૂપે ઋગ્વેદ ૧૦-૧૬૮ માં વર્ણવ્યા છે. પ્રથમ જન્મેલા, વિશ્વની જલ રૂપ ધાતુના પરમ મિત્ર, દેવોના આત્મા, અને ભુવન મંડલના ગર્ભરૂપ એક દેવ આ સંસારમાં સર્વત્ર વિચરે છે. પાછળથી આ હિરણ્યગર્ભ-કપિલ-સાથે સાંખ્યના મહત્ તત્ત્વનો અભેદ થઈ તે તત્ત્વના અધ્યક્ષ પુરુષને હિરણ્યગર્ભ સંજ્ઞા મળી છે. જગત્કારણ વસ્તુના રવરૂપ સંબંધમાં અનેક વિચારોના ભેદો ઉપનિષદોના આરંભ પૂર્વે થયા જણાય છે. અધર્મર્ષણ ઋષિ (ઋ. ૧-૧૦; ૨. ૩૭) કાલતત્ત્વવાદી છે; પ્રજાપતિ પરમેષ્ઠી (ઋ. ૧-૧૨૯) પ્રકૃતિકારણ વાદી છે; બ્રહ્મણરપતિ (ઋ. ૨૦-૭૨) અદિતિ નામની દેવી સકિતના હીમામતી છે; અનિલ (ઋ. ૧૦-૧૬૮) પ્રાણવાદી છે; દીર્ઘતમસ (ઋ. ૧-૧૬૦-૬; ૪-૪-૧૩; ૮-૬૧૦) એક શ્વધ્વજવાદી છે; નારાયણ (ઋ. ૧૦-૬૦) વિશ્વવશવાદી છે; વિશ્વકર્મા (ઋ. ૧૦-૮૧) વિશ્વની સ્થૂલ રચનાના દ્રવ્યને (લાકડા) વિચારે છે, અને છેવટે મહીદાસ ઐતરેય (પે. બ્ર. ૨-૧-૨; ૨ ૧-૨-૬-૭) તથા છન્દોગ્ય ૧ ૧૬-૧) મૂલ અજ્ઞાનવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, જલ (આપ :) કારણવાદ વિગેરે અનેક સંજ્ઞાવનાઓ ઉભી કરી છેવટે પ્રજા અને પ્રાણુના યોગ વડે જીવનતત્ત્વનો ખુલાસો કરે છે. આ અનેક વિચારોની બ્યવસ્થા કરનાર સાંખ્યદર્શન શ્રૌતસમયમાં સેશ્વરવાદી જાંખા રૂપનું ઘડાઇ ચૂક્યું હતું, અને આ ઈશ્વર અથવા પ્રેરક પુરુષને અધીન અધ્યક્ષ અથવા અક્ષર અથવા પ્રકૃતિ છે—એવા નિશ્ચયને ધારણ કરવાવાળું સાંખ્ય આત્મીન ઉપનિષદોમાં જળકે છે. પ્રકૃતિ-પુરુષના દ્વિતને પ્રાધાન્ય આપનાર અને પુરુષમાં માત્ર ચિત્તિસકિત, અને પ્રકૃતિમાં

માત્ર ક્રિયાશાંદત રહેલી છે, અને પુરુષો અથવા જીવો અનેક છે અને તેમની પીઠમાં અંતર્યામી કાષ્ઠ પુરુષોત્તમ અથવા પુરુષ-વિશેષ ખીલકુલ નથી એવું નિરીક્ષર સાંખ્ય ઉપનિષદ સમયમાં ન હતું, અને તેવા સાંખ્યને ઉપનિષદમાં સ્થાન નથી એવો આમલ બ્રહ્મવાદીનો હતો, અને બ્રહ્મસૂત્રમાં જે મુખ્ય વિરોધ સાંખ્યનો થયો તે પાછળના નિરીક્ષર સાંખ્યને લગતો છે: બાકી અમુક પ્રકારની સાંખ્ય એટલે તત્ત્વમણુનાની પદ્ધતિ અને યોગ એટલે તે તત્ત્વોમાં તથા તત્ત્વોના છેવટના નિયામક પુરુષવિશેષમાં પ્રશ્નિધાન અથવા અભિધાન કરવાના મુદ્દા ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ સ્વીકારાયા જણાય છે. આ કારણથી વાલ્ક ઉપનિષદમાં, મૈત્રાયણી ઉપનિષદમાં, મ્હેતાશ્વતરમાં સાંખ્યદર્શનની અવ્યક્ત, મહત્, યોનિ, લિંગ, સત્ત્વ, રજ્જ્, તમસ, પ્રધાન, અગ્નિ પુરુષ વિગેરે પરિભાષા શી રીતે પેડી તેનો ખુલાસો થઈ શકે છે. ટુંકામાં ઉપનિષદ સમયમાં સાંખ્ય-યોગ હતા, પરંતુ તે બ્રહ્મવાદને બંધબેસતા રૂપના તથા અદ્વૈતવાદને ટેકો આપનારા હતા. આચારિ (પ્રસિદ્ધ સાંખ્યાચાર્ય) તથા વાર્ધગુપ્ત પંચ-શિક્ષા શુદ્ધ મનુવેદના મત્તિ છે. પાછળના નિરીક્ષર સાંખ્યદર્શનની ખીલવાથી છુદ્ધપડ્યાદભાવી છે. જમવાન ગૌતમશુદ્ધના જીવન સમયે (ઇ. સ. પૂર્વ ૫૬૩-૪૮૩) સાંખ્યમતની જગરી અસર હતી. તેમની જન્મભૂમિનું નામ તે સાંખ્યાચાર્ય કપિલના નામ ઉપર રચાયેલું હતું. તેનું નામ કપિલવારણ હતું. આચીન કાળમાં ગૌતમના પૂર્વજો-શાક્યો: તોફાની હતા. તેમણે તપોવનમાં અત્યાચાર કરેલો. તેથી કપિલમુનિ સ્થાન ત્યજી દ્વિમાસવના ઉંચા પ્રદેશમાં રીસાઈ ચાલ્યા ગયા. ત્યારે શાક્ય શુદ્ધોએ તેમની પ્રાર્થના કરી, તેથી અનુમત્ત કરી પોતાના કમંડલુની ધારા જ્યાં સુધી પડે ત્યાંસુધીની ભૂમિ પવિત્ર સમજી નગરી વસાવળે, અને ત્યાં જાવિ છુદ્ધ થશે એવો વર આપી કપિલમુનિ ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે જે નગરી વસાવવામાં આવી તે કપિલ

વારણ કહેવાઈ. તે શાક્યોના વંશમાં સિદ્ધાર્થ ગૌતમ દેટલીક પેઢીએ જન્મ્યા. તેમના પ્રથમ વિદ્યાગુરુ આરાડકાલામ અને ઉદ્ધક રામપુત્ર સાંખ્ય વિચારક અને યોગી હતા. ૨ તેમની પાસેથી ધ્યાનયોગ મેળવ્યા છતાં તત્ત્વનિશ્ચય ન થવાથી ગૌતમે આગળ પ્રયાણ કરી છેવટે સમ્યક્ સંબોધિ શુદ્ધગયામાં મેળવી, અને પાછા વળતાં પોતાના પ્રથમ ગુરુઓ પાસે ગયા, પણ તે સમયે તે ગુજરી ગયેલા જણાયા. ત્યાર પછી તેમણે કાશીમાં આવી ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કર્યું. આ ધર્મ-શાસનનો પાયો ચાર આર્થસત્યોમાં છે એટલે દુઃખ સત્ય, દુઃખસમુદય સત્ય, નિરોધ સત્ય, અને માર્ગ સત્ય—એ ચાર બૌદ્ધ આર્થ સત્યો સાંખ્યના, હેય, હેયહેતુ, હાન, અને હાનોપાય (૩)—એ ચાર સિદ્ધાંત સાથે મળતા છે. આ ઉપરાંત ગૌતમશુદ્ધના સમસાધીન પદ પૂર્ણ કારમય અથવા પુરાણકારમય (ઈ. સ. પૂ. ૫૭૨) આરૂઢ સાંખ્ય યોગી હતા. તેમણે ગૌતમશુદ્ધના ધર્મચક્ર પ્રવર્તનના ૧૬ મા વર્ષના અર-સામાં પ્રાવસ્તી (કોસલ દેશની રાજધાની) પાસે દેહત્યાગ કર્યો હતો. શુદ્ધધોપ તેમનો ઉદ્ધેષ અવેશક એટલે નાગા બાવા તરીકે કહે છે. નિરીશ્વરવાદની દિશા ઉપર સાંખ્ય દર્શન ધણું કરીને પૂર્ણ કારમય તીર્થંકરના સમય ઉપર વળ્યું લાગે છે, કારણ કે પૂર્ણ કારમયનું મંતવ્ય અધીત્યસમુત્પાદ—એટલે ચૈતન્યના સાંનિધ્ય માત્રથી પ્રકૃતિ કાર્યકાર શક્ય છે અને પ્રરપ-કેવલ ચિન્મય અને નિષ્ક્રિય છે એ પ્રકારનું હતું. ગૌતમશુદ્ધ પ્રતીત્યસમુત્પાદને માનનારા હતા, એટલે નકાર્યકારણના નિયમને અનુસાર સંસારનો પ્રવાહ છે, અને અવિદ્યાદિ કારણ સામગ્રી હોય ત્યાં સુધી જન્મ મરણ ચક્રવર્તનું નથી, અને તે

(૨) જુઓ અષ્વપોષનું શુદ્ધચારત તથા સાંદરાનંદ કાવ્ય (૨-૩) (૩) હેય એટલે ત્યજવા યોગ્ય ભાવિ દુઃખ, હેય હેતુ તે પુરુષ પ્રકૃતિનો અવિદ્યાજન્ય સંયોગ; હાન એટલે અવિદ્યાજન્ય સંયોગનો અભાવ; હાનહેતુ એટલે તે સંયોગના અલાવને સિદ્ધ કરનારી વિવેકપ્રજ્ઞાતિ.

સાંકળ—હેતુ અને પ્રત્યક્ષની ત્રુટિ ત્યારે સંસાર બંધ થઇ નિર્વાણ થાય છે. આથી પૂર્ણકારણ અક્રિયાવાદી કદીએ તો ગૌતમશુદ્ધ દિયા-વાદી દતા. આ પ્રમાણે સહિતા કાળનાં છૂટક સાંખ્ય વિચારોનાં બીજા રોશ્નર અથવા જ્ઞાતાવાદી સાંખ્યના રૂપમાં ઉપનિષદોમાં અંકુરિત થયાં છે, અને તે વૃક્ષવેલી પાછળથી નિરીશ્વરવાદ તરફ વળી છે, અને પૂર્ણ કારણના અવસાન પછી હાલના પ્રચલિત સાંખ્ય દર્શનમાં રૂપાંતર પામી છે.

યોગદર્શન સાંખ્ય ઉપર ઘસાયેલું છે; અને તત્ત્વદર્શનના ઉપાય તરીકે યોગને વેદાંતદર્શન પણ સ્વીકારે છે. આ મંથના બીજા પ્રકરણમાં લગભગ વીસ ઉપનિષદો યોગમાર્ગનાં ગણાવ્યાં છે તે આ મંત્ર્યને ખાસકરીને ટેકા આપે છે.†

†શ્રીત સમયમાં સાંખ્ય યોગનું રૂપ કેવા પ્રકારનું હતું તે --
 ૧૩ જુઓ. હિંદતત્ત્વગાનનો ઇતિહાસ પૂર્વાર્ધ-પ્રકરણ બીજું.

પ્રકરણ સત્તરમું ઉપનિષદો અને ભક્તિશાસ્ત્ર

પ્રાચીન ઉપનિષદો ઘણે ભાગે વિચારપ્રધાન હોવાથી સામાન્ય રીતે એવું સમજવામાં આવે છે કે ઉપનિષદોમાં ભક્તિનો અંશ નથી, પણ કેવલ વિચાર અથવા તર્કજ છે. પરંતુ ખરીરીતે ઔપનિષદ બ્રહ્મ સ્વભાવથી જ આનંદરૂપ હોવાથી, અને આનંદાત્મક બ્રહ્મ ઉપાસ્ય કોટિમાં મૂકાવાથી ઉપનિષદો કેવલ મુશ્કેલ વિચાર અથવા તર્કથી ભરેલાં નથી, પરંતુ તેમાં નિર્મલ પ્રેમના પ્રવાહો અને તરંગો પણ છે.

“બ્રહ્મને આત્મારૂપે નહિ જાણનારા મનુષ્યો! આનંદ વિનાના લોકમાં અંધકારમાં સડે છે,^૧ અને તેવા નિરાનંદ લોકમાં અવિદ્યાન અને જડ મનુષ્યો ભરણુ પછી જાય છે. જેઓ પોતાના આત્માને હું અપ્રરૂપ છું એવી રીતે ઓળખે છે, તેમને સર્વદેવ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી કંઈ વાસનાથી સરીરમાં દુઃખી થાય”^૨ આવા ઉપદેશમાં બ્રહ્મ કોઈ તટસ્થ ઈશ્વર જેવો પદાર્થ નથી કે જેની સાથે પ્રેમ સંબંધ ન હોય. માદવલ્કય અને મૈત્રેયીના^૩ સંવાદમાં મધુર વાક્યો વડે મૈત્રેયીને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે આત્મારૂપ વસ્તુને અર્થે ધન, પતિ, સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ, આજ્ઞાણ, ક્ષત્રિય, લોક, દેવ વિગેરે પ્રિય માગે છે, અને તેથી આત્મા પરમપ્રેમનું આલ્ષંગ્ય છે અને તે કારણથી તે છેવટનો પ્રિયતમ પદાર્થ છે; આવા આત્માનું દર્શન કરવા શ્રવણ, મનન નિદિધ્યાસન સાધવાનાં છે. શ્રવણાદિ સાધનો વડે આવા પરમ પ્રેમારૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ તો સર્વ કંઈ જાણવા ચોખ્ખાં તે જાણીયું સમજાય છે—આવો ઉપદેશ પણ આત્મા અથવા બ્રહ્મમાં સરસતાનું

જ્ઞાન કરાવે છે. વળી આવેા પરમાત્મા તે સ્વયં રસરૂપ તત્ત્વ છે, અને તેવા રસરૂપ પરમાત્માને મેળવી શુદ્ધ આનંદી થાય છે. તેવા અંતસ્તમ આકાશમાં રહેલા પરમાત્મામાં આનંદ ન હોય તો કેાણ પ્રાણધારણ પશુ કરે ? વિગરે તેતિરીય સાખા પણ પરમાત્માને રસ રૂપે અનુભવવા પ્રયોધે છે, અને તે રસ એટલોબધેા બરજક અને હ્રિયા પ્રકારનો છે કે જેના આગળ ચક્ષુષી રાગનો, મનુષ્ય ગંધરનો, વાસ્તવ ગંધર્વ જાતિનાં પ્રાણીનો, પિતૃએનો, દર્મજન્યેવોનો, સ્વાભાવિક દેવોનો, ઇન્દ્રનો, બૃહસ્પતિનો અને પ્રજાપતિનો આનંદ પણ પ્રમાણમાં હલકો છે. આ જ્ઞાનંદમાં મદાદનાર મુક્ત પુરુષ અન્ન-ભયાદિ પાંચે કાશમાંથી પાછો હડી સ્વરૂપમાં ઠરી એવી નિર્ભય અને નિઃશંક જૂમિકામાં આવી વસે છે કે તેને મેં પુરુષ ન કહ્યું અથવા પાપ કહ્યું એવા પદ્માત્માપનાં યજ્ઞ કદિ ભોક્તા નથી, કિંગરે જ્ઞાનંદવહીની વાક્યો સ્વરૂપાનંદની મસ્તીનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવે છે.

આવેા પ્રિયતમ જ્ઞાનરૂપ આત્મા કેવલ મતિની સૂક્ષ્મતાથી પકડાતો નથી, પરંતુ ભાવ વડે આજ્ઞ થાય છે. તે સ્વતંત્ર પંખી જેવો પરમાત્મા કોઇ માળો કરી અથવા ઘર કરી રહેતો નથી. પરંતુ પ્રેમ અથવા ભાવની સાંકળમાં સ્વયં બંધાઈ આવે છે, તે કલ્યાણ-મય પ્રભુ ભાવરૂપ પદાર્થને અભાવરૂપ બનાવે છે, અને નવી સર્જનની જૂતકલાને પુનઃ પ્રકટ કરે છે. તેને મેળવવા સાર જે મલ્લ-વેધ કરવાનો છે તેમાં પ્રણવને ધનુષ બનાવી, શુવાત્માને શર બનાવી, જ્ઞાનવસ્તુને લક્ષ્ય બનાવી, અપ્રમતે રહી, તન્મય યજ્ઞ ચિત્તને “ભાવસિનુ” રાખી જ્ઞાન વસ્તુનો વેધ કરવાની પ્રક્રિયા છે. આ જ્ઞાત્મા નામના દેવમાં જેઓ પરાભાકિત રાખે, જેવી દેવમાં ભકિત તેવી ગુરુમાં ભકિત રાખે, તેમને જ ઉપનિષદોના અર્થોપ પ્રકાશિત થાય છે

(૧) તૈ. ડ. ૨-૭; (૨) તૈ. ૨-૮

(૩) શ્વે. ૫-૧૪ (૪) મુંક ૨-૪-૪

(૫) શ્વે. ૬. ૨૪

પ્રાચીન ઉપનિષદોના ઉપર તારવેલા 'શ્વર' આદિ રૂપ યાદ છે કે પરબ્રહ્મ ભક્તિભાવથી બરેલા ધ્યાનયોગના વિષયરૂપ છે; અને તેમાં ચિત્તને માત્ર 'ગ્રીષ્મ' જનાવવા ઉપરાંત અત્યંત ક્રોધ જનાવવાનું કહ્યું છે. ઉપનિષદોમાં કેવલ જ્ઞાન નથી; તેમ કેવલ ધ્યાન નથી. જ્ઞાનને બાવયુક્ત રાખવાનું કહ્યું છે. અને ભાષને કેવલ દર્શનાના ધોડા ઉપર ચડવાનું કહ્યું નથી. પરંતુ સદૃશ્યને વળગવાનું કહ્યું છે. ધ્યેય પરબ્રહ્મને જેમ રૂપે જેવી લાવવાનો છે.

ધ્યેય પરબ્રહ્મને સગુણબ્રહ્મરૂપે સ્વીકારી પછી શાંત ભાવ અથવા પ્રશાંત પ્રેમ ઉદ્દીપ્ત થઈ રસમય સમુદ્ધ બને છે, અને તેના કલ્પોક્તિ અથવા તરંગો નવરસમિશ્ર ભક્તિનું રૂપ પકડે છે. આવી ભક્તિના વિષયરૂપે સગુણ બ્રહ્મનું શિવરૂપ અથવા વિષ્ણુરૂપ અથવા શક્તિરૂપ અથવા તેમનું અવતારીરૂપ અથવા કોઈ પણ વિષ્ણુરૂપ ભેવામાં આવે છે. શૈવ, શાક્ત અને વૈષ્ણવ ઉપનિષદો આ ભક્તિ સાચરના મૂલ તરંગો છે, અને તેમાંથી શાંતિસ્વમુનિની ભક્તિ મીમાંસા, નારદમુનિનાં ભક્તિ સૂત્રો વિગેરે ભક્તિશાસ્ત્રના સૂત્ર અથવા પ્રકટ થયા છે આ ભક્તિશાસ્ત્રના પ્રણેતા ઋષિઓ ઉપનિષદના ધ્યાનયોગના લીલા-યતીઓ છે, અને તેમના ઔપનિષદ સિદ્ધાંતો ધણે ભાગે ભાવપ્રધાન છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ભક્તિવડે કરેલા ધ્યાનાદિ આરાધન વડે થાય છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો છે.

ઉપનિષદો બજનીય બ્રહ્મનું અથવા પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ રચે છે, ત્યારે ભક્તિશાસ્ત્ર ભક્તિના રૂપ અને બેદીની વ્યવસ્થા કરે છે. મધુ-સૂદન સરસ્વતી બ્રહ્મસૂત્રો અને ભક્તિ સૂત્રોની આ પ્રમાણે ઝીઠ-વાક્યતા કરે છે. +

* જુઓ શાંતિવિજ્ઞાન દ્વા ૩-૧૪; જુઓ નારદની પરમ સુખ અથવા બ્રહ્માને મેળવવાની વિદ્યા દ્વા. પ્રવાહક, ૧-૨૫

+ જુઓ મહિરતાવન.

પ્રકરણ. અરાદસું.

ઉપનિષદો અને સામાજિક વ્યવસ્થા

ઉપનિષદોનો સમય બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના છેવટના સમયમાં અંતર્ગત થાય છે; અને તે પછી આરણ્યક ગ્રંથોના પછી આવે છે. શ્રોતસાહિત્યના વાક્યમાં ઉપનિષદોનું આ સ્થાન પછી સમાજના બંધારણ ઉપર કંઈક વિશેષ પ્રકાશ નાંખે છે. ઋગ્વેદની સંહિતાના સમયની જુમિ માત્ર પંજાબપર્યંત હતી; આર્યોની સંસ્કૃતિ આગળ ધપતી ચાલતી હતી; આર્ય અને દરણુ એવા મુખ્ય બેઠ હતા; દરણુ પ્રજા ધીમે ધીમે આર્યોની રાજ્યસત્તા જાગ્રમ્, પછી શદ્રવણુંમાં અંતર્ગત થવા લાગી હતી. બ્રાહ્મણકાળમાં આપણને સમજાય છે કે પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામ્યું હતું, ગંગામયુનાનો પ્રદેશ, મધ્ય હિંદ અને શેડે ધણે અંશે ગોદાવરીપર્યંત આર્યોની સંસ્કૃતિ જાગ્રી હતી. શતપથ બ્રાહ્મણના સમયમાં ગાંધાર, (કંદહાર) પંજાબ, (કેકય) કુરુપ્રાચલ, કાસલ અને વિદેહ (મિથિલા)—પર્યંત આર્ય સંસ્કૃતિ આગળ ધપી હતી. સરસ્વતીના પ્રદેશમાંથી નીકળી માઠવ રાજ્ય ગૌતમ સદ્મચ નામના પુરોહિત સામે અગ્નિસંહિત પ્રવાણ કરતાં કરતાં પૂર્વમાં સદાનીરા નદી આગળ આવી આટક્યા, અને પુરોહિતે અગ્નિને નિવેદન કર્યું કે સદાનીરાની પૂર્વ જાણએ તમને સ્થાપું છું—આ પ્રકારની આખ્યાયિકા શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે, અને તે એમ સૂચવે છે કે વિદેહ (મિથિલા) અથવા દાહના વિહાર પ્રાંતની સદાનીરા આગળની પશ્ચિમ દિશાપર્યંતની હદ સુધી સાગ્નિકો જાગ્ર વસ્યા હશે, અને કાસલ અને પિત્તેહની સવાઈ જૂદી વાડતારી આ નદી સુધી વૈદિકોનો પ્રચાર થયો હશે. ત્યારપછી મિથિલા પ્રદેશમાં ગૌતમવંશના બ્રાહ્મણોએ પોતાની

સત્તા જમાવી વૈદેહ રાજ્યો સામે માહ સંબંધમાં આપ્યા જણાય છે, અને યાગવલ્ક્ય મહર્ષિના પ્રતિજ્ઞા અને તર્કશક્તિએ વૈદેહ રાજ્યમાં બ્રહ્મવાદની સ્થાપના કરી જણાય છે. જિહ્વારૂપક ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ-વિદ્યાની તર્કિક પ્રતિષ્ઠા જનકવૈદેહની પરિષદમાં ચર્ચાનું સ્પષ્ટ ભાન થાય છે. ઠમ્હાંડનું ગૌણપણું અને રાનકાંડનું પ્રધાન્ય સ્થપાયું સુખ્ય કેન્દ્ર વિદેહ રાજ્ય જણાય છે.^૧ છેવટે શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્યે આ રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, અને વેદની યશસ્વિતા પ્રતિ સ્પષ્ટ અનાદર દર્શાવનારા જૈનતીર્થંકર મહાવીર અને ભગવાન ગૌતમશુદ્ધ પાણી આ જમિમાં પ્રકટ થયા છે.

પ્રાચીન વિદેહ રાજ્યની મર્યાદા મગધ રાજ્યમાં પાછળથી અંત-ગત થઇ જણાય છે. ઉપનિષદ કાળમાં મગધના વસુ ચંદ્રના પુત્ર બહદ્રથે મોટા પુત્રને રાજ્ય સોંપી વનમાં જઈ ભગવાન શાકાયન્ય પાસે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેના જ ઉપદેશની આખ્યાયિકા ઉપરથી સમજાય છે કે ચક્રવર્તીઓનાં રાજ્યો વીતી ગયાં હતાં, અને તે સમયે હારતરર્ષી નાનાં રાજ્યોમાં પડતાઇ ગયો હતો. પ્રાચીન ચક્રવર્તીઓનાં નામો—સુઘમ્ન, બૂરિઘમ્ન, હંદ્રઘમ્ન, કુવલ-યાશ્વ, યૌવનાશ્વ, વલ્કિયાશ્વ, અશ્વપતિ, શશિબંદુ, દરિશ્વંર, અંબરીષ સર્વાંતિ, યમાંતિ, અનરૂપ, ઉક્ષસેન, ઉત્થ, મરત્ત, હરત-બહદ્રથના સ્મૃતિપટ ઉપર તરવર્તી જણાય છે. આ રાજ્યો પ્રશ્નિ અને નિવૃત્તિની જીવનમર્યાદા સમજી ઉત્તર જંગલમાં પરમદંસ પદને મેળવવા પ્રયત્ન કરતા જણાય છે. જેવાં પ્રશ્નિધર્મમાં ચક્રવર્તીનાં નામો તરવરે છે તેમ નિવૃત્તિધર્મમાં નીચેનાં પ્રાચીન પરમદંસોનાં નામ સ્મૃતિ ઉપર લખાયલાં જણાય છે,^૨ સંવત્ક, આરુણિ, સ્નેતકેતુ, દુર્વાસા, ઝગ્નુ, નિદાધ, જગ્ગરત. દત્તાત્રેય, દેવતક વિગેરે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરોનાં જીવન આદર્શરૂપે ચલ્લુવામાં આવતાં હતાં. તેઓ નિર્મય,

નિષ્પરિગ્રહણ, શુદ્ધમનવાળા, શિક્ષા પણ ઉદ્દેશાત્માજી ઘણી ચાલી જનારા, માલાલાલમાં સમણદિવાળા, ધન્યાચાર, દેવમંદિર, ધાસની દૂરી, વૃક્ષમૂલ, કુંભારની જાપરી, અગ્નિહોત્રની શાળા, નદીના રેતાળ પ્રદેશ, પર્વતની ગુફા, વિગેરે સ્થાનોમાં સ્વર્તત્ર વિહાર કરનારા શુદ્ધ ધ્યાનમાં પરાયણ રહી સંન્યાસ વડે દેહત્યાગ કરતા હતા.*

ઉપનિષદના કાળમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ઘડાઈ ચૂકી હતી તેમ જતાં અનુલોભ વિવાદ થતા હતા, અને ચાર વર્ણુ હતા, પણ હાલના જેવી નાતો ન હતી. અનુલોભ વિવાદથી થતી પ્રભ પ્રતિ મોટા મનથી કામ લેવામાં આવતું હતું. તેમને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર આપી વેદવિદ્યા શિખવવામાં આવતી. મહીદાસઅતરેય ત્રીમુનિષ્ઠની કન્યાનો પુત્ર હતો, છતાં શાખા પ્રવર્તકે મંપિ થયો હતો. તે દીર્ઘ આશુપ બોગવી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા જીવન્મુક્ત દશામાં મેળવી શક્યો હતો. સત્યકામ જાગ્રાલ જાગ્રાલ નામની સેવા કરનારી દાસીનો પુત્ર હતો, પરંતુ તેની મના અને તેના પોતાના સત્યવચન ઉપર બ્રાહ્મણ છે એમ માની હારિદ્રુમત ગૌતમ નામના ગુરુએ યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર આપી બ્રહ્મવિદ્યાની અનુકૂલતા કરી આપી હતી અને તે સત્યકામ જાગ્રાલ જાગ્રાલ શાખાનો પ્રવર્તક આચાર્ય થયો હતો. જાગ્રાલ શાખાનાં ઉપનિષદો વર્ણુચમની બહુ પરવા કરનારા નથી, પરંતુ શૈવસંપ્રદાયના આચારના પોષક છે. ૪તાંડપચાત્ર-જુમાં વત્સ અને મેધાતિથિ ખતે કાશ્યગોત્રના વિદ્યાર્થીઓ લઢી પડ્યા, અને મેધાતિથિએ વત્સને શ્રદ્ધાનો પુત્ર હું એમ કહી અપમાન કર્યું; વત્સે પોતાના શુદ્ધ જાતિ સંસ્કારની ખાત્રી અગ્નિ પ્રવેશ વડે કરી આપી. કવચગ્રેલૂપ જાતિએ શરૂ હતો, પરંતુ મંત્રદષ્ટા તરીકે સ્વીકારાયો હતો. ૫ સયુધ્વા રૈકવ નામના દરિદ્ર પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણે રૂદ જાતિના

* જુઓ જાગ્રાલ (૧) છા. ૩. ૧૬; (૨) છા. ૪-૪-૬ (૩) જુઓ જાગ્રાલ, વૃદ્ધજાગ્રાલ, મરમ જાગ્રાલ, રૂદાસ જાગ્રાલ; (૪) તાંડ્ય બ્રાહ્મણ ૧૪-૬ ૬; (૫) ઇ. મા. ૬-૫; તથા મ. ષ્. ૧. ૩. ૩૪.

જનશ્રુતિ પૌત્રાણ્ય રાજની પુત્રીનું કન્યાદાન લઈ તે રાજને અહ્યં
વિદ્યા આપી હતી અને વેદમાં ખેડેલો શબ્દ સ્વાર્થ છતાં પાછળથી
અહ્યંસૂતના સમયમાં શુચાદુદાવ શોક કરીને પીમળ્યો તેથી જન
શ્રુતિને શુદ્ધ શબ્દવડે સમજવાએ પ્રત્યેયો છે એવી યોગ્યતાની તાણા-
તાણ કરવી પડી છે

આચાર ધર્મ ઘણે ભાગે સારી રીતે જાણતો હતો. સપળા
ગૃહ સંસ્કારો ગર્ભાધાનાદિથી તે અંત્યેષ્ટિ સુધીના વૈદિક મંત્રોથી
કરવામાં આવતા હતા. પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં ગ્રામ્યભાવ અથવા પશુભાવ
ન હતો, પરંતુ ઉત્તમ પ્રજા પ્રકટ કરવાની સુપ્રજનન શાખની
વાસના હતી. નિર્માણ્ય પ્રજાની માગણી થતી નહતી, પરંતુ પથ્થર
અથવા વજ્ર જેવો દઢ શરીરવાળો પુત્ર થાય એવી કુદરતી પ્રજા-
વાસના પ્રવર્તતી હતી. પુત્રીઓ પશ્ચ વિદુષી થઈ કુલની પ્રતિષ્ઠા વધારે,
એવી નિર્દોષ મહાવાકાંક્ષા દેખતીઓમાં હતી. મનુષ્યનું લૌકિક નામ
ગમે તે પાડવામાં આવે પરંતુ તેનું રક્તરશ નામ વેદ એટલે જ્ઞાન છે,
એવો સંસ્કાર નામાભિધાનમાં થતો હતો.^(૧) સારીરશાસ્ત્રનું સવિ-
શેષજ્ઞાન^(૨) ઉપનિવદ વિદ્યામાં આવશ્યક ગણાતું. ચિત્તવંશની શુદ્ધિના
અભિમાન ઉપરાંત ઉત્તમ માતૃવંશનું^(૩) વારંવાર સ્મરણ કરવામાં આવતું
હતું. સ્ત્રીઓને ગ્રામીન કલ્પમાં ઉપનયન સંસ્કાર હતો તે હુમ ધરે
હતો, પણ સઘીવધૂ અને અહ્યંવિદુષી-એવા વર્ગમાં યુવતિઓ પડતી
હતી. સંસાર માંડવાની વાસનાવાળી સઘીવધૂ જનતી અને તેઓ
ગૃહસ્થમાં કુશલતા મેળવતી. યાગવલ્કયની કાલ્યાણની આ વર્ગની કુશલ
સ્ત્રી હતી. નૈષ્ઠિક અહ્યંયર્થ પાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ અહ્યંવિદુષી તરીકે
જીવન ગાળતી, અને તેઓ પરિષદમાં જ્ઞાનચર્ચામાં ભાગ લઈ શકતી

(૧) છા. ૪-૨-૩ તથા વ્ર. સૂ. ૯-૩-૩૪.

(૨) ઇ. ૨ તથા છા. ૫-૩-૨૦; ઘૃ. ૬. ૨; (૩) જુઓ ઘૃ.
૬. ૪; (૪) મૂળે ઓ. (૫) ઘૃ. ૬-૫.

હતી. માર્ગી, વાયકનવી તથા મુખ્યાલા આ વર્ગની હતી પ્રૌઢ્યે વિષ-
કવ મનવાળી અને વૈર અવાળી સ્ત્રીઓ પતિ સાથે આરણ્યમાં જતી
અને પ્રવ્રત્ત્યા પણ સ્વીકારતી હતી. યાત્રવલ્ક્યની મૈત્રેયી આ વર્ગની
હતી. સ્ત્રીવર્ગની વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠાનાં ઉદાહરણો માર્ગી, મૈત્રેયીમાં છે,
અને કલાની પ્રતિષ્ઠાનું ઉદાહરણ કાત્યાયનીમાં છે. પરંતુ આ વિદ્યા
કલાનો પ્રચાર એકદમ ઉપનિષદ કાળમાં પ્રકટ થયેલો ન હતો, પરંતુ
સંહિતાકાલની વિશ્વવારા, (મ. પ. ૫-૨૮) અપાલા, આત્રેયી
(મ. પ. ૮-૯૧), ધોપા, કાક્ષીવતી (મ. પ. ૫-૧૦-૨૯-૪૦), ભોપામુદ્રા
(મ. ૧-૧૭૯-૧-૨) વાદ્ અંબુણી (મ. ૧૦-૧૧૯) વિગેરે અનેક
મંત્રદષ્ટી સ્ત્રીઓની સંસ્કૃતિનો વારસો હતો. આચાર્યકુલમાં રહેલા
વિદ્યાર્થીઓની ધણી કાળજીથી આચાર્ય પત્નીઓ સંભાળ રાખતી.*

આશ્રમે મુખ્ય ત્રણ હતા, પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા
પછી જીવ-મુક્તિના સુખની અભિવ્યક્તિ અર્થે સંન્યાસાશ્રમ દાખલ
થયો હતો. પરંતુ સંન્યાસ ધણે ભાગે વિદ્વત્સંન્યાસ હતો, વિવિદિયુ
સંન્યાસ બહુ પ્રચલિત ન હતો. બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક આચાર્યો ધણે
ભાગે મદ્દાશાલાવાળા શ્રોત્રિયો હતા. યાત્રવલ્ક્ય મદ્દપિંએ વિદ્વત્સંન્યાસ
લીધો હતો, અધિદાર વિના મૃદત્યાગ કરનારને બ્રહ્મ અથવા અવ-
ધીર્ણ માનવામાં આવતા હતા. વેદવિદ્યા બણી રલા પછી સમા-
વર્તન સમયે દાદની મુનીવર્સિટીમાં જેવું ચાન્સેલરનું ભાવજી
શ્રેણ્યુએટો સમક્ષ થાય છે તેવું ભાવજી સ્નાતકો પ્રતિ કુલચુરુ કરતા
હતા. તેમાં સ્વયવચન ઉપર, ધર્મના આવરણ ઉપર, જાવિ અભ્યાસ
કરવા ઉપર, પ્રજાતંત્ર ચલાવવા ઉપર, સ્વાધ્યાય પ્રવચનના કર્તવ્ય
ઉપર, માત, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિ પ્રતિ માન અને સાદાર
દર્શાવવા ઉપર, મોટા માણસોનાં સુચરિતોને જ માત્ર આદર્શરૂપે
રાખવા ઉપર, અને નહારાં ચરિતોની ઉપેક્ષા કરવા ઉપર; શ્રદ્ધા
અને સમજણ સાથે દાન કરવા ઉપર જાર મૂકવામાં આવતો

હતો,^૧ આ જીવનમાં અભિવિદ્યા દ્વારા સિદ્ધિ ન થાય તો પણ શુદ્ધ અભિની જિજ્ઞાસા ઉદય કરી પવિત્ર કુટુંબમાં ચાલુ રહેવા ગૃહસ્થ રૂપે શ્રુતિ સેવી, વેદાધ્યયન કરી અને પ્રવચન કરી, ધાર્મિક પ્રજાને પ્રકટ કરી, સર્વ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી, અહિંસા વ્રત સેવી, દેહને ત્યાગ કરી અભિલોકમાં પુનરાશ્રિતિ વિનાનો કમમોક્ષ મેળવવાનું ધ્યેય આગળ તત્ત્વ રાખવામાં આવતું^૨ હતું.

વ્યવહાર ધર્મની રાજધર્મની શાખા સારી રીતે ખાસેલી હતી. 'પરંતુ ચક્રવર્તી' રાજ્ય નહિ હોવાથી સ્વરાજ્ય, વૈરાજ્યવાળાં ગણરાજ્યો હતાં. જ્યાં એક રાજ્યના જન્મ નીચે રાષ્ટ્ર વ્યવસ્થા હતી, ત્યાં રાજ્યો વિદ્યા દ્વારા નિપુણ હતા. તેઓ પરિપક્વ બની વિદ્વાનોનું સન્માન કરતા; અને મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી અને નિરગ્નિક એટલે અગ્નિ હોત્ર વિનાનો કોઈ દિવસ નથી; કોઈ વ્યભિચારી પુરુષ નથી, અને સ્વૈરિણી સ્ત્રી નથી, કોઈ દાક પીનાર નથી-એવું કહેવામાં રાજ્યને અભિમાન^૩ થતું. સારાંશ પ્રજાની નૈતિક શુદ્ધિ કેટલે રાજ્યોનું ચોક્કસ ધ્યાન હતું એક રીતે ન્યાય કરવાના ધોરણ ઉપરાંત હવે પ્રયોગ વડે ન્યાય નિર્ણય થતા હતા, એટલે તપાસેલા ધાતુના ગોળાને હાથમાં મૂકી દાઝે તો સહાય અને ન દાઝે તો નિર્દોષ ગણવાના પ્રયોગો રામરાજ્યના સમયથી ચાલી આવતા ઉપનિષદ કાળમાં પણ ચાલુ હતા.^૪ રાજ્યો પાસે આજ્ઞાઓ વિદ્યા સંપાદન કરવા દોહી આવતા હતા; અને રાજ્યો દાન ધર્મ રૂપે વિદ્યા આજ્ઞાઓને તેમનું જાતિ અભિમાન ખંડિત ન થાય એવી રીતે આપતા હતા. ક્ષત્રિય અશ્વપતિ કેકેયે સ્વેતકેતુ આસણેય આજ્ઞાઓને, કાશીરાજ્ય અખત શત્રુએ ગામ^૫ આજ્ઞા કરી આજ્ઞાઓને-આવી રીતે ઉપનિષદોનાં સદસ્ય આખ્યાં જણાય છે.

(૧) ઠે. ૧. ૧૧; (૨) છા. ૮. ૧૫; (૩) છા. ૫-૧૧-૫;

(૪) છા. ૬-૧૬.

આટલું છતાં દાન રમવાનો^૧ હોય ઉપનિષદ કાળમાં આદ્ય
જાણી છે, અને સરિતા કાળમાં જે ખોડ વધે કન્યાનું પાણિ પ્રદાય
થતું એવું અનુમાન છે તેને જાહેર ઉપનિષદ કાળમાં નાની વયમાં
પરિણીત સ્ત્રી પેતાના પતિ સાથે રહેતી હતી એવું સમજાય
છે. પશ્ચિમના ગાંધારાદિ દેશમાંથી દેશનિકાલ કરી અપરાધીને દૂર
પ્રદેશમાં આખો બાંધી છોડી દેવામાં આવતો હતો.^૨ અંત્યજને
સંસ્કૃત ગામના છેડા ઉપર નિવાસ રાખવામાં આવતા હતા. સતીનો
પ્રચાર હોય એવું જણાતું નથી.

પ્રાચિત્ત ધર્મમાં વિદ્યા અને તપ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો
હતો. ધર્મના ત્રણ સ્તંભ માનવામાં આવતા:- (૧) ધર્મ, અધ્યાયન
અને દાન એ ત્રિપુટીનો એક સ્તંભ. (૨) તપ, બીજો સ્તંભ, અને
(૩) નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સાથે શુરકુલમાં વાસ કરી મરણપર્યંત રહેવું,
આ ત્રણ પ્રકારના ધર્મનું અનુદાન કરનાર પુણ્યસોઠમાં મરણ
પછી ગતિ કરનારા મનવામાં આવતા. પરંતુ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ જ
અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે એવો નિશ્ચય હતો.

યજુર્ધર્મ^૩ એટલે કંઈક અવગણના^૪ હતી, અને તેવા ધર્મને
ત્રેતાયુગનો માનવામાં આવતો હતો. ધર્મ, દાન, તપ વિગેરે પરલોકનાં
સુખસાધન માનવાને જાહેર ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને
ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો મનાતાં હતાં, અને તેમાં પણ મરણ ઉત્પન્ન
કરે તેનાં શારીર તપની અવગણના^૫ થતી સહિત સમયમાં ઈન્દ્રાદિ-
દેવોને જાહેર પ્રત્યક્ષ પૂજ્ય દેવ આદિત્ય અથવા સૂર્ય મનાતા બ્રહ્મની
ઉપાસનાનું મુખ્ય યજ્ઞ આર્ચનન સૂર્યજ મનાતું. તે બિંબમાં
સમષ્ટિ દિરણ્યગર્ભ દેવ અગ્નિમાત્રી છે એવું મંતવ્ય હતું; અને
તેમાં જીવે અર્ધગ્રહ કરવાનું સૂચવવામાં આવતું. આને પાછળથી
કાર્યબ્રહ્મ-પ્રથમગ-બ્રહ્મા-પ્રજાપતિ નામથી વ્યવહારવામાં આવ્યા છે.

- (૧) છા. ૪-૧-૬; (૨) છા. ૨-૧૦-૧; (૩) છા. ૬-૧૪;
(૪) છા. ૨-૨૭; (૫) મું. ૧-૨ (૬)

આ કાર્યજ્ઞના પ્રેરક જ્ઞાને કારણે જ્ઞાન કહેતા, અને તેને અંતર્યામી-ઈશ્વર-રૂઢ વિગેરે સંજ્ઞાઓ મળી હતી. આ અંતર્યામી ઈશ્વર સમગ્ર સ્થૂળ જ્ઞાનાંના અધ્યક્ષ પુરુષ અથવા નારાયણમાં સર્વ યજનું કેન્દ્ર હતું. તે યજનારાયણ તે વિષ્ણુ એવી ભાવના પ્રકટ થઈ હતી. આ પ્રમાણે શાજ્ઞના પૌરાણિક કાળના જ્ઞાન, વિષ્ણુ, રૂઢના સંપ્રદાયોનાં બીજ, હિરણ્યગર્ભ, નારાયણ પુરુષ, અંતર્યામી રૂઢ વિગેરેમાં ઉપનિષદ સમયમાં નંબાયાં હતાં. આ ઉપરાંત સામાન્ય લોકમાં જે દેવો પૂજ્ય મનાતા હતા-જેવા કે પિતાયક (ગણપતિ), નંદી, રકંદ (પશુમુખ), ગરુડ, વૃસિંદ, દુર્ગા-તેમને પણ જ્ઞાનના અંશરૂપ માની માની પૂજવામાં આવતા હતા.

તેથીસ કાલિ દેવોને ૩૩ વર્તમાં ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. આ તેથીસ વ્યૂહમાં આઠ વસ્તુ, અગ્નીઆર રૂઢ, બાર આદિત્ય; ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ-એટલાનો સમાસ થતો. આ અધિદૈવ વર્ગના ૩૩ દેવાની પ્રતિષ્ઠા અગ્નિ-પૃથ્વી, વાયુ-અંતરિક્ષ, અને આદિત્ય દુષોઠ અંદ્રમા-નક્ષત્ર મંડલ-એ આઠ વસ્તુમાં, દસ પ્રાણો (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો) અને મન રૂણી અગ્નીઆર રૂઢમાં, બાર માસના બાર આદિત્યમાં, વિદ્યુતમાં ઇન્દ્રની, અને હવિર્દ્રવ્ય અથવા પશુદ્રવ્યમાં પ્રજાપતિની માનવામાં આવતી. આ ૩૩ દેવોનો પણ સમાસ ત્રિલોકીના અગ્નિ-પૃથ્વીમાં, વાયુ-અંતરિક્ષમાં, અને આદિત્ય-દુષોઠમાં કરવો; તે છતાં ત્રિલોકીના ત્રણ અધ્યક્ષમાં, તે ત્રણને અન્ન (ભોગ્ય વિશ્વ) અને પ્રાણ (ભોક્તા એતન) -એ બેમાં સમાસ થતો, અને તે બેનો પ્રાણાત્મા સૂત્રાત્મા-હિરણ્ય ગર્ભ-રૂઢ એક દેવમાં કરવો-એવું સમજાવવામાં આવતું. આ કાર્ય જ્ઞાનની પીઠમાં ઉપારણ “પરાદેવતા” -કારણ જ્ઞાનની શક્તિ છે એવું છેવટ મંતવ્ય હતું.

ઉપર મુજબ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મનું પ્રચલિત રૂપ ઉપનિષદોમાં પ્રવર્તેલું જણાય છે.

પ્રકરણ આગણીસેમું —

ઉપનિષદો વેદબાહ્ય દર્શનો અને વેદથી અવિરોધી આગમો

ઉપનિષદોમાં પ્રવર્તતો વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો પવન વેદમર્યાદાનું
હેવટે અતિક્રમણ કરી ગયો જણાય છે. સાંખ્યયોગ વેદમર્યાદામાં
રહ્યાં અને તે દર્શનોનું પ્રાચીન રૂપ કેવું હતું તે આપણે વિચારી
ગયા. ઉપનિષદોના અંત સમયમાં આન્વીક્ષિકી એટલે ન્યાયવિદ્યા
રાજકર્મમાં ખાલી હતી. વૈશેષિક દર્શનની પરમાણુ કારણવાદની
પ્રક્રિયા પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપનિષદોમાં ઉતરી આવી હોય એમ
જણાતું નથી, પરંતુ તે પ્રક્રિયા પાશુપત આગમમાંથી પ્રકટ
થયાનું જણાય છે. પરંતુ ઉપનિષદોના હેવટના ભાગમાં વેદબાહ્ય
વિચારવાળા સાધુઓના આચારવિચારો અસ્પૃશ્યવાસીઓમાં પેઢેલા
જણાય છે, અને તેમાં જૈન અને બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોનાં પ્રથમ બીજો
ઉગ્યાં હોય એમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે “સર્વાશ્વ”
અક્ષર્યકે “માં દસ એટલે જીવ ભરે છે, જીવન પરમાત્મા છે; જીવ
જે જે શરીરમાં પ્રવેશ છે તે તે શરીરમય થઈ જાય છે. કેટલાક
પરમહંસો “નિર્ગ્રંથ અને શુદ્ધ આનંદપરાયણ હતા” — આ
વિગેરે ઉપનિષદ વાક્યો થી મહાવીર પૂર્વભાવી નિર્ગ્રંથ સાધુઓના
વિચારોનાં પૂર્વરૂપ છે. જૈનોના આદ્યતીર્થંકર કાષ્ઠકદેવ આ વર્ગના
“નિર્ગ્રંથ” સાધુ હતા, અને પાછળથી તેમને હિંદુ ધર્મીઓએ વિષ્ણુના
અવતાર માન્યા છે.

વેદમર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી સ્વતંત્ર તર્ક કરનારા પ્રતિ ઉપ-
નિષદોને તિરસ્કાર દોવાનું નીચેના મૈત્રી ઉપનિષદના અવતરણથી
સમજાશે:—

(૧) મ્લે. ૨. ૬; (૨) મ્લે. ૫; (૩) જમ્બાલ ૬ (૪) જુઓ
માગવત સ્કંધ ૫-૩;

■ જેઓ નગરના માજકો હોય છે, જેઓ અધ્યાત્મ જાતિના મનુષ્યોને મળત કરાવનારા હોય, જેઓ શૂન્યા શિષ્ય હોય, શૂન્યજાતિના શાસ્ત્રમાનવાળા હોય, જેઓ ગ્રામ, નટ, ભટ, રવડતા સાધુ, નાટકનાં પાત્ર થનારા હોય, રાજાનું કર્મ કરવામાં રૂપિત અત્યાચારવાળા થયા હોય, વળી જેઓ યજ્ઞ, રાક્ષસ, જૂત, મણુ, પિશાચ, નાગ વિગેરેની ઉપાધિ અમે દબાવીએ છીએ એવું કહેનારા હોય, વળી જેઓ મિથ્યા કાયાવસ્થા ધારણ કરનારા હોય, કાને કુંડળ રાખી કરનારા હોય, જેઓ કપાલ ધારણ કરનારા હોય, વળી જેઓ મિથ્યા તર્ક અને દર્શનો વડે અને ઇન્દ્રિય વડે વૈદિક મર્મદામાં રહેવા ઇચ્છતા હોય, તેમની સાથે રહેવું નહિ, કારણ કે તેઓ ઉઘાડા ચોર છે, અને સ્વર્ગથી બદ્ધ કરનારા છે. નૈરાત્મ્યવાદના જગ વડે મિથ્યા દર્શનવાળા તર્ક વડે ભોલ ભોળવાઈ ભમે છે, તેવા વેદવિદ્યા બાજુ છે.”

ઉપરના અવતરણમાં જુદાપૂર્વાભાવી મિથ્યા સાધુઓનું ચિત્ર જણાય છે. નૈરાત્મ્યવાદ વડે આપણે ગૌતમજીવનો પોતાનો ઉલ્લેખ સમજવાનું કારણ નથી, પરંતુ તેમના પૂર્વાભાવી નૈરાત્મ્યવાદીઓનો ઉલ્લેખ હોય શકે, કારણ કે અર્હંત, ધમણ, પ્રતિજુદ્ધ—એ શબ્દો સામાન્ય ત્યાગીઓને યતપથ બ્રાહ્મણમાં લગાડવામાં આવતા હતા, અને ત્યારપછી તે જૈનસાધુ અને બૌદ્ધબિક્ષુના વિશેષાર્થમાં રૂઢ થયા હતા.^૨

વેદમર્મદાના મુખ્ય વર્ણાશ્રમના કેન્દ્રમાંથી ખસેલા, પરંતુ એકેશ્વરવાદને માનનારા કેટલાક વિચારકો મિશ્રમર્મદામાં રસા જણાયા છે, એટલે કે જૈન અને બૌદ્ધોની પોંડે વેદને પ્રમાણભૂત નહિ માનનારા એમ નહિ, પરંતુ વેદ ઉપરાંત સ્વયંજૂ આત્મોના ઉદયને માનનારા થયા હતા. તેઓએ વેદસિદ્ધાંત ત્રેવર્ણિકોને વારતે છે એમ

માની બાહ્યજ્ઞા સાથે ધિરોધ કર્યા વિના સાર્વજનિક ઈશ્વરભાવના આગમોમાં પ્રકટ કરી. આ આગમોનો ઉદ્ય લગભગ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ જેટલો જુનો છે. આ આગમ પ્રકાશક આદિત્યનું કૃત્ય મુખ્ય મનાયું છે; તેને પાછળથી શિવનું પાંચમું ઇશાનમુખ કહેવામાં આવ્યું છે. આ પંચમ મુખ અથવા સોતમ્વડે ગ્રહ આદેશ નામનાં પુષ્પોમાંથી, 'પરોરત્ન' રસ નીકળે છે અને તેના બોક્ષાઓ તે સાધ્ય દેવો છે; અને તે પ્રણવધ્વજનામના મુખવડે તે રસ બોગવે છે. વેદની વહસ્તવિદ્યા પ્રધ્વીમાંથી સોપ પામે તો વિદ્યાતપના સાધનવડે આદિત્ય પાસેથી ઋષિજનો મેળવે છે એ મંતવ્ય શ્રૌતસમયનું ધર્મ જૂનું છે, અને તેનું ઉદ્દહરણ યાગવલ્ક્યની શુક્લયજુર્વેદની પ્રાપ્તિ સ્મૃતિ પાસેથી થયાનું ૨૫૪ છે. વેદસાહિત્ય સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં પ્રથિત થયા પછી અપૌરુષેય વિદ્યાનો પ્રવાહ સદાસર્વદા બંધ રહે એવું વેદવેતાનું માનવું ન હતું, પરંતુ સ્વયંપ્રભાત વેદધ્યાનવાળા તત્ત્વવિદ્ પુરુષો પાકે છે અને તેઓનાં અનુભવવાક્યોને જાગમ સંસાર મળી છે. ભાંડૂક્ય ઉપનિષદ અને તેના ઉપરની પહેલા પ્રકરણની કારિકાને આગમ કહે છે આ ઉપનિષદ અને કારિકાનું મૂલ કોષ્ઠિણ્ય વેદ-શાખાની સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં અઘાપિ પદકયું નથી અને તેથી છાન્દોગ્યની પરિભાષા પ્રમાણે તે પંચમમુખનું આગમ છે, અને સાધ્ય એટલે મનુષ્યદેવોને પ્રકટ થયેલું છે. આ પંચમમુખના આગમો ઉપનિષદોના અનુસંધાનમાં ધણા પ્રકટ થયા છે. શૈલગંગો, સાત્વત (વૈષ્ણવ) આગમો, શક્ત આગમો વિગેરે આ પ્રકારનું મિત્ર સાહિત્ય છે. આ આગમવાદીઓ વેદને પ્રમાણ માને છે, પરંતુ તે ઉપરાંત આગમોને પણ સમાન પ્રમાણવાળું સંહિત્ય માને છે. આ આગમવાદીઓ જૂના વેદને નિગમ નામ આપે છે, અને નવા સાહિત્યને આગમ નામ આપે છે. આગમવાદી, બ્રહ્મવાદ અને ઈશ્વરવાદ, બ્રહ્મવાદ અને નાશમણની ઐકાંતિક ભક્તિનો વાદ, બ્રહ્મવાદ અને

શિવાદૈતવાદ અથવા શાકત અદૈતવાદની એકવાંક્યતા કરે છે, અને નિમમ અને આગમનો વાસ્તવ વિરોધ નથી, પરંતુ અધિકાર બેદરે વ્યવસ્થા કરે છે. આ વ્યાપક ભાવરૂઢે ઘણાં આગમ પ્રકરણો પાછળથી ઉપનિષદ સમૂહમાં પેઠાં જણાય છે. પરંતુ તે મૂલ શ્રીતસાહિત્યના અંશ નથી, પરંતુ આગમ સાહિત્યના અંશ સમજવાના છે.

આગમવાદીઓએ હિંદુધર્મને ઘણા વ્યાપક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યા જણાય છે. તેમાં પણ દ્રાવિડોએ આગમધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ હિંદની મર્યાદા બહાર સુમાત્રા જવા વિગરે રથજોમાં કર્યાના પુરાવા મળ્યા આવ્યા છે. ઇસવીસનના બીજા સૈકાનાં અરસામાં હિંદુસ્થાનમાંથી કેટલાક સાહસિકોએ ચંપા પ્રદેશમાં (હાલનો આનામનો પ્રદેશ Indo-China) હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. આ રાજ્ય-સત્તા હાખસ ઘતા પહેલાં ઘણા આધેના પૂર્વદેશમાં હિંદુઓનો વ્યાપાર અર્થે જવરઅવર હતો. પ્રથમ રાજ્યની સ્થાપના શ્રીમાર નામના રાજા વડે ઇસવીસનના બીજા સૈકામાં થઈ હતી. આ હિંદુઓનું રાજ્ય ઇસવીસનના તેરમા સૈકા સુધી ત્યાં રહ્યું હતું. તેરમા સૈકામાં “અનામીસ” લોકોવડે તે રાજ્ય નાશ પામ્યું. આ હિંદુ રાજ્યો ધર્મે શૈવ દના; અને વિષ્ણુનો તથા શુદ્ધનો પણ દેવ તરીકે સ્વીકાર કરતા હતા. મોટાં સિવમંદિરોની સ્થાપનાએ થઈ હતી. તેના સિવાસેઓ અને અવશેષો હાલ મળ્યા આવ્યા છે. શ્રીમારથી છઠ્ઠી રાજા ભદ્રવર્મા હતો (ઇ. સ ૩૮૦-૪૧૩) તેણે ભદ્રેશ્વર સ્વામીનું સિવમંદિર બંધાવ્યું હતું. આ મહાદેવ ચંપારાજ્યના કુલદેવતા મનાતા હતા. તે મંદિરનો વૈભવ સૌરાષ્ટ્રના પ્રભાસના સોમનાથના વૈભવ જેવો હતો.

આ ઉપરાંત જૂના કંબુજ (Cambodia-Indo-China)

જુઓ Ancient Indian Colony, Vol. I, Champa, 1927.

પ્રદેશમાં શિવાલેખ મળ્યા આવ્યા છે. તેમાં ઇસવીસન ૧૮૦૨ થી ૧૮૫૨ સુધીમાં શૈવધર્મની સ્થાપના આ પ્રદેશમાં થવાનું લખાણ છે. હકીકત આ પ્રમાણે છે: જાત્રા ખેડમાંથી જયવર્મા (ખીજે) કંથુજમાં આવી વસ્યો. આ રાજાના ગુરુ શિવ દેવસ્થ હતા. હિન્દુપુરના ભદ્રપોગી ગામમાં આ ગુરુને જાગીર મળ્યા હતી. આ ગુરુનું કુલ ભદ્રપુરમાં હતું. આ ભદ્રપુર ભદ્રવર્માએ ઈ. સનના ૭૬૧ સૈદામાં તે પ્રદેશમાં સ્થાપ્યું હતું. આ ગ્રામમાં હિન્દુસ્થાનમાંથી હિરણ્યદાસ નામના શિવાચાર્ય ત્યાં આવ્યા હતા. તેમણે શિવ દેવસ્થને ચાર શાસ્ત્રો શીખવ્યાં, આ શાસ્ત્રોનાં નામ:—શિરચ્છેદ, વીળાશિક્ષા, સંમોહ, નયોત્તર હતાં, આ તંત્ર ગ્રંથો હતા. શિવદેવસ્થને દેવરાજ એટલે શિવલિંગને સંપ્રદાય શીખવવામાં આવ્યો હતો. આ શૈવ તંત્રાનુસારી શૈવધર્મને રાજધર્મ તરીકે જયવર્માએ સ્વીકાર્યો હતો. શિવદેવસ્થના માતૃવંશના સ્વામીઓને દેવરાજની ધાજક તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા હતા.

ઉપરના ચાર તંત્ર ગ્રંથો જયચંદ્રચામલના લાગ જણાય છે, અને તે પશ્ચિમાખનાય અથવા પશ્ચિમસોતસથી પ્રકટ થયા છે.*

ઉપનિષદોના એકેશ્વરવાદને કેવું વિપુલ સૂતરપ પાછળથી મળ્યું, અને તે પૂર્વમાં અને દક્ષિણમાં કયા સુધી પ્રસર્યું તેનું આ રમણીય ચિત્ર છે.

*: "Tantrik Texts—Studies in Ancient Kamubuja." (Indian Historical Quarterly, Vol. V, pages 754-759, Vol. VI, page 97-107.)

પ્રકરણ વીસમું

ઉપનિષદો અને તેના ઉપર બંધાયેલાં દર્શનો

ઉપનિષદોની આડકતરી અસર વેદખાતે દર્શનો જેવાં કે જૈન અને બૌદ્ધ ઉપર કેવી રીતે થઇ છે તથા શૈવ, વૈષ્ણવ અને શાકત આગમો સાથે તેનો કેવો સંબંધ છે એ વિચાર્યો પછી ઉપનિષદો ઉપર પ્રત્યક્ષ પ્રામાણ્યનો આધાર રાખનારી વિચારશ્રેણીઓ કંઈ કંઈ હત્યમ થઇ છે તે વિચારવાનું રહે છે. ઉપનિષદોને તત્ત્વજ્ઞાનનું શ્રુતિપ્રગ્યાન કહે છે, કારણ કે તેમાં અનુભવી પુરુષોની પ્રતિભામાં જે રહસ્યો સ્કુપી છે તેનું ગુરુપરંપરાગત જ્ઞાન અર્થિન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ઉપનિષદોનાં વાક્યો અનેક રંગબેરંગી મુગંધી પુષ્પો જેવાં છે. તેમાંથી છડી કરવી, ગુચ્છ કરવો, સેર કરવી, માળા કરવી, અથવા પુષ્પની ચાદર ખનાવવી એ મતિભેદ અને રુચિભેદ ઉપર અવલંબે છે. શ્રૌતકાલના અવધિએ ઉપનિષદોનો આવિર્ભાવ બંધ થયો, પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાનો સારસ્વત પ્રવાહ ઇતિહાસકાલમાં એટલે રામ.યજુ-મદ્દાભારતના સમયમાં નવા ક્ષેત્રમાં થઇ વહેતો ચાલુ રહ્યો હતો. આ પ્રવાહનું વિશુદ્ધ રૂપ શ્રીકૃષ્ણાવતારની ભગવદ્ગીતામાં અને મદ્દાભારતનાં બીજાં પ્રકરણોમાં છે. આ પ્રણાલિકામાં લોપ પામેલું શ્રૌતજ્ઞાન રમૂતિના રૂપમાં પુનરુત્થાનને પામ્યું છે; અને રાજવિદ્યા અને રાજગુણ વિજ્ઞાન થી કૃષ્ણાવતારમાં અર્જુનને નિમિત્ત કરી નવા સુંદર રૂપમાં ઝળખ્યું. આ કારણથી ભગવદ્ગીતાને રમૂતિ-પ્રરથાન એવું નામ મળ્યું છે, અને તે શ્રુતિને કમલે કમલે અનુસરે છે. આ રમૂતિ પ્રરથાનમાં મુખ્ય આધારગ્રંથ ભગવદ્ગીતા છે, અને તે હિંદુઓના સર્વ સંપ્રદાયોનો માનનીય પ્રમાણગ્રંથ છે. તે ઉપરાંત

તે પ્રસ્થાનમાં ભગવદ્ગીતા ઉપરાંત 'સનત્સુખતીય', 'ઉત્તરંગીતા', અનુગીતા અને વિષ્ણુસહસ્રનામનો સમાસ થાય છે. આ પાંચ પ્રકરણ અથો મહાભારતમાં અંતર્ગત થયા છે અને ખરી રીતે મૂલ ભારતમાં પણ હોય એવું અનુમાન બળ્ય છે. આ સ્મૃતિપ્રસ્થાનના વિશેષ ધર્મના અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંશે નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છે:—

૧ શ્રુતિ પ્રસ્થાનમાં બ્રહ્મનો તત્ત્વવાદ છે, અને તેમાં દેવતાવાદ ગૌણ છે. ઉપાસ્યબ્રહ્મ ઉપરાંત જેયબ્રહ્મ છે એવું વિધાન ઉપનિષદોમાં છે. આ તત્ત્વ જે અવ્યક્ત અને અક્ષરપદવાચ્ય છે તેમાં પુરુષોત્તમ અથવા પરમેશ્વર ભાવનું સ્થાપન કરી બ્રહ્મનું ભગવાન એવું નામાંતર થયું.

૨ કર્મકાંડનાં કેવલ શ્રૌતકર્મોને બદલે સ્માર્તકર્મોને સ્થાન ઇતિહાસકાળમાં મળ્યું; પરંતુ આ બંને પ્રકારનાં કર્મો તથા સંસારનાં બ્યવહાર કર્મોમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના, અને તેના ફલમાં આભિસંધિ રાખ્યા વિના ઈશ્વરાર્પણ સુદિયી કર્મ કરવાનો વિશેષ ધર્મ પ્રકટ થયો. શ્રૌત-સ્માર્ત અને બ્યાવહારિક કર્મો ફલાભિસંધિ વિના ઈશ્વરાર્પણ સુદિયી કરવા વડે ચિત્તનું શોધન ર્ધ જ્ઞાનાધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે એવો સિદ્ધાંત પ્રવેશ પામ્યો. આ સિદ્ધાંતને કર્મયોગ એવું નામ મળ્યું.

૩ આ કર્મયોગની પીઠમાં જ્ઞાનયોગ હોવો જોઈએ, અને કર્મ તથા જ્ઞાનનો સમન્વય અથવા એકવાક્યતા થવી જોઈએ. બંને કર્મપૂર્વક એકજ મોક્ષરૂપ થ્યેવ ઉપર લઈ જાય છે, અને તેથી સાંખ્યયોગ—જ્ઞાન અને કર્મ વિરોધી નથી પરંતુ પરસ્પરનાં ઉપકારક છે, આ મતવ્ય દાખલ થયું.

૪ આ બંને યોગોમાં—કર્મયોગમાં અને જ્ઞાનયોગમાં—મનુષ્યના પ્રવૃત્તિધર્મ અને નિવૃત્તિધર્મનો વિનિયોગ થાય છે તે વાત ખરી, પરંતુ સર્વ મનુષ્યો ફલાભિસંધિ વિના કર્મ કરી શકે

તેવા હોતા નથી; તથા સર્વ મનુષ્યો શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા અને નિર્મળતાવાળા હોવા સંભવતા નથી. આથી પ્રાણીમાત્રને ઉપયોગી થાય તેવા ત્રીજા પ્રકારના યોગની જરૂર જણાઈ અને તેનું નામ ભક્તિયોગ. આ ભક્તિયોગ મંદ, મધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારીને સર્વને બંધ એસે તેવો આ રમ્ભતિપ્રસ્થાનમાં રચવામાં આવ્યો. પ્રેમ અથવા પ્રીતિ તે મનુષ્ય પ્રાણીનો સ્વાભાવિક ચિત્તનો ધર્મ છે તેને સાંસારિક પદાર્થોને બદલે ભગવાનનું આલ્સંબન આપવું, અને આ આલ્સંબન કાં તો વ્યાપક પુરુષોત્તમ અથવા પરમેશ્વર હોય, પછી તે સાકાર અવતારી પુરુષ હોય, અથવા સાકાર વિમૂર્તિ હોય, અથવા સાકાર અર્થા (પૂજ્યમૂર્તિ) હોય-ગમે તે હોય તોપણ તેમાં અંતર્ધામી ભગવત્તત્ત્વ છે અને તે ભક્તના અધિકાર અનુસાર પ્રેમસંબંધમાં આવી ભક્તનો ઉદ્ધાર કરે છે એવી ભાવના રમ્ભતિપ્રસ્થાનમાં પેડી.

૫ આ ભક્તિના આલ્સંબનરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપ, ગુણ અને પરાક્રમનું જ્ઞાન કરાવનાર ભગવાનનાં સહસ્ત્રનામ અને તેના અર્થ ચિતવવા અને ભગવાનના માહાત્મ્યનાં ગુણકથન શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિવડે સિદ્ધ કરી ભગવાન પ્રતિની પ્રીતિને એવી સર્વોત્કૃષ્ટ કક્ષા ઉપર ચઢાવવી કે જેથી એક ક્ષણનો પણ ભગવત્તત્ત્વનો વિરહ સહન ન થાય.

આ પાંચ વિશેષ ધર્મો મૂલ્ય શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં છુટકે બીજરૂપ હતા તે વિશેષ અંકુરિત આ રમ્ભતિપ્રસ્થાનના પ્રકરણોમાં થયા; અને આ રમ્ભતિ સદસ્યરૂપ છે તે દર્શાવવા ભગવદ્દર્શનાના પ્રત્યેક અધ્યાયને ડર્બનિપદો એવી સંખ્યા આપવામાં આવી છે. પ્રાચીન શ્રુતિપ્રસ્થાનનાં ઉપનિષદો ઉપરાંત આ ભગવાને શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં ગાયેલાં ઉપનિષદોમાં શી વિવક્ષણુતા છે તે જણાવના અધ્યાયના અંતે વ્રજાવિયાવાં ચોગ્ગાત્રે...વિષાદયોગો નામ...એવી પુષ્પિકા હેતુ પુરસ્કાર દાખલ થઈ તેનો હેતુ એવો છે કે મૂલ્ય ઉપનિષદો વ્યારે

અપૌરુષેય છે, ત્યારે આ ગીતાનાં સહસ્રો શ્રીકૃષ્ણાવતારે પૌરુષેય પ્રકટ કર્યાં છે; વળી જૂનાં ઉપનિષદોમાં મુખ્યત્વે કરીને અહાવિંશ છે, પરંતુ કર્મનું કૌશલ વર્ણવનારે યોગશાસ્ત્ર નથી. ત્યારે ભગવદ્-ગીતાનાં ઉપનિષદોમાં તે કર્મકૌશલ છે; વળી જૂનાં ઉપનિષદોમાં જે યોગ છે તે કેવલ માનસયોગ છે, પરંતુ ભક્તિયુક્ત વેગવાળો યોગ નથી, ત્યારે ભગવદ્ગીતામાં ભક્તિયુક્ત યોગ છે. ઉપરના વિશેષ હેતુઓનું પ્રતિપાદન ભગવદ્ગીતામાં હોવાથી, અને શ્રીકૃષ્ણના ધર્મસ્વરૂપતાર સંબંધમાં કાષ્ઠપણ સંપ્રદાયવાળાને વિવાદ નહિ હોવાથી ભગવદ્ગીતા તે બીજું પ્રસ્થાન ગણાયું છે.

આ શ્રુતિપ્રસ્થાન અને સ્મૃતિપ્રસ્થાનને પ્રાચીન વિચારકો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન—એવી સંજ્ઞાઓ આપે છે. અહીંના સાક્ષાત્કાર પડે પ્રકટેષુ પ્રાતિબિમ્બાન તે પ્રત્યક્ષ અને તે શ્રુતિમાં પ્રકટ થયું છે. તેને અનુસરતું જે પરાક્ષણ તે અનુમાન અને તે ભગવાનની અવતારી અવસ્થાની સ્મૃતિ. પરંતુ આ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન-શ્રુતિ અને સ્મૃતિ—એ બેનો સમન્વય કરવામાં અને એકવાક્યતા કરવામાં અનેક તર્ક અને પ્રમાણમર્મોદાના સ્વરૂપની જરૂર પડે છે. આ શ્રુતિ-સ્મૃતિની અથવા ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતાનાં ઉપદેશની એકવાક્યતા કરવા જે ન્યાયો રચવા એટલે પૂર્વપક્ષ (Thesis), ઉત્તરપક્ષ (Antithesis) અને નિર્ણય (Synthesis) કરવાની પદ્ધતિ રચવી તેનું નામ ન્યાયપ્રસ્થાન. આ ન્યાયપ્રસ્થાનનો મૌલિક અંશ તે અહમદન; જેનાં વેગંત સૂત્ર, શારીરિક મીમાંસા, ઉત્તર મીમાંસા વિગેરે નામાંતર છે. આ ન્યાયપ્રસ્થાનમાં સિદ્ધાંતની રચના કાષ્ઠ સ્વતંત્ર તર્ક ઉપર નથી, પરંતુ ઉપનિષદ વાક્યોનો સત્યાર્થ શો છે તેના ઉપર અવલંબે છે. તેમાં તર્કનો આશ્રય લેવામાં આવે છે તે ખરૂં, પરંતુ તે વેદવાક્યોને પ્રમાણ માની અર્થાનિર્ણયમાં દેવા તર્ક કરવા તેટલા પૂરતો જ. જેઓ સ્વતંત્ર તર્ક ઉપર પોતાના સિદ્ધાંત

અથવા દર્શનની સ્થાપના કરવા માંગે છે તેમનું કેવલ તકની આશ્રય લઈ ખંડન કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ઉપનિષદોના શ્રુતિપ્રરથાન ઉપર સ્મૃતિપ્રરથાન અને તેના ઉપર ન્યાયપ્રરથાન એમ ત્રણ પ્રરથાનોની એકવાક્યતા. શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવને અનુસાર કરી જે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ રજૂ થાય તેનું નામ શ્રુત્યનુસારી દર્શન કહેવાય. આવા દર્શનના સ્થાપક-પુરુષને આચાર્ય સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. ઉપનિષદોના ઉપર સ્મૃતિ અને ન્યાયને અનુસાર ભારતવર્ષમાં અનેક મતો પ્રકટ થયા છે. તે સર્વ મતોના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનું સ્થાન ઉપનિષદને લગતા નિર્ણયમાં હોય શકે નહિ તે સર્વ મતોનું સ્વરૂપ સામાન્ય જાણવું હોય તેમજો દ્વિંદતત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનાં દસથી તેર પ્રકરણો પાંચવા લલામણુ કરવામાં આવે છે. આ સર્વ મતોમાં અભિનત્ત્વ તે પામ સાચ છે અને જીવનો મોક્ષ અભિગમ વડે છે-એ સમાન તંત્ર સિદ્ધાંત છે. પરંતુ જીવનો અને જગત્સો તે અભિનત્ત્વ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે અને તે બે અભિનત્ત્વ કાર્ય છે કે સ્વતંત્ર વસ્તુઓ છે-એ મુદ્દાઓ ઉપર ભારે વિવાદ છે.

અભિનત્ત્વના બાદશયજી મુનિનો પોતાનો અભિપ્રાય શેા દેનો એ એક મુદ્દો છે. અને ઉપનિષદો સ્વમુખે શું કહે છે તે બોલે મુદ્દો છે. આ મતના વિચારકો પૈકી કેટલાક સૂત્રકાર બાદશયજીને ઉપનિષદોના અર્થનિર્ણયમાં પ્રમાણ્યૂત માનીને આગળ ચાલે છે; અને કેટલાક એમ માને છે કે સૂત્રકારનો આશય સ્પષ્ટ કરવો તે લાઘ્યકાર અથવા દીકાગરનું કર્તવ્ય નહીં, પરંતુ જ્યાં સૂત્રકારનો અર્થ મૂલ ઉપનિષદોને બંધબેસતો ન હોય ત્યાં શ્રુતિ અનુસાર સ્વતંત્ર નિર્ણય પણ કરવો. ઘણા આચાર્યો પ્રથમ વર્ગમાં પડે છે, શંકરાચાર્ય બીજા વર્ગમાં પડે છે.

ઉપનિષદોના તાત્પર્ય ઉપર ત્રણ મત બંધાય છે (૧) અદ્વિત

મત, (૨) દ્વૈત મત, (૩) દ્વૈતાદ્વૈત મત. બ્રહ્મસૂત્રના શંકરપૂર્વભાષિ વિવરણ કરતાંઓ પૈકી ઉપવર્ણ્યાર્થ કંઈક શંકરાચાર્યના સિધ્ધાંતને ટેકા આપનાર હતા એમ સમજાય છે; અને બોધાવન મુનિ કંઈક રામાનુજના સિધ્ધાંતને ટેકા આપનાર હતા એવું અનુમાન જાય છે.

શંકરાચાર્યની પહેલાંના (૭૮૮-૮૩૨) જ્ઞાતિકાર વિગેરેના મંથો મળ્યા આવતા નથી પરંતુ ભર્તૃપ્રપંચ (૬૫૦) જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયવાદી ઉપનિષદોના વિવરણ કરનારા હતા. ત્યાર પછી શંકરાચાર્યે જે ભાષ્ય ત્રણે પ્રસ્થાનો ઉપર રચ્યાં તેનો સિધ્ધાંત કેવલોદ્ભૂત મત કહેવાય છે; તેમાં બ્રહ્મજ પરમસત્ય પદાર્થ, જીવ આપેક્ષિક સત્ય પદાર્થ, પછી તેને અંશરૂપ, પ્રતિબિંબરૂપ અથવા આભાસરૂપ ગણો, અને જગત્ બ્રહ્મથી અનન્ય જીવનો બ્રહ્મથી એક ભાસવો તે અવિદ્યાને લીધે છે, અને તે અવિદ્યાનો વિદ્યાએ કરી નાશ થાય તો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય, અને મોક્ષનો આવિર્ભાવ થાય આવું મંતવ્ય છે. ત્રીજી શાખા રામાનુજાચાર્યની (૧૦૧૭-૧૧૩૭) ત્રિશિષ્ટાદ્વૈત મતની છે, જેમાં નારાયણ અથવા વામુદેવ અથવા પરબ્રહ્મનાં ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જગત્) એ શરીર છે તથા આ ત્રિપુટી વચ્ચે શરીર-શરીરી ભાવ છે, પરંતુ નારાયણના રવરૂપની જહાજના તે ચિદ્ અચિત્ નથી આવું મંતવ્ય છે. ચોથી શાખા શુદ્ધાદ્વૈતમતની શ્રી વલ્લભાચાર્ય (૧૪૭૬-૧૫૩૦) ની છે. તેને શુદ્ધાદ્વૈત એવા હેતુથી કહેવામાં આવે છે કે બ્રહ્મમાંથી માયાવડે જગતનો જન્મ ઉત્પન્ન થયો છે એવું શંકરમત-વાળા માને છે તે બરાબર નથી, પરંતુ બ્રહ્મ પોતે જ અનેક વિરુદ્ધ-ધર્માશ્રયવાળું હોય જગદાકાર પરિણામવાળું થાય છે, અને તેમાં બ્રહ્મનો દુઘમાંથી દહીં થાય તેવો વિકારી પરિણામ નથી, પરંતુ સોનાના કડાં વિગેરે અવિકૃત ભાવવાળા ઘાટ થાય તેવું પરિણામ થાય છે એવું માનવામાં આવે છે. પાંચમી શાખા વિદ્યાનભિદ્ધ (૧૬૫૦) ની અવિદ્યાગાદ્વૈતની છે, જેમાં જગત્ પ્રકૃતિમાંથી પ્રસર પામે અને પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, પુરુષો પણ પુરુષોત્તમમાંથી

આવિર્ભાવને પામે છે, અને તિરોધાનને પામે છે. પ્રલયકાલમાં પુરુષો અને પ્રકૃતિ પુરુષોત્તમમાં જેમ દુધમાં પાણી એકમેક થઈ ભેદ જણાય નહિ તેમ અવિસક્ત થઈ જાય છે, એવું મંતવ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણ શિવાચાર્ય (૧૩૩૦) નો શિવાદ્વૈતમત ક્રમિક બેદાબેદવાદ ઉપર સ્થાયી છે, અને ઘણેભાગે શાંકરઅદ્વૈત સાથે મળતો છે પરંતુ તેમાં વિશ્વ અને જીવ માધિક નહિ પણ સાચા છે, અને શિવ અને જીવ વચ્ચે ઉપારય ઉપારુક સંબંધ છે, અને મોક્ષનું રૂપસાધુત્વ છે, કૈવલ્ય નથી એવું પ્રતિપાદન છે.

દ્વૈતવાદના પ્રખર પ્રચારક મધ્વાચાર્ય અથવા આનંદતીર્થ અથવા પૂર્ણપ્રગ (૧૦૩૯-૧૧૨૦) છે. તેઓ સ્પષ્ટ જીવ-ઈશ્વર વચ્ચે બેદભાવ જ માને છે, અને જાને વચ્ચે સ્વસ્વામી સંબંધ સ્વીકારે છે.

દ્વૈતાદ્વૈતની બે અવાંતર શાખાઓ છે. એક શાખાના પ્રવર્તક ભાસ્કર ભટ્ટ (૧૦૦૦) છે; અને તે આધ્યાત્મિક બેદાબેદ માને છે; બીજી શાખાના પ્રવર્તક નિંબાર્કાચાર્ય છે (૯૯૦) અને તેઓ સ્વાધ્યાત્મિક બેદાબેદ માનનારા છે.

પ્રકરણ એકવીસમું

ઐપનિષદ વિદ્યાની યુરોપ તથા અમેરિકામાં અસર

(૧) પશ્ચિમની તત્ત્વ વિદ્યા ઉપર અસર થવાનાં કારણો.

હિન્દુસ્થાન સંબંધી જૂનામાં જૂની માહિતી ડાયોનીસીઅસને (Dionysius) હતી. પ્લીનીના કહેવા મુજબ ડાયોનીસીઅસને ફીલાડેલ્ફસ (Philadelphus) ના રાજ્યમાં એલથી તરીકે હિન્દુસ્થાન મોકલવામાં આવ્યો હતો. હિન્દુસ્થાનની પ્રજાની સાધન-સામગ્રીનું તેણે પાછા આવ્યા પછી સવિસ્તર વર્ણન લખ્યું છે ત્યાર પછી ઇ. સ. પૂ. ૨૪૦-૧૬૬ માં અલેક્ઝાન્ડ્રીઅન લાયબ્રેરીના પ્રેસિડેન્ટ ઇરોસ્ટોનીસ (Eratosthenes) હિન્દુસ્થાન સંબંધમાં ઘણી માહિતી ધરાવે છે. એચીનાઇસ (Achinæus) કહે છે કે ટોલેમી ફીલાડેલ્ફસના સરખમ્મા ઘણી હિન્દુસ્થાનની અ.ઓ., શિકારી કુતરા, ગાયો, તથા મશાલા દેખાડવામાં આવતા, અને ઘણો માલ હંટ ઉપર લઈ ફેરવવામાં આવતો હતો.

હિન્દુસ્થાન અને ઈજીપ્ટના ટોલેમીઝ (Ptolemies) પચ્ચેતો વ્યવહાર સીધા માર્ગે ન હતો, પરંતુ આડકતરી રીતે ચાલતો હતો. સ્ટ્રેબો (Strabo) જણાવે છે કે ટોલેમીઝના સમયમાં હિન્દુસ્થાન તરફ ઘણા યોગ્ય મુસાફરો જઈ શકતા હતા, અને માત્ર ઘણો થોડો લાભી શકતા હતા આ ઉપરથી ઘણા સાહસિક મનુષ્યો જતા આવતા હશે, એવું અનુમાન થાય છે. મહારાજા અશોકે અલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને મોકલ્યા હતા. સીરીઆ તથા અલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાંથી હિન્દુસ્થાનમાં ઘણા ગ્રીકો વેપારને અર્થે જતા આવતા હતા, અને તે અવરજવર ચંદ્ર ગુપ્તના રાજ્ય સમયમાં થતો હતો. એડીફ (Edifit)

અને ગ્રામીન બેરેનીકે (Berenike) વચ્ચે એક પુરાતન મંદિરના અવશેષ મળ્યા છે. તે ઉપરના લેખ પરથી જણાય છે કે હિંદુસ્થાનનો સોફોન (Sophon) નામનો સખસ ગ્રીક દેવતા પાન* (pan)ની પૂજા અર્થે ત્યાં રહ્યો હતો.

ડૉ. હુલ્ટ્ઝ (Hultzsch) જણાવે છે કે બેન્ગલોરના ખજાનામાં ટોલેમી સોટર (Ptolemy Soter)નો રૂપાનો સિક્કો મળ્યો હતો. સંદર્ભે, જે ઓગસ્ટસ (ઇ. સ. પૂ. ૬૯ થી પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૪)ના રાજ્ય સમયમાં શ્રવતો હતો, તે જણાવે છે કે હિંદુસ્થાન સાથેનો વેપાર વધતો જતો હતો; કારણ કે એકસો વીસ વેપારી હિંદુસ્થાન વહાણ મારફત પહોંચી ગયા હતા ઇ. સ. ના પહેલા સદ્દકાના અંત સુધીમાં એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં એક Periplus Maris Erythraei નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે લેખમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની હકીકત લેખકે પ્રત્યક્ષ અનુભવના આધારે લખી છે. આ પેરીપ્લસ કહે છે કે હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ કાંઠા સાથે ગ્રીક અને રોમનોનો બારે વેપાર હતો, રોમન મુસાફરો પાંડય રાજ્યમાં અને ચેરા (ચૌલ) રાજ્યમાં રહેતા હતા. જળવાન વરનો અને મેન્ડો કવચ ધારણ કરી પાંડય રાજ્યમાં રાજાના અંગરક્ષક તરીકે રહેતા હતા; તથા પાંડય રાજ્ય અને અન્ય દક્ષિણપથના રાજ્યોના લશ્કરમાં રોમન સૈનિકોની બન્ટી હતી હતી. તેવી જ રીતે ચૌલ રાજ્યમાં ગ્રીક વેપારીઓ આવતા હતા, અને ગ્રીક શિલ્પીઓ ચૌલ રાજ્યના રાજ્યમહેલ બાંધવામાં રોકાતા હતા.

ત્યાર પછીની માહિતી ટોલેમી આપે છે. આ સખસ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆનો મોટો બૂગોળજાતી હતો. તે ઇ. સ. ના બીજા સદ્દકામાં શ્રવંત હતો. તે લખે છે કે હિંદુસ્થાનના કુલકોની માહિતી, અને મુખ્યત્વે કરીને મધ્ય દેશના પહવાડેના મુલકની માહિતી, તેને

* પાન ઇલાની સમાન આકૃતિના ગ્રીક દેવ હતા.

ગ્રીક મુસાફરોથી મળી હતી એટલું જ નહિ પણ કેટલાક હિંદુઓ એલેક્ઝાન્ડ્રીયા આવેલા અને જેઓ ભાગ્યંતુર્ય ગ્રીક બોલતા હતા તેમની પાસેથી મળી હતી. ટોલેમી લખે છે કે હિંદુસ્થાન સાથે ગ્રીસ દેશનો વેપાર બહોળો હતો.

નાસિકના લેખો ખતાવી આપે છે કે “રમણક” એટલે રોમના વતનીઓએ કેટલીક ગુફાઓ સાધુઓને અર્થે તૈયાર કરાવી અર્પણ કરી હતી. કલ્યાણના લેખમાં ચવનોનો ઉલ્લેખ છે. રાજપીપળાને લગતા મુલકમાં ગ્રીક વેપારીઓ રાજાને મળવા જતા હતા. હિંદુઓ ગ્રીકને ચવન, યોન, યોનક-એ નામથી ઓળખતા હતા, રોમનને રમણક, અથવા રોમણક નામથી ઓળખતા હતા, એલેક્ઝાન્ડ્રીયાને તેઓ ચવનપુર, રોમકપુર, અથવા “અલસદો” નામથી ઓળખતા. x

છેલ્લો હિંદુસ્થાનની માહિતી આપનાર ગ્રીક લેખક કૉસમોઝ ઇન્ડીકોપ્લેસ્ટીસ (Kosmos Indikopleustes) છે. તે લગભગ પાંચ સદી પછીની હકીકત કહે છે. તે મનુષ્ય સાધુ હતો. ખ્રીસ્તી સાધુ તથા ગ્રીક મૂર્તિપૂજકો વચ્ચે સમયની છૂટી છૂટી હકીકત આપે છે, અને તેઓ હિંદુસ્થાનની તત્ત્વવિદ્યા, ધર્મ અને સામાજિક રીતરીવાજને લગતી માહિતી આપે છે. આ માહિતી તેઓ સીરીઆ અને એલેક્ઝાન્ડ્રીયાનો હિંદુસ્થાન સાથેના જવરઅવરવાળા મુસાફરોના કહેવાથી આપે છે. હિંદુસ્થાનમાં પહેલો એલેક્ઝાન્ડ્રીનો વતની આવેલો તેનું નામ સ્કીથીએનસ (Skythianus) હતું, અને તે બાધજનના એપોસ્ટલનો સમકાલીન હતો. ટોલેમી અને ડાયોન કેસીઅસ (Dion Cassius) એલેક્ઝાન્ડ્રીયામાં આવેલા હિંદુઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઇજીપ્ટ અને હિંદુસ્થાન વચ્ચેના સંબંધની ખાત્રી આપનાર એક પુરાવો ઓક્ઝીરી-કસ (Oxyrhyn-

x જુઓ The Commerce between the Roman Empire and India-by E. H. Warmington.

ohas) , આગળના ખોદકામમાંથી મળ્યો છે. ઇ. સ. ના પીઝ સૈદ્ધાંતમાં ગ્રીક કારસનો “ પેપીરસ ” ઉપરનો લેખ છે. તેમાં એક ગ્રીક સ્ત્રીના નામે ચેરિટીયન (Charition) -નું ચિત્ર વર્ણવ્યું છે. તે સ્ત્રી કાનડાના કાંઠા ઉપર વહાણ લાગવાથી હિંદુસ્થાનમાં જઈ ચલી. ડૉ. હુલ્ઝેચ (Hulzech) આ લેખ વાંચી જણાવે છે કે આ કારસનાં પાત્રો જે લાપા મેલે છે તે કાનડી લાપા છે.

ડીઓ ક્રિસોસ્ટોમ (Dio Chrysostom) જે ટ્રાજનના રાજ્ય સમયમાં જીવતો હતો, અને જે ઇ. સ. ૧૧૭ ના અરસામાં મરી ગયો હતો, તે કહે છે કે એલેક્ઝાન્ડ્રીયાના બજારમાં અનેક પરદેશીઓમાં હિંદુઓ જણાતા હતા. હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસકાવ્યોની તે માહિતી આપે છે. આ માહિતી તેને હિંદુઓ તરફથી મળેલી હોવી જોઈએ.

ત્યાર પછી ઇ. સ. ૨૨૦ માં ખ્રીસ્તી લેખક ક્લેમેન્ટ (Clement) વિશેષ માહિતી આપે છે. તેનો ગુરુ પેટેનસ હતો, જે હિંદુસ્થાનમાં ખ્રીસ્ત ધર્મ પ્રસાર અર્થે ગયેલા પાદરીઓમાં સૌથી જૂનો હતો. ક્લેમેન્ટ કહે છે કે બ્રાહ્મણો દારૂ, માંસ લેતા નથી. તેઓ પાન (Pan) અને હીરેક્લસ (Heracles) ના પૂજક છે. આ બે દેવો બ્રહ્મા અને શિવના સમાન આકૃતિ અને ગુણવાળા છે. બ્રાહ્મણો ઘણા બ્રહ્મચર્યમત પાળનારા છે એમ તે લખે છે. વિશેષમાં લખે છે કે બ્રાહ્મણો મરણથી બીલકૂલ બહીતા નથી. અને જીવનની તેમને કિંમત જેવું નથી, કારણ કે તેઓ દેહાંતર થવાની વાત માને છે. વળી તે લખે છે કે ગ્રમણો (એટલે જોદો) રૂપમાં દારૂલા કેઠના દાડકાને પૂજે છે (આ જોદ સાધુઓના રૂપર્તુ જ વર્ણન જણાય છે.) ક્લેમેન્ટ બ્રાહ્મણ અને ગ્રમણના ભેદ જણાવે છે.

કેરનો આર્કેલાસ (Archelaus of Carrna) (ઇ. સ. ૨૭૮), અને સેન્ટ જરોમી (Saint Jerome) (ઇ. સ.

૩૪૦) ગૌતમ બુદ્ધના જીવનકાળમાં જન્મનાર છે: અને તેમનાં દેવી જન્મ હતો એવી વાત લખે છે. બાપ્તિસ્માનના બારડોસેનીસ (Bardosabos)ના મંથ ઉપરથી નાગા સન્નાસી અને સાધુઓની માહિતી મળે છે. આ મંથમાંના જે દુકડા સુરક્ષિત રજા છે. ત્યાર પછી ગુપ્ત રાજ્ય સમયમાં એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં ધણા હિંદુઓ આવ્યાને ઉલ્લેખ મળે છે.

(૨) પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વ વિદ્યા સાથે હિંદના પ્રાચીન તત્ત્વ જ્ઞાનનો સંબંધ.

ધણા યુરોપીઅન ગૂઢ વિચારકો (Mystics) સાથે પ્રાચીન હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનું સાદૃશ્ય ધણું છે. ખ્રીસ્તી યોગીઓ ઉપર પ્લોટીના સિદ્ધાંતોત્તરની* (Neo-platonism), તથા કાયોનીસીઅસના જાપાણી ધણા જિંદી અસર થઈ છે એ વાત સર્વમાન્ય છે. કાયોનીસીઅસના વિચારોનું સ્વરૂપ પ્લોટીના સિદ્ધાંતોનું ન્યાય પુરસ્કાર જે અંતિમ પરિણામ આવે તે ઉપર બધાએ જુલું છે. ખરી રીતે કાયોનીસીઅસ પ્લોટીના સર્વાંશ અનુયાયી ગણાય તેમ છે મંદ્રસ મ્યુસર* કહે છે કે ઘણું કરીને સીરીઆમાં આવેલા ઇડોસા (Edessa) નો કાયોનીસીઅસ વતની હતો; તે પાંચમા સૈકાના અંતમાં થયો છે; તે ધર્મે ખ્રીસ્ત છે, પરંતુ સિદ્ધાંતમાં પ્લોટીના વિચારોની છાયાને અનુસરે છે પ્રાચીન મધ્ય તથા અર્ધપ્રાચીન યુરોપીઅન તત્ત્વવિચારની શ્રેણીઓમાં પ્લોટીનસના વિચારોની છાયા ઉતરે છે. જો હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનની અસર પ્લોટીના સિદ્ધાંત ઉપર થઈ છે એવું સાબીત થાય તો ખ્રીસ્ત ગૂઢ વિચાર અથવા યોગવિદ્યા ઉપર અને અર્ધપ્રાચીન

* મૂળ વિચારકની દિશાએ જો પાછળથી વિસ્તાર થાય તે “સિદ્ધાંતોત્તર” કહેવાય. ધર્મમાં પણ શિવધર્મોત્તર, વિષ્ણુધર્મોત્તર વિગેરે આપણે ત્યાં પ્રચલિત થયા છે.

* Theosophy or Psychological Religion

પાશ્ચાત્ય વિચારશ્રેણીઓ ઉપર અમર થઈ છે તે સાબીત કરવું
 ઠહિન નથી. ડૉ. રોલ્ડ્સ . ઠહે છે કે ડાયોનીસીયસે પ્રત્યક્ષ રીતે
 હિંદુસ્થાનના વિચારો સ્વીકાર્યા નથી. આપણી પાસે એવું એક પૃથ્વ
 સાધન નથી કે તેણે હિંદુસ્થાનના વિચારો પ્રત્યક્ષ સંપાદન કર્યા
 હોય. પરંતુ જો તે પ્લેટોના સિદ્ધાંતનો અનુયાયી હોય, અને એક
 સમયે અલેક્ઝાન્ડ્રામાં રહેતો હતો એ સ્વીકારવામાં આવે તો હિંદુ-
 સ્થાનના વિચારો. પ્લેટોના સિદ્ધાંતોના અતિશયમાં પેટેલા ડાયોનીસી-
 અસના વિચારોમાં આડકતરી રીતે દતરી આવેલા સમગ્ર શકાયઃ
 પ્લેટોના સિદ્ધાંતનું પાછળથી જે વ્યાપક રૂપ ઉભું થયું છે તેમાં કેટલાક
 અંશો એવા છે કે જેનાં ખીજકો નથી ચીકમાં, નથી યાદુદીમાં કે
 નથી ખ્રીસ્તીમાં. નોર્ટીક (Gnosticism) અથવા કેથોલીક ખ્રીસ્તપંથમાં
 પ્લેટોના સિદ્ધાંતનું પાછળનું વ્યાપક રૂપ પ્રવેશ પામ્યું જણાય છે. આ
 રૂપના અંશો યાદુદી અને ખ્રીસ્તી સાહિત્યમાંથી ખીલકુલ મળી આવે
 તેમ નથી. ફાઇલો (Philo) અને નોર્ટીક શાખાના ખ્રીસ્તપંથી-
 ઓમાં પ્લેટોના સિદ્ધાંતોના હેવટના વિસ્તારવાળા રૂપની ઊંચા પ્રવેશ
 પામી છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્લેટોના સિદ્ધાંતાતિશય વચ્ચે ઘણું
 સાદૃશ્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પરમેશ્વર, જીવાત્મા, પ્રાણાત્મા અને
 શરીરને લગતી ભાવના અને અહ્યાંડમાં અને પિંડાંડમાં તે તત્ત્વોનું
 તાદાત્મ્ય—એ પ્લોટીનસ નામના વિચારકનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.
 પ્લોટીનસની શિવતત્ત્વની (The Good) ભાવના, અથવા સદૃશ્ય
 (One Reality) ની ભાવના પરમાત્મા અથવા અહ્યાતત્ત્વના સ્વરૂપ
 સમાન છે. પ્લોટીનસના અભિપ્રાય પ્રમાણે અને ઉપનિષદના મત
 પ્રમાણે પૂર્ણ વસ્તુ વાણીને ઝોચર નથી. પ્લોટીનસનું વિશ્વ મન
 (Universal Mind) તે વેદાંતના ઈશ્વરતત્ત્વ સમાન છે. પ્લોટીનસનો
 અહ્યાંડનો આત્મા તે વેદાંતના હિરણ્યમર્હના સમાન છે. પ્લોટીનસની
 કુદરત તે વેદાંતની પ્રકૃતિ છે. પ્લોટીનસનો જીવાત્મા, પ્રાણાત્મા, અને
 દેહ તે વેદાંતના કારણ, ચક્ષુ અને સ્પર્શ ઉપાધિને મળતા છે.

પ્લોટીનસની ત્રણ પ્રકારની સત્તાની ભૂમિકાઓ વેદાંતની જાગૃત-
સ્વપ્ના, તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા સાથે મળતી છે. પ્લોટીનસની તન્મયતા
(Eostasy) તે સમાધિનું બીજું નામ છે. પ્લોટીનસ કર્મ અને
જન્માતરને માને છે કર્મ સિદ્ધાંતને તે નિયતિનિયમ (Law of
Necessity) કહે છે. આ બધા નિશ્ચયોનું સાદૃશ્ય કર્યાથી આવ્યું ?
શું તે આકર્ષિત બનાવ છે ? પ્લોટીનસે આ ભાવનાઓ પોતેજ
ઉભી કરી છે, કે હિન્દુધર્મના વિચારોનું તેમાં પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ
પ્રતિબિંબ છે ?

પ્લોટીનસ જાતે લીકોપોલીસ (Lycopolis) નો ખીસર દેશનો
વતની હતો. ત્યારે તે અઘ્નાવીસ વર્ષનો થયો ત્યારે તે એલેક્ઝાન્ડ્રી-
આના કેટલાક ગુરુજનો પાસે તત્ત્વવિદ્યા શિખવા ગયો હતો, પરંતુ
ત્યાંના ગુરુકુલમાંથી તે નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો. તેણે પોતાના
મિત્રને પોતાની નિગયાનું કારણ કહ્યું. તે ઉપરથી તે મિત્રે તેને
સુપ્રસિદ્ધ ગુરુ એમોનીઅસ (Ammonius) પાસે જવાનું કહ્યું.
ત્યારે તે એમોનીઅસના ગુરુકુલે ગયો, અને એમોનીઅસનાં તેણે
પ્રવચનો સાંભળ્યાં ત્યારે તેણે પોતાના મિત્રને હર્ષના આવેશમાં
કહ્યું:—“આવાજ ગુરુની હું શ્રદ્ધ કરતો હતો તે મને મળ્યા.”
ત્યારપછી અગીઆર વર્ષ સુધી તેણે એમોનીઅસ પાસે રહી વિદ્યા
સંપાદન કરી, અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં એટલો બધો તેને રસ લાગ્યો કે
તેણે દરોનીઅન પ્રજાની તત્ત્વવિદ્યા, અને “મુખ્યત્વે દરોને હિન્દુ
અધર્મોની વિદ્યા” ને સમજાવવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો. આ આશા સફળ
કરવા હારાન ઉપર અઘાઈ કરનાર ગોર્ડીઅન બાદશાહે લલ્લાઈની તૈયારી
કરી ત્યારે પ્લોટીનસ પોતે સૈનિક તરીકે સામેલ થયો. તે સમયે
તેની ઉંમર એમણ્યાણીસ વર્ષની હતી. મૅ. રોલેન્ડ લખે છે કે જો
કે ગોર્ડીઅનનું મરણ વયમાં એસોપોટેમીઆમાં થયું, તોપણ પ્લોટી-
નસની હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનને મેળવવાની વાસના તીવ્ર રહી હતી. પ્લોટીનસની

વ્યવહાર એકામતાની પદ્ધતિ હિંદુસ્થાનના યોગસિદ્ધાંત સાથે મળતી છે. પ્લોટીના સિદ્ધાંત (Neo-platonism) એ એક અંશ ને પશ્ચિમમાં સુગમતાથી સમજાય તેવો નથી તેનું નામ ધારણા (Theurgy) છે. તે ધારણા છેવટે તન્મયતામાં (Ecstasy) પરિણમે છે. આ તન્મયતાને હિંદુઓ સમાધિ કહે છે. પ્લોટીનસની ધ્યાનપદ્ધતિ હિંદુઓના રાજયોગ સાથે મળતી આવે છે; અને ખરેખર તેજે પોતાનો દેહ પણ હિંદુ રાજ-યોગીની પેઠે જ છોડે છે. તેજે પ્રવાણ પદેમાં શુદ્ધિપૂર્વક તન્મયતા સાધી હતી, અને તેથી ભૂમિકામાં જ તેણે પ્રાણ છોડ્યા હતા; કારણ કે તેના છેવટના શબ્દો એવા હતા કે:—“ હું હવે મારા અંદરના આત્માને પરમાત્મામાં પાછો લઇ જઈ છું.” પોરશીરી (Porphyry) પુરાવામાં કહે છે કે પ્લોટીનસ પોતાની જીવતી દશામાં ઘણી વાર તન્મયતાના શિખરે ચઢી જતો હતો. પ્લોટીનસના જીવનની આ આદિતી, અને તેના સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ હિંદુસ્થાનના યોગીઓના જીવન અને રૂપ સાથે એટલું બધું મળતું છે કે આનો ખુલાસો હિંદુસ્થાનના વિચારોના સંબંધ વિના બંધબેસતો નથી. આ સાથે તે હિંદુસ્થાન જવા તાલાવેલી કરતો હતો? શા સાથે હિંદુસ્થાનની તત્ત્વવિદ્યાને તે સંવિશેષ જાણવા માગતો હતો? એકસમ્યક્ષર કહે છે કે:— “ પ્લોટીનસ અને તેના અનુયાયીઓએ પરદેશના અને મુખ્યત્વે કરીને પૌર્ણાત્ય ધર્મો અને માન્યતાઓને ઘણી વિચારી જોઇ છે; અને તેઓએ એવું માન્યું છે કે આ ધર્મો અને માન્યતાઓમાં દૈવી જ્ઞાનના અંશો-શેષ રહેલા છે. પ્લોટીનસમાં હિંદુસ્થાનના તાત્ત્વિક વિચારો ઉતરી આવ્યાનાં સમજા કારણો નીચે મુજબ છે:—

પ્લોટીનસના ગુરુ એમોનીઅસ એક ભારવાદક મજૂર હતા અને તેમાંથી તત્ત્વચિંતક થયા હતા (સરખાવો: “ જડભરતનું જીવન ”) તે સધળા દેશોના મુસાફરો સાથે સંબંધમાં આવતા. પેલેરટાઇન, સીરીયા, ખાલ્દીઆ, પર્શીઆ, હિંદુસ્થાન, ગ્રીસ, રોમ

વિગેરે દેશોના મુસાફરો સાથે વિચારવિનિમય કરતા હતા. એમોની-અસ યોગમાં નિપુણ હતા. તે જમાનાની પ્રજા ઉપર તેણે વિદ્યા અને કૌશલ વડે એવી અસર કરી હતી કે તેને લોકો “ પ્રભુશક્તિ ” (God-taught) પુરુષ કહેતા હતા. આ વિશેષણ મૂલ્યવે છે કે એલેક્ઝાંડ્રીઆના સમકક્ષીન વિચારકો સાથે તેના ચાનનો અને શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન હતો. પ્લોટીનસનું અધ્યાત્મશિક્ષણ તેના ગુરુ એમોનીઅસદ્વારા સિદ્ધ થયું હતું. આ શિક્ષણ તેણે મુખ ગ્રાહ્યું હતું. જ્યારે હેરેનીઅસ (Herenius) અને ઓરીજેન (Origen) નામના સદાધ્યાયીઓએ વિદ્યાના રહસ્યનો બેદ ક્યો, ત્યારે જ તેણે ગુરુ વિદ્યા પ્રકાશમાં મૂકી હતી આ બાબત પણ ખતાપી આપે છે કે એમોનીઅસની વિદ્યા એલેક્ઝાંડ્રીઆમાં પ્રચલિત વિદ્યાએ પકીની ન હતી. તે વિદ્યા તે સમયમાં ત્યાં નૂતન જ હોવી જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે એમોનીઅસ હિંદુઓને સારી રીતે પ્રત્યક્ષ સંબંધથી જાણતા હતા; અને તેના ઉપદેશ પ્લોટીનસમાં ઉતર્યો; અને તેની જાયા પ્લોટીના લિહાંતમાં ઉતરી આવી; અને તેની અસર કાયોનીસીઅસ વિગેરે મારકૂત શ્રીસ્તી પંથમાં ઉતરી આવી હતી.

(૩) અર્વાચીન જર્મન તત્ત્વવિદ્યા સાથે હિંદુઓના ઉપનિષદ સિદ્ધાંતનો સંબંધ.

અશ્વહામ રોજરને હિંદુસ્થાનના અર્વાચીન કાળમાં પ્રથમ માદ્રિતી આપવાનું માન ધરે છે. અશ્વહામ રોજરે જાતે પશ્ચિમ અથવા દક્ષિણ હતો. Open door to Hidden Paganism એ નામનો તેણે મોટો ગ્રંથ સને ૧૬૩૦માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે માણસ મદ્રાસની ઉત્તરે આવેલા પાલીઆયકામાં રહેલો હતો. તે ગ્રંથનું જર્મન ભાષાંતર સને ૧૬૬૩ માં ન્યુરેનબર્ગમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તે ગ્રંથના અંતમાં તેણે કવિ લર્ત્ઝરિનાલમજમ ૨૦૦ શ્લોકોનું ગદ્યમાં ભાષાંતર આપ્યું છે. આ ભાષાંતર કરવામાં બ્રાહ્મણ પદ્મનાભે

મેદદ કર્યાનું જણાય છે. પંચતંત્ર પછી ભર્તૃહરિના શતકનો આ
-ભાષાંતરથી પશ્ચિમને પ્રથમ લાભ મળ્યો છે. રોબર્ટનો ગ્રંથ ધણાં
/ વર્ષ સુધી હિંદુસ્થાનની વિદ્યાનો આધારગ્રંથ રહ્યો છે. જે
(Goethe) અને હર્ડર (Herder) ઉપર આ ગ્રંથની અસર છે.

ત્યાર પછી ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસકોષે સંસ્કૃત વાર્તાઓમાં પ્રવેશ કર્યો.
સર ચાર્લ્સ વીલીન્સે ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર કર્યું; વીલીઅમ જેન્સે
-રાકુલલા, ગીત ગોવિંદ, મનુ સંહિતા વિગેરેનાં ભાષાંતર કર્યાં. સર
હેનરી ટૉમસ કૉલબ્રુકે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રથમ પ્રસાર પશ્ચિમમાં
કર્યો. વિલ્સને મેઘદૂતનું ભાષાંતર કર્યું.

ત્યાર પછી ફ્રેન્ચ વિદ્વાનોએ હિંદુસ્થાનની વિદ્યામાં ઝંપલાવ્યું.
દા: શિકોહે ફારસી ભાષામાં કરેલા ઉપનિષદના ભાષાંતરને એન્કેલીસ
ડ્યુ પેરોન (Anquetil Du Perron) નામના ફ્રેન્ચમેને
-સેટીનમાં ભાષાંતર કર્યું.

આ વિગેરે ભાષાંતરોની સહાયથી જર્મન વિચારકો અને
કવિઓને હિંદુસ્થાનના સાહિત્યનો મર્મ સમજાયો. હર્ડર નામનો
(૧૭૪૪-૧૮૦૩) કવિ અને પ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશક હિંદુસ્થાનની
બાબતોમાં ધણો રસ લેતો હતો. તેના Thoughts on the
Philosophy of the History of Mankind (૧૭૮૪-
૧૭૯૧) નામના ગ્રંથમાં તથા બીજાં લખાણોમાં તે હિંદુસ્થાનની
“દામણ તત્ત્વ વિદ્યા” (Tender Indian Philosophy)
એવા વિશેષણથી અહીંની વિદ્યાની પ્રશંસા કરે છે. અહિંસા, અને
માદક પદાર્થોના ત્યાગ બદલ હિંદુઓના નૈતિક આદર્શની તે ધણી
કિંમત આપે છે. Scattered Leaves નામના લેખમાં તે હિંદુ
તત્ત્વદર્શનના જન્મોત્તર સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ કરે છે. Talks on
the conversion of the Hindus by our European
Christians-એ નિબંધમાં, જે કે પોતે પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરી હતા,
તેમ હતાં હિંદુને પોતાના ધાર્મિક વિચારોનો ખત્યાવ કરવાની

દિમાયત કરે છે, અને હિંદુઓની નમ્રતાભરેલી સંસ્કૃતિની સ્તુતિ કરે છે.

હર્ડેના મિત્ર ગેટ સર્વોત્તમ જર્મન કવિ હતા. તેના શકુંતલા નાટક સંબંધી વિચારો સુપ્રસિદ્ધ છે. તા. ૯-૧૨-૧૮૩૦ ના તેના પત્રમાં આ નાટકે તે કવિના મન ઉપર જે છંદી અસર કરી હતી તેનું વર્ણન છે. ગેટને મેઘદૂત અને ગીતગોવિંદની માહિતી જાણ્યા છે ગેટ પોતે સંસ્કૃત ભાષા જાણ્યોતો ન હતો; પરંતુ તે ભાષાએ એના ઉપર આકર્ષણ કયું હતું, અને તેણે દેવનાગરી લિપિ લખવાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો એમ ગેટ—દક્ષતરખાનાના લેખોથી આપણે હાલ પણ જ્ઞેધ શકીએ છીએ.

રૂઝારી જર્મન કવિઓ ઉપર હિંદુસ્થાનનાં કાવ્યોની અસર થઈ છે. સને ૧૭૮૬માં કાર્લ ઓગસ્ટ મદ્રાસમાં યુવાવસ્થામાં મરી ગયો. બીજો ભાઈ ફ્રેડરીચ (૧૭૭૨—૧૮૨૯) હિંદુઓના સાહિત્ય અને પ્રદ્યોનો પ્રથમ અભ્યાસ જર્મનીમાં શરૂ કર્યો. સને ૧૮૦૩માં એલેક્ઝાન્ડર હેમીલ્ટન નામના ઈંગ્લિશ સંસ્કૃત ભાષાના જાણનાર પાસે તેણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેના ફક્ત તરીકે On the Language and wisdom of Indians—a contribution to the Foundation of Antiquity—ફ્રેડરીચનો મંથ લખાયો હતો. તેનો મોટો ભાઈ ઓગસ્ટ વીલહેમ સંસ્કૃત વિદ્યામાં વધારે રસ લેતો હતો. તેણે જર્મનીની શ્રમિમાં સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો પ્રથમ પાથો નાંખ્યો હતો. લેટીન ભાષામાં ગીતા, દિતોપદેશ, અને રામાયણ (અધુરું)નાં—તેનાં સદીક ભાષાંતરો શિષ્ટ ગ્રંથાવલિમાં પ્રથમ દાખલ થવા પામ્યાં છે.

તે અરસામાં રહેજેવ ફ્રાન્ઝ બોપે (Schlegel, Franz Bopp) (૧૭૬૧-૧૮૬૬) પારીસમાં સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ત્યાર પછી જર્મન હિંદ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની ધારાવાહી આલી:—લેસન, વેબર,

રોય, બહોટલીંગ, મેકસમ્યુલર, બ્યુલર, કીલહેર્ન, બ્રોક્નબર્ગ ઇત્યાદિ પરંપરાએ જર્મનીમાં સંસ્કૃત વાદ્યમયનો વિસ્તાર કર્યો.

વિશ્વેશ વૉન હબોલ્ટ અને ક્રીસ્ટીય રક્ટનાં નામ વિસ્તારમાં જોઈએ નહિ. હબોલ્ટને (૧૭૬૭-૧૮૩૫) દિંદુ વિચારોનું સ્વતંત્ર અથવા વિશેષત્વ ૧૮૫૮ અમળ્યું હતું. તે મુદ્દે તેણે ભગવદ્ગીતાને લગતા નિબંધમાં ચર્ચ્યો છે, ગીતા સંબંધમાં તે લખે છે કે:—આ જગતમાં વિચારના ગાંઠીયમાં અને ભવ્યતામાં આ અંચ અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે, ગીતાનો પ્રથમ પરિચય યત્નાં તે લખે છે કે:—“હું મારું ભાગ્યની સ્તુતિ કરું છું કે હું આ અંચ વાંચના સાફ છવી શક્યો છું.”

બીજો લેખક તે સુમસિદ્ધ કવિ રક્ટ છે (૧૮૮૮-૧૮૬૧). તેના તરફથી સંસ્કૃતમાંથી જર્મન ભાષામાં ધન્યાં સુંદર ભાષાંતરો થયાં છે તેણે વેદ ઇતિહાસ, પુરાણ અને કાવ્યોના ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું છે.

હવે જર્મન તત્ત્વચિંતકો તરફ નજર નાંખીએ. જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ જર્મન તત્ત્વવિદ્યામાં હિંદુસ્થાનના તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા પ્રવેશ પામી છે. કે-ટ (૧૭૨૪-૧૮૦૪), ક્રીસ્ટ (૧૭૬૨-૧૮૭૪), હેગેલ (૧૭૭૦-૧૮૩૧) ના સિદ્ધાંતોમાં હિંદના તાર્કિક દર્શનના સમાન વિચારો ધણા છે જે કે તેઓને હિંદતત્ત્વજ્ઞાનના વાક્યમયની પ્રત્યક્ષ માહિતી નથી, તોપણ કાળની અપ્રત્યક્ષ રીતે અસર થયા વિના રહી નથી.

શેલીંગ (૧૭૭૫-૧૮૫૪) અને શોપેનહોર (૧૭૮૮-૧૮૬૦) ની સ્થિતિ બૃહદ પ્રકારની છે. શેલીંગને હિંદ અવરચામાં હિંદુસ્થાનની વિદ્યાનો રસ ઉત્પન્ન થયો જણાય છે. તેણે ઉપનિષદોની સ્તુતિ કરી છે; અને તે અંચાને તે મનુષ્ય પ્રજાનો પુરાતન વિદ્યાનો વારસો માને છે. તેણે સને ૧૮૪૫માં મેકસમ્યુલરને પોતાના અભ્યાસ સાફ કેટલાંક ઉપનિષદોનું ભાષાંતર કરવા પ્રેર્યો હતા. ઉપનિષદોને તે બાઈ-

બલનાં પ્રકરણો કરતાં ચઢીચાતાં માને છે. બાઇબલનાં પ્રકરણો બાગત તે લખે છે, કે ‘ધર્મની સત્ય ઉંડી હાવના સંબંધમાં બાઇબલનાં પ્રકરણો પુરાતન હિંદુ પવિત્ર ગ્રંથો અને બીજા ગ્રંથો સાથે સરખા-મજૂની તુલનામાં મૂકી શકાય તેવાં નથી.”

શાપેનહોર ત્યારે વીમરમાં રહેતો હતો ત્યારે એટલે અને ૧૮૧૪-માં ઉપર કહેલા ફ્રીડરીચ મેનરનો હિંદુઓના પ્રાચીન વિદ્યાને વારસો તેને જોવા મળ્યો હતો. ત્યાર પછી હિંદુના વિચારોમાં તે હિંદુ રસ લેતો થયો હતો. પોતાના મરણ સમયે તેણે જે પુસ્તકાલય મૂક્યું છે તેમાં હિંદુને લગતા ઘણા ગ્રંથો છે ઉપનિષદ સંબંધના તેના ઉદ્ધારો એટલા બધા સુવિદિત છે કે તેનો ઉતારો આપવાની અત્રે જરૂર નથી. તેણે કહ્યું છે કે:-“મારા વિચારોની ખાસવણીમાં આ વિશ્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, કેન્દ્રના ગ્રંથો, અને હિંદુઓના પવિત્ર ગ્રંથો, અને પોતાના ગ્રંથોએ મોટા ઉપકાર કર્યો છે એ મારે સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ.” ઘણે પ્રસંગે તે લખે છે કે તેની તાત્ત્વિક પદ્ધતિ હિંદુઓના સિદ્ધાંતોને અનુસરે છે. ગયા સૈકાના મધ્ય ભાગથી આજ સુધીમાં શાપેનહોરે જર્મન વિચારમંદિર ઉપર ઘણી અસર કરી છે.

પાંચ ડ્યુસન તો વિશ્વમાન વૈદાંતરસિક વિદ્વાન જર્મનીના છે.

હાઈમેન (૧૮૪૨-૧૯૦૬) પોતાની ‘Philosophy of History’ એ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે ભવિષ્યનો ધર્મ વ્યાવહારિક અદ્વૈત (concrete Monism) નું રૂપ પકડશે તેમાં વેદાંતનો અધ્યાત્મ અદ્વૈતવાદ અને જ્યોત્સક-ક્રિશ્ચિયન-એકધરવાદનું સંમિશ્રણ થશે.

ફ્રીડરીક નીટ્શ (૧૮૪૪-૧૯૦૦)ને હિંદુઓની સંન્યાસપ્રધાન તત્ત્વવિદ્યાની માહિતી હતી; અને તેને મનુના સામાજિક નિયમોમાં સામાયેશી વિદ્યા પ્રતિ ગમતા હતી.

રીચર્ડ વૅન્ઝરે (૧૮૧૩-૧૮૮૩) આખું આસપ્પ હિંદુઓના ધર્મ

તત્ત્વોના રસિકા ચિંતનમાં ગાળ્યું છે. બીજાવન ઉપર હિંદુઓના વિચારોની જખરી અસર થઇ છે.

ઉપરના સાર સંગ્રહથી સદૃજ સમગ્રરો કે જર્મનીના વિચારકોના મનની ઘટના ધડવામાં હિંદુસ્થાને ધણું વિચારનું ઘન ક્યું છે.*

(૪) અમેરિકામાં ઉપનિષદ વિદ્યાની અસર,
અહોસમાજ ઉપર અસર.

પશ્ચિમમાં જેવી રીતે ઉપનિષદોની અસર જર્મન તત્ત્વવેતા શોપનહોર ઉપર થઇ તેવી અસર અમેરીકન કવિ ઇમરસન ઉપર થયેલી જણાય છે. ઇમરસનના "ધી ઓવર સોલ્ડ" (પરમાત્મા)નું કાવ્ય કેટલે અંશે ઉપનિષદના વિચારોની હાથ ધરાવે છે એ તારવતું કેરેક્ટ છે, પરંતુ ઇમરસનના જીવનકથાકારના કહેવા મુજબ ઇમરસન અસાધારણ સર્વદેશી વાચક હતા; જે કે તેમનું વાચન સર્વાંશ વિવેચનાત્મક નહોતું. આ વાચનમાં ઉપનિષદોનું વાચન પણ સમાયું હતું. ભગવદ્ગીતા, યુરણો અને ઉપનિષદો ઇમરસનના પ્રીતિ-વાળા મંથો હતા.† હન્તાએમ્મયે હન્તું વિગેરે શબ્દ ઉપનિષદનું વાક્ય અક્ષરશઃ ઇમરસને પોતાના "બ્રહ્મ" "Brahma" નામના કાવ્યમાં ઉતાર્યું છે.

ઈંગ્લેન્ડના આગમન પછી ઇ. સ. ૧૭૭૪નાં અરસામાં, એટલે કે ભારે દરાશિકોના "ઓપનિષદ" નામનો ગ્રંથ Anquetil Duperronના હાથમાં ગયો, તે અરસામાં રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ થયો હતો, તેમણે હિંદુ ધર્મગ્રંથોના સંપર્ધમાં એમ લખ્યું છે કે "ઉપનિષદોમાં વેદનો સત્ત્વગર્ભ રહેલો છે." રામમોહનરાયે ઉપનિષદોનાં જંગાળીમાં, હિંદીમાં અને ઈંગ્લેન્ડમાં પોતાનાં ભાષાંતર

* સ્વામી અશોકાનંદના—The Influence of Indian Thought on the Thought of the West " એ લેખ ઉપરથી આ તારવણી કરી છે.

† J. E. Cabot, Vol. I, Page 290

કર્ષી હતા; અને ત્યારપછી ઇંગ્રેજીમાં, ફ્રેન્ચમાં, અને જર્મનીમાં કોલ-
બુક, કોલેજ, રેઝોલ, બોયલીંગ, વેબર, અને મેક્સમ્યુલર
અને ડ્યુસનનાં ભાષાન્તરો થયાં હતાં, રાજા રામમોહનરાયના બ્રહ્મ
સમાજનો પાયો ઉપનિષદોના સંબંધની તેમની મમતા ઉપર રચાયેલો
હતો અને એ પાયા ઉપર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે અને તેમના
અદ્ભુત કવિત્વશક્તિવાળા પુત્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પોતાની એકે-
શ્વરવાદની હમારત ચાલી છે. કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પોતાના
“સાધના” નામના કાવ્યમાં સ્વતઃ લખે છે કે “હું મારા નિત્ય
કર્મમાં ઉપનિષદોને સ્વાધ્યાય કરનાર એક કુટુંબમાં ઉછરી આવેલો
હું. મને ઉપનિષદોનાં વાક્યો અંતઃપ્રેરણાને જન્મવનારાં છે અને તેથી
હરીને મારા જીવનનું બળ વધતું ગયું છે.” “સાધના” નામના
કાવ્યમાં દરેક પાના ઉપર આપણને કવીન્દ્ર ટાગોરનું નીચેનું જીવન-
સૂત્ર તરતરતું લાગ્યા વિના નહિં રહે, એટલે કે ઉપનિષદોના શિક્ષણની
મુખ્ય ચાવી જ્ઞાન, પ્રેમ અને સૌક્યનું કલ્યાણ કરવાની ઉત્કટ વાસ-
નામાં સમાયેલી છે અને તે વાસના પ્રજ્વળતા વ્યાપક સ્વરૂપમાં બળ-
વાથી અને પરમેશ્વરનું કલ્યાણમય સ્વરૂપ ઓળખવાથી સિદ્ધ થઈ શકે
તેમ છે. ખરેખર જીવનમાત્ર નાના પિંડમાં સમાયેલું નથી પરંતુ બ્રહ્મ
વ્યાપક તત્વ છે*.

* જુઓ Herbert Gownen's "History of Indian Literature," 1991.

પ્રકરણ પાવીસમું

ઉપનિષદ્ વિદ્યા સાથે ગ્રામીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સરખામણી

ઉપનિષદોમાં હાલની દ્રષ્ટિનું શાસ્ત્ર અથવા સ્વતંત્ર દર્શન નથી, પરંતુ તેમાં તત્ત્વચિંતનોનાં અનેક ખીજકો છે, અને તે માત્ર અંકુર દશામાં જણાય છે. ઉપનિષદોના વિચારો આવી આરંભ દશામાં હોવાથી પાછળના પ્રત્યેક દર્શનકારે પોતપોતાના સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. ધણે ભાગે ઉપનિષદોના વિચારો સાથે બંધબેસતું અદ્વૈત દર્શન છે, પણ તે શાંકર કેવલાદ્વૈત લેવું, કે રામાનુજનું વિશિષ્ટ અદ્વૈત લેવું, કે વલ્લભાચાર્યનું શુદ્ધાદ્વૈત લેવું-તે ચર્ચાનો વિષય છે. સ્વતંત્ર દ્વૈતદર્શનને તે ટેકો આપતાં જણાતાં નથી આ વિચારો ભગવાન શુદ્ધના પૂર્વભાવી છે; અને તેમાં પણ જે ગ્રામીન સંહિતા અને ખાલજીમાં અંતર્ગત થયેલાં ઉપનિષદો કંઈ નહિ તે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ અથવા ૧૫૦૦થી પાછળનાં જણાતાં નથી. આ કારણથી તે વિચારો સામે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની મધ્ય કાળની અથવા અર્વાચીન કાળની પદ્ધતિઓની સરખામણી કરવામાં દેશ, કાળ અને વસ્તુપરિસ્થિતિ અત્યંત લિપ્ત હોવાથી પ્રસંગે જૂનામાં ન હોય તે માની લેવામાં આવે છે, અને નવામાં જે ન હોય તેનો વારસો જૂનામાંથી છે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. ઉપનિષદોમાંથી પ્રગટ થયેલા શાંકર અદ્વૈતદર્શન તથા ખીર્મ અદ્વૈતદર્શનો સાથે સરખાવવા યોગ્ય પાશ્ચાત્ય તત્ત્વપદ્ધતિ સ્પાઈનોઝા (ઈ. સ. ૧૬૩૨) ની છે, અને અર્વાચીન જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓની શ્રેણીએ પણ વિચારવા

(૧) જુઓ = અદ્વૈતદર્શી સ્પાઈનોઝા " સદુપદેશ પરનો ઉપદેશ.

ચોગ્ય છે. ઉપનિષદોના સમય જેટલી જૂની કોઈપણ પશ્ચિમની દાર્શનિક વિચારશ્રેણી આપણને મળેલી નથી. તેથી તે વિચારો સાથે સર્વોચ્ચ સરખામણી કરવા લાયક પશ્ચિમની તત્ત્વજ્ઞાનની સમકાલીન ભૂમિકા નથી. તોપણ ગૌતમ બુદ્ધ (ઇ. સ. પૂ. ૫૬૩-૪૮૩)ના સમયના પહેલાંના સિકામાં જેવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં વિચારોની ઘણી ઉચ્ચપાયલ થઈ છે, તેવી પશ્ચિમમાં પણ ગ્રીસ દેશમાં થઈ છે. પશ્ચિમની જૂની સંસ્કૃતિ ગ્રીસમાંથી અને રોમન લોકમાંથી આવિર્ભાવને પામી છે. આથી ગ્રીસ દેશના વિચારકોના કેટલાકના વિચારો ઉપનિષદોના કેટલાક વિચારો સાથે ન્યૂનાધિક અંશે મળતા આવે છે; અને એવું પણ માનવામાં આવે છે કે હિંદુસ્થાનના વિચારકોનો પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ સંબંધ આ પૈકી કેટલાક ગ્રીક તત્ત્વચિંતકને થયો હોવો જોઈએ. જ્યાંસુધી તેવો સંબંધ પકડાય નહિ ત્યાંસુધી સમાન દેશકાળની સામગ્રીના સમાન વિચારશ્રેણીઓ પ્રકટ થાય એ સ્વાભાવિક છે એવો અભિપ્રાય સ્વીકારવા જેવો છે. મિથ્યા દેશાભિમાનમાં તથા જ જોઈ સાફ હોય તે ભારત વર્ષમાં જ પ્રકટ થાય અને અન્ય જ ન થાય એ માનવું તત્ત્વજિજ્ઞાસુને શોભે એમ નથી. આ દૃષ્ટિ દ્રશ્યમાં રાખી આપણે કેટલાક ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાના વિચારો ઉપનિષદોના વિચારો સાથે સરખાવવા પ્રયત્ન કરીશું.

પાયથેગોરાસ (ઇ. સ. પૂ. ૫૮૨) ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા પાયથેગોરાસ લગભગ પૂર્ણ કાર્યપ્ર અજ્ઞતા પુરાણ કાર્યપના (ઇ. સ. પૂ. ૫૭૨) સમકાલીન છે, અને એવું જીવન ગૌતમ બુદ્ધના જીવન સમય (ઇ. સ. પૂ. ૫૬૩-૪૮૩) સાથે લગભગ વીત્યું હોય એમ સમજાય છે. આ વિચારક સામેસમાં (Sikhaos) જન્મ્યો હતો.

(૨) જુઓ 'પ્રત્યજિજ્ઞાસન' અને જર્મનીના Critical Schoolના કેટલી માંડી હેગેલપર્યંતના તત્ત્વચિંતકો સંબંધમાં "દિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભાગ" ૨. પૃ. ૪૬-૫૨

તેની પહેલાંના આંધોનીક (Ionic) વિચારોના સિદ્ધાંતોનું તેને શિક્ષણ મળ્યું હતું. પરંતુ આ પુરુષે ઘણી લાંબી મુસાફરીઓ કરેલી જણાય છે, અને ઘણી પ્રજાના મનુષ્યો સાથે સંબંધમાં આવ્યો જણાય છે. તે મીસરના લોક સાથે ક્યો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાચીન ફોનીસીઅન, ખાલ્ડીઅન, ઇરાન દેશના મગી, હિંદુસ્થાનના વતનીઓ, વાલ્ડી, ડુધક, એસના વતનીઓ વિગેરે અનેક પ્રજાના મનુષ્યો સાથે સંવાસમાં આવેલો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૫૩૦માં પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી એણે ગ્રીસ દેશના ક્રોટોના (Crotona) રથજી આગળ પાયથેગોરીઅન સંસ્થાનું વિદ્યામંદિર (School) ઉઘાડ્યું હતું. આ વિદ્યામંદિરનું શિક્ષણ ધાર્મિક અને નૈતિક ધોરણ ઉપર રચવામાં આવ્યું હતું.

પાયથેગોરીઅન સંસ્થાની ચલતી પડતી રાજ્યસંસ્થાની ઉચ્ચ પાલનને લીધે થઈ જણાય ■ પાયથેગોરાસ ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ ના અરસામાં ગુજરી ગયો હતો.

પાયથેગોરાસ રહસ્ય વિદ્યાનો (Mysteries) લીમાયતી હતો. આ સંબંધમાં એની પદ્ધતિ આલ્ફોની ઉપનિષદ કાળની વ્રતદીક્ષા જેવી હતી. જેમ ઓપનિષદ વ્રત લીધા પછી ઉપનિષદોનું અધ્યયન થાય; જેમ શિરોવ્રત પાળનારને મુંડક ઉપનિષદનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે; જેમ અમુક વર્ષે બ્રહ્મચર્ય પાળી શુરુને સંતોષ થાય તે વિદ્યાનો પ્રબોધ થાય એવા નિયમો ઉપનિષદોમાં રથજે રથજે જણાય છે, તેમ પાયથેગોરાસ પોતાના શિષ્યમંડળમાં અધિકારની પરીક્ષા કર્યા પછીજ મનુષ્યને દાખલ કરતો હતો. તેના ખાસ નિયમો શુરુની આગાનું પાલન, ચૌનવ્રત, બ્રહ્મચર્ય, અને અન્નપાનમાં મિનાહારિત્વ, યોગક્ષેમ ઉપરાંત વધારે વસ્તુઓનો સંગ્રહ ન રાખવો (અપરિગ્રહ) અને પોતાના ચિત્તનું વારંવાર નિરીક્ષણ કરવું-વિગેરે હતા. આ આચારધર્મ સિધ્ધ કરનારને ઝવાત્માનો પુનર્ગર્ભ શી રીતે થાય છે તે વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું; તે ઉપરાંત

મણિતસાશ્વના ; આંકડામાં શું રહસ્ય સમાયું છે તે સિખવવામાં આવતું. ત્યારપછી બુદ્ધિનું રહસ્ય, અને સ્વર અથવા નાદબદ્ધનો સંવાદ વિશ્વના ગ્રહઉપગ્રહ વિગેરે ગોઠકોના ભ્રમણમાં કેવો ચાલે છે તે સિખવવામાં આવતું. પદાર્થોમાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ અમુક પ્રમાણમાં હોય છે એમ સિખવવામાં આવતું.

આ સિદ્ધાંતોની તારવણી ઉપરથી સમજાશે કે આપણા યજ્ઞ-કાંકના પ્રસંગનાં શુલ્કસૂત્રોના નિયમોને અનુસાર યજ્ઞવેદિ રચવામાં આવતી, તથા તે વેદિ રચ્યા પછી તેમાં અગ્નિચયન અંકગણિતના નિયમાનુસાર ઘટું, તથા હોમમંત્રોમાં યુગ્મ એટલે બેઠી અને અયુગ્મ એટલે એકી સંખ્યાના ક્રમપૂર્વક હોમ કરવામાં આવતો વિગેરે યાચિકી પદ્ધતિ, તથા પ્રણયના નાદાનુસંધાનને લગતી ઓપનિપદ પદ્ધતિની જાણે છતાં પાચયેગોરાસમાં ઉતરી હોય એમ સદૃશ અનુમાન થાય છે. આ ઉપરાંત આકાશાદિ પંચ તત્ત્વોના તથા તેની આકૃતિઓના પાચયેગોરાસનો સિદ્ધાંત ઉપનિષદોની પંચ-તત્ત્વની ધારણાના^૨ નિયમો સાથે મળતો આવે છે. જાન્દોગ્યની ત્રિવૃત્તકરણની પ્રક્રિયા પાચયેગોરાસના દ્રવ્યોના સમિશ્રણના નિયમ સાથે કંઈક મળતી આવે છે.

પ્લેટો (ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭-૩૪૭) થીક વિચારક સોક્રેટીસ (ઇ. સ. પૂ. ૪૭૧) ના સિખ પ્લેટોની તત્ત્વપદ્ધતિમાં ઘણા અંશે ઉપનિષદોના અંશે સાથે મળતા આવે છે. પ્લેટોની સંવાદની પદ્ધતિ લગભગ અત્રોપનિષદની પ્રશ્નોત્તરી તથા યાજ્ઞવલ્ક્યકાંડના અર્થોયોગ

(૧) જુઓ! શુલ્કસૂત્ર તથા દ્વાવર્તિદ્વય, તથા ચત્તસ્રય મેં અહીં જ વિગેરે રૂઢના ચમક અભ્યાસના મંત્રો.

(૨) જુઓ! યોગશિષ્યોપનિષદ ૨-૧૭૬-૧૭૮ તત્ત્વોની આકૃતિઓ બાબત. પાચયેગોરાસ અગ્નિને ત્રિકોણાત્મક માનતો, પૃથ્વીને ઘન માનતો, વાયુને અષ્ટકોણાત્મક માનતો, અને જલને સમીકરણની આકૃતિ જેવું માનતો.

જેવી છે, જો કે પ્લેટોમાં જે ન્યાયપુરુષસર માંડણી અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જે અમત્કૃતિ છે તે ઉપનિષદમાં જણાતી નથી. પણ સંવાદની રીતિ યાનના ઉપદેશમાં ભારતવર્ષમાં અને ગ્રેક દેશમાં સમાન ઉપ-યોગી ગણાયાનું સમજાય છે. પ્લેટો ઉત્તમ શ્રીમાન કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. તેના પિતૃવંશનો સંબંધ એથેન્સના છેલ્લા રાજા કોડ્રસ (Codrus) સાથે જણાવવામાં આવે છે, અને માતૃવંશનો સંબંધ સ્થિતપ્રજ્ઞ સોલન (Solon) સાથે દર્શાવવામાં આવે છે. જેવી રીતે પાંડવોના જન્મની આખ્યાયિકામાં દેવોના સ્પર્શવડે ભાવના ઉભી કરવામાં આવી છે તેવી રીતે પ્લેટોને એપોલો (Apollo) અથવા સૂર્ય દેવનો પુત્ર પણ માનવામાં આવે છે. પાયથેગોરાસ અને હેરેક્લીટસની યાનપદ્ધતિનો તે માહિતગાર હતો અને વીસ વર્ષની ઉંમરે તે સોક્રેટીસના સંબંધમાં આવ્યો, અને ધણી વર્ષ તે મહાપુરુષના શિષ્ય તરીકે રહ્યો હતો. સોક્રેટીસના (ઇ. સ. પૂ. ૩૯૯) મરણ પછી તેણે એક યાનમંદિર સ્થાપ્યું હતું. તે મંદિરની રચના અને ઉપવન વિગેરેની ગ્રાહવણ ધણી આકર્ષક હતી. તે બે ત્રણ વાર સીસીલી જઈ આવ્યો હતો, આ પ્રવાસોમાં તે ધરાની મગી, ખાખીલોનના વતનીઓ, યાહુદી વિગેરે પ્રજાઓના સહવાસમાં આવેલો જણાય છે. તે એંશી વર્ષ જીવ્યો હતો, અને ઇ. સ. પૂ. ૩૪૭માં ગુજરી ગયો હતો. પ્લેટોનું જીવન અનેક વિચારોના અધ્ય-યન અધ્યાપનમાં વીત્યું જણાય છે, અને એના વિચારોની ધણી ઉઠી અસર પશ્ચિમના પાછળના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર તથા ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપર થયેલી છે, પ્લેટોના સંવાદો Dialogues Laws, Republic વિગેરે વાંચનારને આ પુરપના અસાધારણ સુદ્ધિભવનું જ્ઞાન થયા વિના રહે તેમ નથી. પ્લેટોની વિચારશ્રેણીને કેટલાક ન્યાય અથવા તર્ક (Logic) ભૌતિકશાસ્ત્ર (Physics) અને નીતિશાસ્ત્ર (Ethics)-એ ત્રણ વિભાગમાં ગ્રાહ્ય છે. ખરી રીતે તેના ગ્રંથોમાં સોક્રેટીસ યુરના વિચારોની ગુંથણી અને ખીલવણી

છે. સેકેટીસ સૂત્રકાર છે, અને પ્લેટો ભાષ્યકાર છે એમ કહીએ તો ચાલે.

પ્લેટોની તર્કશક્તિ યાદવસ્તુકાંડના ચર્ચાયાગ જેવી છે, તેમાં યોગની ગૂઢ અથવા ગુપ્ત પદ્ધતિનો સ્વીકાર નથી, પરંતુ વાદી-પ્રતિવાદીના નિયમવડે વસ્તુના નિર્ણયની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. કોઈ મુદ્દાના પ્રશ્નનું ઉત્થાન, સામા પક્ષની તે બાબતની સંભાવના કેવી છે, તેની પરીક્ષા ચર્ચાના રૂપમાં ચાલ્યા કરે, અને પૂર્વપક્ષની વિચિત્રતા જણાતાં સિદ્ધાંતનું સ્થાપન થાય. આપણા ન્યાયશાસ્ત્રના ઉદ્દેશ, લક્ષ્ય અને પરીક્ષાનું ધોરણ લગભગ પ્લેટોના સંવાદોમાં સ્વીકારાયું હોય એમ જણાય છે.

પ્લેટોના વિજ્ઞાનવાદની માંડણી બહુ ચમત્કારિક છે. થીટેટસ [Theaetetus] નામના સંવાદમાં સેકેટીસ પ્રશ્ન પૂછે છે ?— જ્ઞાન એટલે સત્યજ્ઞાન વડે આપણે શું સમજીએ ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં થીટેગોરાસ અને તેના અનુયાયીઓ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન રજુ કરે છે. ચર્ચા કરતાં જણાય છે કે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન બાહ્યાર્થના અસ્તિત્વની સાબિતી કરી શકતું નથી. ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન જેને થાય તેને કદાચ ખરું બાસે છે, પરંતુ એકનું ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન સર્વને સત્યાર્થની-પ્રતીતિ કરાવી શકતું નથી. ત્યારે શું અભિપ્રાય [Opinion] સત્યજ્ઞાન છે ? ના તેમ નથી. અભિપ્રાય બાંધનાર પૂરતો તે ખરો હોય, પરંતુ તે વડે સત્યાર્થનો નિર્ણય થતો નથી. ત્યારે મનુષ્ય “જાણે છે” એમ ક્યારે કહેવાય ? બ્યારે તેને પદાર્થોનાં કારણોનું તથા હેતુઓનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય, કાર્યકારણના નિયમાનુસાર તે તે પદાર્થોની સર્વાસ સંદર્ભના કરી શકે, અને સર્વ ક્ષણજંતુર અંચવા વિકારી પ્રતીતિઓની પીઠમાં શાશ્વત અથવા નિર્વિકાર વસ્તુની તેને પકડ આવે ત્યારે મનુષ્યને વિજ્ઞાન થતું સમજીએ, આવી શાશ્વત વસ્તુની ભાવના (Idea) ઉપર પ્લેટો ભાર મૂકે છે. જેમ કોઈ સિદ્ધી પાયાણુ વિગેરે દ્રવ્યમાં આકૃતિ ઉતારે છે, તેમ મનુષ્ય કોઈ ભાવદ્રવ્યમાંથી શુદ્ધિના

ઘાટ અથવા આકૃતિઓ ઉપજાવે છે. દ્રવ્ય અને આકૃતિ—વસ્તુ અને તેના ઘાટ—(Essence and Form) પરસ્પર સંકલિત છે. તેમાં વસ્તુ અથવા દ્રવ્ય સ્થિર અથવા અન્યથા છે, અને ઘાટ અથવા આકૃતિ બદલાયાં કરે છે. વસ્તુની ભૂમિકા નિત્ય અથવા સ્થિર વર્ગની છે, ઘાટની ભૂમિકા અનિત્ય અથવા અસ્થિર વર્ગની છે. વસ્તુ સાથે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સત્ય જ્ઞાનનો સંબંધ છે, આકૃતિ સાથે કલ્પના અથવા અભિપ્રાયનો સંબંધ છે. ખેડો પ્રાકૃત જન-સમુદાયને ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન જે બહુ લાગે કલ્પનારૂપ અથવા અભિપ્રાયરૂપ છે તેમાં ડૂબેલા માને છે, અને તત્ત્વવિદોને સત્ય જ્ઞાનના અનુભવી માને છે. એક રમુજ ઉદાહરણ વડે તે રહસ્ય સમજાવે છે:—ધારો કે એક પૃથ્વીની અંદર ગુફા છે, અને તેની સામે એક પર્વતની મોટી શિલાની એક ઉંચી દિવાલ છે. ગુફાની અંદર કેટલાકએક સાંકળે બાંધેલા કેદીઓની હાર છે. અને તેમની પીઠ ગુફાની પીઠ તરફ છે એટલે કે પ્રથમ કહેલી શિલાની દિવાલની સામેની ગુફાની પીઠ પ્રતિ આવેલી છે. આ કેદીઓની દષ્ટિ માત્ર ગુફાની સામેની પથ્થરની દિવાલ ઉપર જ સર્વદા રહે એવું તેમને બંધન છે. હવે ધારો કે ગુફાના ઉપરના પ્રદેશમાં મોટો યજ્ઞકુંડ અથવા હોળાનો પ્રકાર છે, અને ત્યાં આગળ ઘઉં ધણી મનુષ્યો, તથા ઇતિર પ્રાણીઓ જાગ્યા કરે છે. આ મનુષ્યોના તથા ઇતર પ્રાણીઓની મતિ આગલિયી ગુફાની સામેની દિવાલ ઉપર પડી જાય પડે છે, અને તે પડછાયાને જ કેદીઓ દેખ્યા કરે છે. આવા બંધનમાં બાળપણથી પડેલા કેદીઓ પડછાયાને—સત્ય પદાર્થ જ માન્યા કરે, તેના સંસારી મનુષ્યો ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનની છાયાને સત્યાર્થ માન્યા કરે છે. અરી કેળવણી આપવામાં એટલું જોવાનું છે કે આ કેદીઓ બંધનમાંથી છૂટે, સામે દષ્ટિ કરી જોયા કરે તે બદલે પાછળ દષ્ટિ નાંખી શકે, ગુફા બહાર નીકળી શકે, પ્રકાર અને તેની આગળ પાછળનાં મનુષ્યોની અવરજવર પ્રત્યક્ષ જોઈ

શકે ત્યારે તેને સાચું વિજ્ઞાન શું, અને મિથ્યાજ્ઞાન અથવા છાયા-જ્ઞાન શું તે સમજાય. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તે છાયાજ્ઞાન છે, અને વસ્તુ-વિજ્ઞાન તે સત્ય જ્ઞાન છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને સત્ય વિજ્ઞાનની ભાવના (Idea) હોય છે, અને તેની તે માત્ર ઇન્દ્રિયજ્ઞાન વડે, છાયાને જ મક્કણ કરી શકે છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અને બુદ્ધિવિજ્ઞાનના ભેદ સમજવો જોઈએ. આ પદ્ધતિમાં સ્થિર બુદ્ધિવિજ્ઞાનનું સર્વોત્તમ આધિભાવ કરવાનું સામર્થ્ય જેમાં એકત્ર થયું છે તેને ખોટો શુભ વિજ્ઞાનનું કેન્દ્ર (Good-in-itself) અથવા પરમ શિવ અથવા પરમેશ્વર કહે છે. એ ખોટો ત્વષ્ટા અથવા સૃષ્ટિના અહભુત શિલ્પી છે, અને તે સ્થિર દ્રવ્યના ઘાટો ધડે છે, જેના ઉપર જીવો પોતાના છાયાવાળા ઘાટો ધડે છે.

બ્રહ્માંડના આત્મા અને પિંડના આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન ખોટાના સંવાદોમાં આવે છે. જીવાત્માના તે ત્રણ અંશોને સ્વીકારે છે. (૧) વિજ્ઞાનમય (Rational), (૨) પ્રાણુમય (Spiritual element) અને (૩) અંતમય (Appetitive). પ્રથમ અંશ જ ખરી રીતે અમર તત્ત્વ છે, અને બીજો મર્ત્યમર્ત્ય છે, અને ત્રીજો મર્ત્ય છે. Phaedrus, Republic and Phaedrus એ ત્રણ અંશોમાં તે આત્માના અવિનાશિયણાની પ્રક્રિયા સારી રીતે ખીલાવે છે.

બ્રહ્માંડના આત્માને તે કતી અથવા વિશ્વકર્મા (Demiourgos) સરખા આપે છે. જેમાંથી વિશ્વનો હિલ્લ યામ છે તે દ્રવ્યમાં અંતર્ગત ગુણુદોષનું સ્વરૂપ રહેલું છે, અને તેથી પરમેશ્વરના સર્જનમાં સર્વોત્તમ ભાવના ધડવાની સમાયેલી છતાં દ્રવ્યતત્ત્વ ગુણુ-ધર્મોના અત્યંતાભાવ કરી શકે તેમ નથી.

સત્ય જાંધારણની વ્યવસ્થાને લગતા ખોટાના વિચારો અત્ર તારવવાની અત્રલ નથી.

પ્લેટોના ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન અને બુદ્ધિવિજ્ઞાનની પ્રક્રિયામાં આપણે ઉપનિષદના વિચારોની છાયા જોઈ શકીએ છીએ. પરમેશ્વરે ઇન્દ્રિયોને બહિર્મુખ કરી છે તેથી તે બહિર્મુખ જ હોય છે; જ્યારે તે અંતરાત્મા પ્રતિ પાછી વળે ત્યારે કોઈ ધીર પુરુષ પોતાના અમૃત લાવને અનુભવે છે—એ ઉપનિષદ વાક્યમાં ઇન્દ્રિયોની બહિર્મુખતા જીવને સંસારમાં દબાવે છે અને અંતર્મુખતા મોક્ષ પ્રતિ લઈ જાય છે. વળી ભૂતમાત્રા અને પ્રચામાત્રાના યોગ વડે જીવન ચાલે છે. તેમાં પ્રચામાત્રા વધારે સ્થિર છે, અને ભૂત માત્રા વિનાશી છે; વળી આ વિશ્વ મૂર્તરૂપે સત્ અને અમૂર્તરૂપે ત્યક્ત-એટલે એક આપેક્ષિક સત્ય અને બીજું પરમ સત્ય, પ્રાણી આપેક્ષિક સત્ય છે અને આત્મા તેનું પલ્લુ સત્ય છે. વિગેરે ઔપનિષદ વિચારોના પડછાયા વિશિષ્ટ રૂપમાં પ્લેટોમાં પડતા જણાય છે. આત્માના જન્મ-માંતર પરિણામના સંબંધી સિદ્ધાંત તો ઉપનિષદોનો સર્વત્ર પસરેલો જણાય છે.

આ ઉપરાંત મહાદાસ ઐતરેયનું ભૌતિક વિજ્ઞાન એરિસ્ટોટલની- (ઇ. સ. પૂ. ૩૮૪-૩૨૨) પ્રક્રિયાઓ સાથે મળતું આવે છે એમ પ્રકરણ ત્રીજામાં આપણે વિચારી ગયા છીએ એટલે અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

પ્રકરણ તેવીસમું

ઉપસંહાર.

આપણે ઉપનિષદોના સાહિત્યની બહિરંગ પરીક્ષા પ્રકરણ

૧—૬ સુધી ક્યાં પછી તેના અંતરંગ વિષયોનું ચિંતન પ્રકરણ
૭—૧૫ સુધી કર્યું, અને ત્યાર પછી ઉપનિષદોની વિદ્યાનાં કિરણો
ભારતવર્ષનાં અનેક શાસ્ત્રોમાં શી રીતે પ્રવેશ પામ્યાં, (પ્રકરણ ૧૬-૧૯)
તેનો તથા તેના ઉપર સાક્ષાત્ બધારણ બાંધનારાં અદ્વૈતાદિ દર્શનો
કેવી રીતે ધડાવાં (પ્રકરણ ૨૦), અને છેવટે પશ્ચિમની ભૂમિમાં
ઉપનિષદોએ આરંભી તે આજસુધી અત્યક્ષ વા પરોક્ષ કેવી અસર-
કરી છે તેનું ચિંતન (પ્રકરણ ૨૧-૨૨) કરી ગયા. આનું સર્વ-
વ્યાપક વિદ્યાનું પ્રસ્થાન જે ભારતવર્ષમાં પ્રકટ થયું છે તે ભારત-
વર્ષની પ્રજાએ પૃથ્વી ઉપર અખ્યાતભૂમિકામાં મળ્યું પરાક્રમ કર્યું છે.
તેણે શસ્ત્ર વડે ભૂમંડલ ઉપર વિજય કર્યો નથી, પરંતુ શાસ્ત્ર વડે
કર્યો છે. સંસ્કૃતિની લેવડદેવડનું જે સરવૈયું કાઢવામાં આવે તો
એકંદરે મનુષ્ય પ્રજાને વધારેમા વધારે શાંતિમુખ્ય ભોગવવાની સમૃદ્ધિ
ભારતવર્ષે જ આપી જાય છે.

ગુજરાતના ઉજરતા વર્ગે ઉપનિષદોનાં મૂલ્યનો અભ્યાસ
કરવાની આગત્ય છે. ઉપનિષદોની ભાષા થોડી સ્થજો બાદ કરીએ
તો સ્કંદિન નથી. ક્ષાત્રેજમાં જેમણે સંસ્કૃત લીધું હોય તેમને આ
મૂલ્ય ત્રયો સમજવા ભારે પડે તેમ નથી. ભાષાંતરોનો આશ્રય લેવો
પડે તો સ્વર્ગરથ મગનબાર્ધ પટેલ તથા આચાર્યશ્રી નચ્ચુરામ શર્માનાં
ભાષાંતરોનો આશ્રય લેવો. પ્રથમ ભાષાંતરકાર નથી પદ્ધતિના છે,
બીજા ભાષાંતરકાર સાંપ્રદાયિક પદ્ધતિના છે. ઉપનિષદોની સાહિત્ય
દૃષ્ટિથી કિંમત કરવી હોય તો નચ્ચિકેતા સુમનગુપ્ત (વિશ્વનાથ

પાઠક ફેલ), અથવા શ્રી નાનાલાલ દવિનાં ઉપનિષદ પંચક વાંચવા
 લલામણુ કરે છું. મૂલ ઉપનિષદ સાહિત્યનો અભ્યાસ ક્યાં પછીજ
 ન્યાય પ્રધાન એટલે બ્રહ્મસૂત્રનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. હાલનો
 ક્રમ અવગણો છે, અને તેથી ઉપનિષદોના મર્મો જેવા જોધએ તેવા
 રહુટ થતા નથી. આ રીતે અભ્યાસ કરનારને પાછળના આચાર્યોનાં
 લાખો વિદ્યાવૃદ્ધિમાં ઉગરેગી થશે અને તે સાથે મૂલ શ્રુતિના
 અર્થનો નિર્ણય કરવામાં ક્યાં ક્યાં, કોણે તાણાતાણુ કરી છે તેની
 પરીક્ષા થશે, અને વિવેચન કરવાની શક્તિ ખીલશે ઉપનિષદનો
 અભ્યાસ તેના નામ પ્રમાણે બ્રહ્મની સમીપ વિચારકને લેખ જપ
 એવા હેતુથી આ નિમિષ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવા લખાયો છે;
 તેમાં ઘણી ત્રુટિઓ પણ હશે તે અભ્યાસક સ્વતઃ ઉદાર મનથી
 પૂરી કરી લેશે.

સૂચી

અ	આરંભવાદ	૧૪૧
અથર્વવેદ (૩૪,૫૪,૬૬)	આરાડ કાલામ	૧૮૮
અનુભૂતિ પ્રકાશ—	આસુરિ	૧૮૫
અપરણ્ણ	ઈ	
અષ્ટાપદ	ઈશ્વર	૧૩૨-૧૩૩
અશ્વપતિ ક્રિષ્ણ	ઉ	
અંશધોષ	ઉકથ	૩૮,૩૯
અગ્નિ	ઉદાલક આર્યપિ	૩૫,૪૪-૪૮
અનંત લક્ષ્મી અમ્ભલ	ઉદ્રક રામપુત્ર	૧૮૮
અવિદ્યા	ઉપદિતધર્મ	૧૪૩-૧૪૪
અહંબદ્ધ-શુભો ઉપાસના	ઉપાધિ	૧૪૩,
અશર શ્રેષ્ઠ	ઉપાસના ૧૪૩૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૩—	
અવરથા (જ્ઞાનની તથા	લક્ષ્ય	૧૫૩
અજ્ઞાનની)	ભેદ	
અવ્યક્ત	ઉપનિષદ	૩
અરોહ	—અપ્રસિદ્ધ ઉ.—	૯, ૧૦
અરોહાનંદ	—આચાર્યધર્મ—	૧૯૬-૧૯૮
અતઃકરણ	—આગમો—	૨૦૧-૨૦૬
આ	—ઉપાસના સંબંધ	૯, ૧૦
આગમ—	—કાલ	૬૯-૭૧
અ.પં.માર્ગ	—તાંત્રિક ઉ.	૨૪
આત્મીસિક્કી	—વ્યવહાર ધર્મ	૧૯૮
આત્મપુરાણ	—વાચ્યાય	૬, ૭
આત્મચિદા	—લક્ષ્યાય	૮
આનંદમીમાંસા	—યોગરૂપા	૮

અધ્યાય	૮	જા	
સાહિત્યના ચોટ બીજાકો	૯	જાન્યેન	૯,૩૩,૧૭૯
પ્રાથમિક ધર્મ	૧૯૮	જાન્યેન	૨૦૧
પ્રતિપાદ વિષયો	૭૨,૧૧૯	પ	
સેપ્ટેમ્બર	૭૨,૮૧	એન્ટેનીલ ડ્યુપેરોન	૩૧,૨૨૨
સેપ્ટેમ્બર	૨૨૧	એન્ટેન-આરવલ	૩૭,૧૯,૪૦,
સેપ્ટેમ્બર	૨૨-૨૩		૪૧,૪૨
સેપ્ટેમ્બર	૨૨-૨૩	આપણું	૩૭
સુરોપ અમેરિકામાં ૨૧૩-૨૨૭		મી	
અમર		મી	૪૭
સામાન્ય વેદાન	૨૨-૨૩	જા	
ગી-વાસ	૨૨-૨૩	કપિલ	૧૮૪,૧૮૪
કાકા	૨૨-૨૪	કવલ અતુલ	૩૭
પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વ		કપીલાઆપ	૨૯,
ગાનના સંગ્રહ	૨૨૮	કટોલ	૪૪
કટોલ	૨૦૧-૨૧૨	કર્મ	૧૩૬
સિદ્ધાન્તો	૨૧૦-૨૧૨	કર્મમુત્રો	૧૪૨
અબોલમાજ	૨૨૧-૨૩૬	કાલ્યાણી	૫૧
સાક્ષ્ય	આમુખ	કામ	૧૩૬
વર્ગીકરણ	૧૪,૩૨	કામમુત્ર	૮,૪૬,૪૮
વિચારકો	૩૧-૧૧	કારણવાદ	૧૮૬
વિવરણ	૧૫	કાલ	૪૯,૧૭૮
વેદ સાહિત્ય સાથે સંગ્રહ ૧-૧૪		કોટિલ	૮
શાખા સંગ્રહ	૧૦,૧૧,૧૨	કોટિકો	૪૪
સામાજિક વ્યવસ્થા ૧૯૩-૨૦૦		જ	
સંખ્યા ૧૧,૧૭,૧૮,૧૯,૨૦,		મતિભેદ	૧૭૧,૧૮૦,૧૮૩
૨૧,૨૨		જાગ્યાવણી	૩૬,૬૭
સંગ્રહ ૧૪,૩૨		જાપય વાલજી	૭૦
કુ		જાડપાદ્યાય	૫૩,
જાન્યેન	૧૩૮	જોતમ ધર્મશાસ્ત્ર	૪૭
		જોતમજીવ	૧૮૭,૧૪૪,૨૦૨

च		तैत्तिरीय	५०,७०
यज्ञवल्कीय	१६४	तैविज्य सूत (बौद्ध)	७०
यजुस्	२१४	निवृत्तरथ	१३६
यूषमागविति	४५	द	
ज		दध्यायि	५४,५५
जनक	३६,५६-५८	द्वारा शिकोह जुओ उपनिषद्	
जनक (द्विपराति)	५७	दीधनिकाय (बौद्ध)	७०
जनक (अष्टुताम्ब)	५७	देवमान	१८०
जुहानारा	३०	ध	
गतक (बौद्ध)	४७,४८	धूमभार्ग १८०	
जनक आवस्थुथु	४५	धौम्य	४४
जनश्रुति	६४-६४	न	
जन्माल	६३,१६५	नयिकेता	४५
जैन	२०१	नाह	१३२
जुवभाव	१२०-१२६	नामरूप	१३६
ज्ञ		नारह	१६२
ज्ञानाधिकार	१६१	नाशयथ	१५,१३८
ज्ञानप्राप्ति	१११	नीट्रस	२२५
ज्ञाननिष्ठा	१६१,१६४	प	
ज्ञानसामग्री	११६	परधन	१४३
ट		परमहंस	१६४
टोगोर	२२७	परम व्योम	१३८
टोक्षेभी	२१३	परिष्ठाभवाद	१४१
ड		पंथ ग्रानोन्द्रियो	१३६
डायोनीसीयस	२१३,२१८	पंथ कर्गेन्द्रियो	१३६
ड्युसन	२२५	पंथ तन्मात्रा	१३६
त		पंथभूत	१३६
तात्पर्यविज्ञा	१७१-१७५	पंथीकरथु	१३६
त्रिपुरी	१३४		
त्रिभूति	१३४		
तूसाविवा	४०		
तांडय (बादल)	१६५		
तेजस	१३३		

પંચોચ (જાગણી)	૪૯	ય	
પંચ મેધાત (ધરિની)	૪૯	બહુલ	૭૦
પંચ રકંધ (બાદ)	૪૯	ગિંદુ	૧૩૨
પંચ મેધાત (અવસ્તાની)	૪૯	બીજ	૧૩૨
પંચામિવિદ્યા ૪૫, ૫૯-૬૦૬૭		બુદ્ધ	૪૯, ૧૮૭
પંચચિખ	૧૮૫	બુદ્ધચરિત	૧૮૮
પતર્દન દેવોદાસ	૩૬, ૬૭	બદા (સમુદ્ધ)	૮૮-૧૦૩
પામજ જુઓ દિરખ્યમર્મ		બદા (ધાતવ્ય)	૧૦૮-૧૧૦
પમાજ વૃત્તિ	૧૪૨	બદા (ચતુષ્પાદ)	૧૫૦
પ્રવાહજુ જૈનિસિ ૩૬, ૫૮, ૬૧		બદાપાસના	૧૪૧
પાસ	૧૩૩	બદાપોગી	૨૧
પાજુ-જુઓ દિરખ્યમર્મ	૧૩૯	બદાવાદ (ત્રિવિધ)	૭૨, ૮૫
પાજુવિદ્યા	૪૩,		૧૫૫
પેતુમાન	૧૮૦	બદાવાદ (દિવિધ)	૮૩, ૧૦૩-
પેપલાદ	૩૫, ૫૩-૫૬		૧૦૫
પુણ (પુરાણ) ઠાસપ	૧૮૮	બદાવાદ (સાંત)	૮૮
પુયાન	૨૦૭-૨૧૨	બદાવાદ (રપંદ)	૮૮
૨૬ બદા જુઓ		બદાવાદ (ચિત્ર)	૮૮
ત્રિવિધ બદાવાદ		બદાવાદ (નિર્મુલ્ય)	૧૦૨, ૧૦૪-
૫ બદા જુઓ જ્વાત્મા			૧૧૬
પાપત	૨૦૧	બદાવાદ (અદિતિય)	૧૦૭
પાથેગોરાસ	૨૨૯	બદા (સમુદ્ધ)	૮૬-૧૦૩
પાતિક સૂત (બાદ)	૭૦	બદાવિદ્યાન	૧૧૧-૧૭૫
પાતિક જુઓ ઉપાસના		બદાવિદ્યા	૪૫
પેશ	૨૩૧-૨૩૬	મ	
પાનસ	૨૧૮-૨૨૧	અક્તિસાધન	૧૯૨

अद्वैतशास्त्र	११६-१६०	य	
अद्वैतसूत्रे	१६२	यजुर्वेद (शुक्ल)	६
अद्वैतमीमांसा	१६२	(ऋग्वेद)	३५
अद्वैतगीता	१६०	मातृवत्त्व	३५, ५५, ४६-५२
अन	८७		१६०
अनभूति	५६	योगसूत्र	६१, १८५
अनृद्धि	२२१	र	
अनुरत	२०१	रसशास्त्र	११८
अनू	१६२	रस (परमात्मा)	१६०, १६१
अनूत्मा	१७७	रामायण	५२-
अनूत्मा अनूत्मा अनूत्मा		रामानुज	१५, २४,
अनूत्मा अनूत्मा	१३०-१४१	ल	
म		क्षयप्रक्रिया	१४०
मन	१७६	विंगत्मा	१७८
मधुसूदन	१६२	विंगत्मा	१३६
मधुक प्रेम	४५	य	
मदत	१३३-१३८	वस्तु	३५, ४६
मदाभासत	४८	वाक्य (महा)	१७०
मलिनसत्त्व	१३३-३४	वाक्य (अवांतर)	१७०
मलीहास अतरेय	३३, ३६-४३,	वास्तविक	८, ४६, ४८
महर्षि	१३६	वाप्यमप्य	१८७
महावीर	१६४	विश्वप्रज्ञा	१४४
मांडूक्य	३५, ५२-५३	वेग्नर	२२५
मुद्रांशा	३०	विराट	१३३
मुद्राविद्या	४०	विशिष्ट अक्ष	१४३-१४४
मेश्वर	२१	विशेषण	१४३
मैत्रेयी	५१, १६०	विधि	१३३
		वीर्यविराट	५६

	૧૫, ૨૪	શ્વેતકેતુ	૪૫
	૪,	શેલીંગ	૨૨૪
નવા	૫.	શેપેનહોર	૩૧, ૨૨૫
ના વિભાગ	૫,	સ	
-મૂર્ધા	૬,	સત્યકામ જાગ્રાલ ૩૬,	૬૨-૬૩
-ઉત્તરમાંઘ	૬,		૧૬૫
-શિર	૬,	સમુગ્રા રૈકવ ૩૬,	૬૪-૬૬,
-મુઠ	૬,		૧૬૫
-શાખાઓ	૧૪, ૧૬	સંવર્ગ વિદ્યા	૬૫-૬૬
વૈજ્ઞાનિક વિદ્યા	૪૬	સુભાતા	૪૫
માતૃ	૬૬	સુદી ગત	૩૦, ૩૨
		સુબંધુ (મપિ)	૧૭૬
		સુતસંહિતા	૨૬
શ		સુપ્રભ્યા	૧૭૬
શતપથ બ્રહ્મણ્ય	૭૦	સંન્યાસ	૧૬૭
શક્તિ (બ્રહ્મની)	૧૫૭-૧૬૦	સાંખ્ય	૧૮૪-૧૮૬
શંકરાચાર્ય	૧૪	સાંદરાનંદ (કાવ્ય)	૧૮૮
શંકરાનંદ	૨૪, ૨૬	રંગેશ	૨૧૩
શાખાપત્ર-આરણ્યક	૫	રખાધનોજી	૨૨૮
-ગૃહ્ય સૂત્ર	૫	હારિદ્રમત	૧૬૫
શાકિય	૧૮૨	હાટમેન	૨૨૫
શારદાતિલક	૧૫૨	હેનેલ	૨૨૬
શુદ્ધસત્ત્વ	૧૩૩-૧૩૪	હિરણ્યગર્ભ ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૭૬,	
શ્રીમંદવિદ્યા	૪૫		૧૮૫